

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Є. С. Рачков

Символи та емблеми класичних університетів України
(кінець XX – початок XXI ст.)

Харків – 2018

УДК 930.1:378.4(477):929.6

P 27

*Книга надрукована за фінансової підтримки Програми імені Ковальських
Канадського інституту українських студій Альбертського університету*

Рецензенти:

А. Б. Гречило – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського (Львівське відділення) НАН України;

В. С. Савчук – доктор історичних наук, професор Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Науковий редактор:

С. І. Посохов – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 17 від 27 листопада 2017 р.)*

P 27 Рачков Є. С. Символи та емблеми класичних університетів України (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) : монографія / Є. С. Рачков ; наук. ред. С. І. Посохов. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. – 204 с.

ISBN 978-966-285-466-4

Монографію присвячено проблемі становлення й еволюції символів та емблем класичних університетів України наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Схарактеризовано сучасні теоретико-методологічні підходи до вивчення візуальних проявів корпоративної культури університетів. Розглянуто історичні передумови становлення, простежено напрямки еволюції та з'ясовані фактори зміни символів та емблем класичних університетів України. У результаті дослідження з'ясовано роль символіки класичних університетів України під час практик саморепрезентації університетських спільнот та у конструюванні університетської ідентичності в Україні на сучасному етапі.

Для істориків, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історією університетів.

ISBN 978-966-285-466-4

УДК 930.1:378.4(477):929.6

© Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна, 2018

© Рачков Є. С., 2018

© Рижова Ю. М., макет обкладинки, 2018

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I	
Теоретико-методологічні проблеми дослідження символів та емблем університетів	10
1.1. <i>Методи та підходи візуальної історії</i>	10
1.2. <i>Символи та емблеми як об'єкт візуальних досліджень</i>	22
1.3. <i>База даних емблем класичних університетів України</i>	35
РОЗДІЛ II	
Історичне підґрунтя символів та емблем класичних університетів України	39
2.1. <i>Знакове середовище європейських домодерних університетів</i>	40
2.2. <i>Символіка університетів на українських землях в XIX – на початку XX ст.</i>	50
2.3. <i>Символи та емблеми університетів України в 1920–1980-ті роки</i>	66
РОЗДІЛ III	
Система символів та емблем класичних університетів України наприкінці XX – на початку XXI ст.	78
3.1. <i>Класифікація університетської символіки</i>	79
3.2. <i>Створення емблем як прояв саморефлексії університетської спільноти</i>	90
3.3. <i>Становлення й еволюція символіки університетів</i>	101
РОЗДІЛ IV	
Символи та емблеми як прояви корпоративної культури класичних університетів України наприкінці XX – на початку XXI ст.	125
4.1. <i>Сучасна криза та знакове середовище університетів</i>	126
4.2. <i>Візуальна складова практик саморепрезентації університетів</i>	134
4.3. <i>Символіка в університетських «обрядках переходу»</i>	149
ВИСНОВКИ	162
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	165

*Присвячується
пам'яті одного із основоположників емблематики в Україні,
заслуженого викладача Харківського університету
Бориса Петровича Зайцева (1927–2014 рр.)*

ВСТУП

Історія класичних університетів України невіддільна від загальної університетської традиції, генезис якої виразно фіксується в знаковому середовищі навчальних закладів. Після проголошення незалежності України та впровадження нових принципів функціонування системи вищої освіти вітчизняні університети постали перед низкою соціально-економічних і соціокультурних проблем. Намагаючись консолідувати університетську спільноту та репрезентувати її навколишньому світу, університети почали приділяти посилену увагу власному знаковому середовищу, зокрема ритуальним практикам і пов'язаним із ними символам та емблемам. Символіка перетворилася на один із найбільш важливих елементів корпоративної культури класичних університетів України, виразну складову колективної свідомості університетських спільнот. Безперечно, посиленню ролі символіки в університетському просторі сприяють зміни у функціях університету, суть яких полягає в становленні «масового» («постмодерного») університету.

Останніми роками спостерігається зростання інтересу дослідників до візуальних проявів університетської культури та знакового простору навчальних закладів. Враховуючи значний обсяг візуальних матеріалів та лише початковий етап формування належної теоретико-методологічної бази для їх вивчення, легко пояснити той факт, що до сьогодні не існує спеціальних джерелознавчих досліджень символіки класичних університетів України. Наявні поодинокі праці, присвячені окремим фрагментам знакового середовища університетів, ґрунтуються на хронологічно та територіально обмеженому матеріалі, а тому не дозволяють виявити більш загальні тенденції, осмислити фактори еволюції та виявити певні періоди розвитку символіки вітчизняних університетів. Систематизація та подальший аналіз університетських символів та емблем, безперечно, дозволять дослідникам поглибити розуміння специфіки культурного середовища університетів.

Основна увага під час дослідження була приділена процесу становлення й еволюції символів та емблем класичних університетів України наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Завдання полягало не

лише в тому, щоби простежити напрямки еволюції та з'ясувати фактори зміни символіки класичних університетів України. Важливо було також з'ясувати роль університетської символіки в практиках саморепрезентації досліджуваних університетів і конструюванні університетської ідентичності в сучасній Україні. Ще одним завданням було простежити зв'язок між створенням і використанням символіки та станом університетської культури і напрямками її трансформації.

Загалом, у праці досліджуються емблеми наступних класичних університетів сучасної України: Дніпровського, Донецького, Київського, Львівського, Одеського, Таврійського, Ужгородського, Харківського та Чернівецького університетів*. Обрані для дослідження університети відповідають наступним критеріям. По-перше, вони є багатопрофільними вищими навчальними закладами (класичними університетами не лише за назвою, а й за структурою та функціями). По-друге, вони були засновані на сучасній території України в дорадянський та радянський періоди, тобто мають тривалу історію існування та, відповідно, тривалі університетські традиції. По-третє, зазначені навчальні заклади характеризуються високим ступенем ритуалізації університетського життя, зокрема для них притаманні стереотипні процедури та усталені правила використання символіки. Для того щоби краще зрозуміти причини спадкоємності університетських культурних практик, виникнення розривів в університетських традиціях на сучасному етапі, а також уникнути абсолютизації певних культурних форм, модус тексту містить звернення до історії становлення й еволюції символів та емблем не лише українських університетів зазначеного періоду, але й інших європейських університетів більш раннього часу.

Основу джерельної бази дослідження склали символи та емблеми класичних університетів України, які були створені з часу заснування навчальних закладів і до сьогодні. Символіка університетів має різноманітну форму втілення. Основна частина використаних у дослідженні емблем університетів зберігається у музеях історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Львівського національного університету імені Івана Франка, Одеського національного університету імені І. І. Мечникова та Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Ці матеріали вивчалися автором безпосередньо у фондах зазначених музеїв. Частина матеріалу була надана співробітниками історичних факультетів та

* Сучасні назви університетів: Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Донецький національний університет імені Василя Стуса, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Львівський національний університет імені Івана Франка, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, Ужгородський національний університет, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.

наукових бібліотек Донецького національного університету імені Василя Стуса, Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського, Ужгородського національного університету та Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Сучасні емблеми університетів та їх структурних підрозділів частково представлені на офіційних сайтах навчальних закладів у мережі Інтернет. Загалом, переважно спорадичний процес створення символіки класичних університетів України вплинув на складність її виявлення та атрибуції. Характерною особливістю частини виявлених матеріалів, що зберігаються у фондах музеїв історії досліджуваних університетів, є відсутність їх облікових даних. Зібрані зображення символіки впорядкувалися в рамках роботи над реляційною базою даних емблем класичних університетів України, яка була побудована в системі управління базами даних (СУБД) Microsoft (MS) Access 2010. Загалом до бази даних увійшло майже 500 зображень емблем. Більшість матеріалів вводиться до наукового обігу вперше.

Важливу інформацію для розуміння університетської культури надає вивчення не лише зображень емблем, але також їх носіїв (речових джерел) і практик використання. Серед таких речових джерел слід назвати вексиліуми (університетські штандарти/хоругви та прапори), монети, нагороди (університетські медалі, знаки та значки), сфрагістичні пам'ятки (університетські печатки). Окремо слід назвати ювілейні видання, плакати, похвальні та вітальні грамоти, промоматеріали, академічний одяг. Всі ці джерела також виявлялися під час візитів до відповідних університетів.

Серед інших джерел, які відображають процес становлення та еволюції емблем класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст., слід назвати фотографії та фотоальбоми, які присвячені урочистим університетським заходам. Фотографії, які використовуються в дослідженні, здебільшого зберігаються у фондах зазначених вище музеїв історії університетів.

Окрему групу становлять джерела особового походження – інтерв'ю випускників і викладачів класичних університетів України. Вони дозволяють з'ясувати особливості поширення та використання сучасної символіки навчальних закладів, варіанти сприйняття її університетською спільнотою. Використані в дослідженні інтерв'ю викладачів класичних університетів України були зібрані автором протягом 2014–2016 років. У роботі з інформантами в межах довільної вибірки використовувалась анкета з 22 типовими запитаннями. Тип інтерв'ю – напівструктуровані, сфокусовані на темі символів та емблем певного навчального закладу. Загалом було зібрано 17 інтерв'ю викладачів Львівського (4), Одеського (4), Харківського (6) та Чернівецького університетів (3).

У дослідженні також використовуються інтерв'ю випускників Харківського університету, які були зібрані студентами історичного факультету та співробітниками Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна в рамках реалізації проекту «Образи універ-

ситетської науки: Харківський університет в 1940–1980-х роках». Проект розпочався в 2006 році та триває до сьогодні. Основними його організаторами є кафедра історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету та Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. У подальшому хронологічні рамки проекту були розширені. У роботі з інформантами в межах довільної вибірки використовується анкета з 68 типовими запитаннями, які торкаються різноманітних аспектів університетського життя. У дослідженні використано відомості 205 інтерв'ю: 130 інтерв'ю випускників 1950–1980-х років та 75 інтерв'ю випускників 1990–2010-х років. Слід відзначити, що надані інформантами відомості часто суперечать інформації, яка міститься в офіційних документах, пресі й інших джерелах. Ця проблема частково пов'язана з аберацією пам'яті інформантів, яка залежить від багатьох факторів: групової приналежності, часу роботи, зацікавленості досліджуванним предметом, участі в процесі конструювання символіки тощо.

Особливе місце належить матеріалам університетської та місцевої періодики. Університетська періодика, яка використовувалася під час дослідження, представлена інформаційно-аналітичними часописами «Дніпропетровський університет», «Каменярь» (Львівський університет), «Одеський університет», «Харківський університет», «Університетський вісник» (Чернівецький університет) та «Університетські вісті» (Донецький університет). У періодиці акцент робиться на документальній та поточно-хронікальній формах інформації. За жанром серед публікацій, присвячених символіці та культурним практикам університетів, переважають статті та замітки. Матеріали періодики фіксують інтерпретації, поведінкові та емоційні реакції представників університетської спільноти та міського оточення стосовно певних форм символіки. Вони є цінним джерелом для аналізу самосвідомості університетської спільноти та водночас сталих стереотипів сприйняття університету оточуючим світом.

Не менш важлива роль належить актовим джерелам і діловодній документації (університетським статутам, положенням, наказам), які становлять ще одну групу джерел. Вони мають важливе значення для розуміння правового статусу символіки університетів. Основна їх частина зберігається в поточних архівах університетів України та не є належним чином впорядкованою. Частина актових джерел і діловодної документації представлена на офіційних сайтах навчальних закладів у мережі Інтернет.

Нарешті, під час дослідження увага приділялася й елементам університетського простору – екстер'ерам та інтер'ерам університетських будівель. Особливе значення мають місця колективної пам'яті університетських спільнот: топографічні місця (музеї та бібліотеки університетів); місця, пов'язані з монументами (центральні будівлі університетів, університетські пам'ятники та інші знакові архітектурні споруди); символічні місця (які пов'язані із символічними практиками університетів). Аналіз таких

джерел дозволяє отримати цінні відомості про особливості світосприйняття та дискурсивні стереотипи університетських спільнот.

Тематика дослідження та специфіка джерельної бази визначили вимоги до методології. В її основу були покладені підходи, вироблені в руслі візуальної та культурної історії. У дослідженні ми пропонуємо розглянути університетську символіку на підставі семіотичного підходу, зосередившись на семантичному та прагматичному аспектах. У рамках семіотики процедура аналізу емблем класичних університетів України складається з кількох етапів. Перший етап дослідження передбачає фіксацію окремих елементів знакового середовища університетської спільноти (символів та емблем, а також пов'язаних із ними локусів, речей, дій, текстів тощо) у контексті їх існування та використання, у межах конкретних ситуацій, під час яких відбувається актуалізація значень певної символіки. Наступний етап дослідження передбачає фіксацію інтерпретацій емблем навчальних закладів представниками університетських спільнот. Слід враховувати, що значення символіки часто є полісемантичним та має груповий характер. Разом із тим інтерпретації символіки не завжди усвідомлюються представниками університетських спільнот та отримують вербальне вираження. Саме тому в дослідженні особлива увага зосереджена на використанні емблем під час урочистих заходів – типових етикетних ситуацій, коли інтерпретації символіки отримують стандартизований вигляд. Інтерпретації можуть варіюватися, бути випадковими та зазнавати впливу різноманітних ситуативних факторів (наприклад, бажання інтерпретатора продемонструвати свою компетентність або, навпаки, приховати інформацію). Для реконструкції актуальних значень символіки аналізуються поведінкові реакції представників університетських спільнот, що ініціюються символікою. Отже, третій етап пов'язаний із фіксацією реакцій – дій, моделей поведінки, ініційованих символами та емблемами університетів. Цей етап являє собою перехід від знакового рівня (семантики) до поведінкового (прагматики). Останній – четвертий – етап дослідження передбачає визначення того, як поведінкові реакції впливають на університетську ідентичність. Таким чином, дослідження передбачає процедуру декодування символіки: проходження шляху від фіксації символів та емблем класичних університетів України до виявлення поведінкових і соціокультурних наслідків, до яких призводить їх створення та використання. Такий метод дозволяє не просто описати зібрану символіку та визначити її особливості, а продемонструвати зв'язок між знаковим і поведінковим рівнем університетських спільнот, тобто між їх символікою та (само-)свідомістю. Таким чином, він дозволяє визначити функціональне призначення символіки в процесах самосприйняття та саморепрезентації університетських спільнот в Україні¹.

Дослідження знакового середовища університетів також передба-

¹ Про застосування схожої методики для аналізу знакового середовища молодіжної субкультури див.: Щепанская Т. Б. Система: тексты и традиции субкультуры / Т. Б. Щепанская. – М. : ОГИ, 2004. – 286 с.

чає звернення до методів і підходів, вироблених у рамках культурології, культурної антропології та етнографії. Зокрема, у нашому випадку йдеться про теорію символічного обміну Ж. Бодрійяра¹, теорію культурного трансферу², концепцію «обрядів переходу» А. ван Геннепа³ та концепцію символічних значень Р. Барта⁴. Враховуючи особливості джерельної бази, методологічна основа дослідження також включає методи та підходи, які вироблені в рамках наступних спеціальних історичних дисциплін: емблематики, вексилології, геральдики, іконографії, нумізматики, сфрагістики, фалеристики та ін.

В основу книги покладено рукопис кандидатської дисертації, яка була захищена в 2016 році. Користуючись нагодою, хочу подякувати за творчу співпрацю та підтримку своєму науковому керівнику, завідувачу кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, доктору історичних наук, професору Сергію Івановичу Посохову. Вдячний всім членам кафедри історіографії, джерелознавства та археології за слушні пропозиції та зауваження, які були висловлені під час опрацювання теми.

Висловлюю щирю подяку рецензентам – провідному науковому співробітнику Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського (Львівське відділення) НАН України, доктору історичних наук Андрію Богдановичу Гречило та професору Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, доктору історичних наук Варфоломію Степановичу Савчуку – за увагу до мого дослідження та слушні поради.

Вдячний працівникам бібліотек і музеїв, які допомагали мені в процесі пошуку необхідного матеріалу. Хочу також подякувати всім респондентам, які погодилися дати інтерв'ю та поділитися своїми думками щодо знакового середовища класичних університетів України. Особливу вдячність висловлюю Програмі імені Ковальських Канадського інституту українських студій Альбертського університету за фінансову підтримку цього видання. Дякую співробітникам видавництва Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

І, звичайно, я вдячний моїй родині – батькам Людмилі Олексіївні та Сергію Миколайовичу, брату Дмитру – за постійну допомогу та підтримку.

¹ Див.: Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Ж. Бодрийяр ; пер. с фр. и вст. ст. С. Н. Зенкина. – М. : Добросвет, 2000. – 389 с.

² Див.: Дмитриева Е. Теория культурного трансфера и компаративный метод в гуманитарных исследованиях: оппозиция или преемственность / Е. Дмитриева // Вопросы литературы. – 2011. – № 4. – С. 302–313.

³ Див.: Геннеп А. ван. Обряды перехода: систематическое изучение обрядов / А. ван Геннеп. – М. : Восточная литература РАН, 1999. – 198 с.

⁴ Див.: Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Р. Барт ; пер. с фр. ; сост., общ. ред. и вст. ст. Г. К. Косикова. – М. : Прогресс: Универс, 1994. – 615 с.

РОЗДІЛ I

Теоретико-методологічні проблеми дослідження символів та емблем університетів

Починаючи з 1970-х років, соціальні науки зазнали значних змін, які в літературі характеризують як «культурний поворот». Посилений інтерес до вивчення різнобічних проявів культури сприяв становленню нових напрямків і полів історичних досліджень. Зокрема, була сформована дослідницька парадигма «візуальних студій» (visual studies), представники якої не тільки почали більш активно використовувати різноманітний візуальний матеріал, але і запропонували принципово нові підходи до його інтерпретації.

Ставлення істориків до візуальних матеріалів на пострадянському просторі також зазнає змін, принаймні стає менш скептичним. Посилення уваги дослідників до візуальних джерел є однією з характерних рис сучасної історіографії. Останніми роками зростає зацікавленість вітчизняних і зарубіжних дослідників до символічного простору навчальних закладів, зокрема такої їх складової, як символи та емблеми. Відсутність узагальнюючих праць, присвячених символіці класичних університетів України, значною мірою пояснюється фрагментарністю наявних досліджень знакового середовища навчальних закладів. Слід враховувати, що теоретична база дослідження корпоративної символіки в Україні почала формуватися порівняно нещодавно та сьогодні відчуває значний вплив із боку дослідницької парадигми «візуальних студій».

1.1. Методи та підходи візуальної історії

Зростання інтересу гуманітарних наук в останні десятиліття до вивчення візуальної культури отримало назву «візуального повороту» (pictorial turn). У науковий обіг цей термін увів один із теоретиків візуальних досліджень У. Мітчел. Він визначив візуальну реальність (включаючи автоматизм візуального сприйняття в повсякденному житті) як культурний конструкт, який потребує «прочитання» та інтерпретації подібно до письмового тексту¹. Відправною точкою візуального повороту прийнято вважати колективну роботу «Бачення та візуальність» під редакцією Х. Фостера². Автори книги – відомі літературні критики, історики мистецтва та літератури, культурологи та філософи – запропонували різноманітні підходи до аналізу візуальних джерел і тим самим наголосили на міждисциплінарному статусі візуальних досліджень.

¹ Mitchell W. What is Visual Culture? / W. Mitchell // Meaning in the Visual Arts: Views from the Outside: A Centennial Commemoration of Erwin Panofsky (1892-1968) / ed. I. Lavin. – Princeton : Princeton University Press, 1995. – PP. 207-217.

² Vision and Visuality / ed. H. Foster. – Seattle : Bay Press, 1988. – 135 p.

Сприяла візуальному повороту низка теоретичних і методологічних передумов. Найбільш повно та узагальнено вони представлені в статті А. Соколова¹. Автор виділяє три групи передумов. До першої він відносить передумови соціального характеру, пов'язані зі зміною статусу історії в сучасному суспільстві. Найбільш виразно ці перетворення відобразилися в інтенції західної історіографії до стирання кордонів між професійною історією та історією для широкого кола читачів. Зацікавлення останніх до історичних знань зростає, зокрема, через більш активне використання істориками візуальних матеріалів. Ці зміни, в тому числі, були спровоковані так званою «історизацією суспільства» (Ж. Ревель)², яка позначилась у 1970-х роках³. Друга група включає передумови теоретичного характеру, пов'язані з постмодерністською методологією, яка визначила нову «стратегію» роботи з візуальними джерелами та привнесла в історіографію концепцію «дискурсивного». Нова стратегія інтерпретації візуальних матеріалів передбачає «прочитання» зображення подібно до письмового тексту в контексті відповідного дискурсу, в якому він виник. Завдання історика полягає в тому, щоби «розгадати» («розшифрувати») послання, яке міститься в зображенні⁴. Третя група передумов пов'язана з впливом на візуальні студії психології мистецтва та, зокрема, концепції «візуального мислення» Р. Арнхейма⁵. У межах цієї концепції кожен акт візуального сприйняття являє собою активне вивчення об'єкта та його візуальну оцінку, відбір суттєвих рис, зіставлення їх зі слідами пам'яті та організацію в цілісний візуальний образ⁶.

Візуальне джерело є надзвичайно багатограним, часто складним і неоднозначним, тому для його опрацювання дослідники використовують досягнення іконографії, семіотики, психоаналізу, марксистської критики, «культурних досліджень», постструктуралізму, фемінізму тощо⁷. Загалом, можна виокремити кілька підходів або методологій інтерпретації візуальних джерел. Британський дослідник П. Берк виділяє чотири таких підходи: іконологічний, психоаналітичний, семіотичний (структура-

¹ Соколов А. Б. Текст, образ, інтерпретація: візуальний поворот в сучасній західній історіографії / А. Б. Соколов // *Оче-видная история. Проблемы визуальной истории России XX столетия* : сб. ст. / редкол.: И. В. Нарский [и др.]. – С. 10–24.

² Ревель Ж. Общественное использование истории: ожидания и неясности [Электронный ресурс] / Ж. Ревель // *Гефтер*. – Режим доступа : <http://gefter.ru/archive/4868/>. Доступ – 10.05.2015 г.

³ Соколов А. Б. Текст, образ, інтерпретація: візуальний поворот в сучасній західній історіографії... – С. 11.

⁴ Там само.

⁵ Арнхейм Р. Искусство и визуальное восприятие / Р. Арнхейм ; сокращ. пер. с англ. В. Н. Самохина ; общ. ред. и вст. ст. В. П. Шестакова. – М. : Прогресс, 1974. – 392 с.

⁶ Соколов А. Б. Текст, образ, інтерпретація: візуальний поворот в сучасній західній історіографії... – С. 12–13.

⁷ Рабенчук О. До питання про візуальне як джерело історичних досліджень / О. Рабенчук // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. – 2012. – № 17. – С. 30.

лістський) і соціальний¹. Кожна з цих методологій може розглядатися як універсальна теорія смислу, характерна для будь-якого візуального об'єкта. Зазначені підходи тісно пов'язані один з одним, тому їх не варто сприймати як альтернативні. Натомість можна стверджувати, що найчастіше вони поєднуються та утворюють комплекс принципів роботи з візуальним матеріалом.

Одними з перших до теорії дослідження візуальних джерел у контексті історії звернулися представники «гамбурзької школи»², заснованої в 1920-х роках у Німеччині. До її складу входили відомі дослідники в галузі мистецтва, літератури, історії та філософії, зокрема А. Варбург, Ф. Закль, Е. Панофський, Е. Вінд та ін. То об'єднуючись, то змагаючись між собою, вони шукали різні шляхи дослідження знаків та символів у культурі, позначаючи контури іконологічного методу інтерпретації художніх творів. Спільний триумф Е. Панофського та Ф. Закля, який відбувся в 1923 році після виходу друком праці з розшифрування втраченого значення гравиюри А. Дюрера «Меланхолія I», став вагомим доказом життєздатності та перспективності нового методу³.

Основний зміст іконологічного методу був викладений в узагальнюючій праці Е. Панофського «Studies in Iconology: Humanistic Themes in the Art of the Renaissance», якого в літературі часто називають «батьком іконології»⁴, або «патріархом вивчення візуальних джерел»⁵. У зазначеній праці запропонована більш вдосконалена версія ранньої іконологічної моделі Е. Панофського. Автор виділяє три рівні роботи з візуальними джерелами: доіконографічний опис, іконографічний аналіз, іконологічна інтерпретація⁶. Цікавим є порівняння цих іконологічних процедур з археологічною практикою: інтерпретація розпочинається з поверхні (дослідження візуально-естетичного шару), наступний крок передбачає заглиблення в своєрідну кореневу систему значущого змісту⁷.

Доіконографічний опис зображення передбачає його псевдоформальний аналіз, тобто ідентифікацію предметів та подій із самим зображенням. Предметом дослідження на цьому рівні є первинний («натуральний») сюжет, його фактична та виразна складова. Іншими словами, на

¹ Див : Burke P. Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence / P. Burke. – London : Reaktion Books, 2006. – 224 p.

² Соколов А. Б. Текст, образ, інтерпретація: візуальний поворот в сучасній західній історіографії... – С. 14.

³ Панофський Э. Перспектива как «символическая форма». Готическая архитектура и схоластика / Э. Панофский ; пер. с нем. И. Хмелевских, Е. Козиной ; пер. с англ. Л. Житковой. – СПб. : Азбука-классика, 2004. – С. 8-9.

⁴ Ванеян С. Панофский, Гомбрих и смысл значения в искусстве и иконологии / С. Ванеян // Вестник ПСТГУ. Серия V. : Вопросы истории и теории христианского искусства. – 2013. – Вып. 1 (10). – С. 21.

⁵ Щербакова Е. И. Визуальная история: освоение нового пространства / Е. И. Щербакова // Исторические исследования в России – III. Пятнадцать лет спустя / под ред. Г. А. Бордюгова. – М., 2011. – С. 473.

⁶ Panofsky E. Studies in Iconology: Humanistic Themes in the Art of the Renaissance / E. Panofsky. – Boulder; Colorado : Westview Press, 1972. – PP. 3-17.

⁷ Ванеян С. Панофский, Гомбрих и смысл значения в искусстве и иконологии... – С. 23.

цьому рівні дослідник має з'ясувати, кого або що зображено, якою є композиція джерела, яким чином були використані художні засоби тощо¹. Засобом інтерпретації, яким послуговується дослідник на цьому рівні, є його практичний досвід, обізнаність щодо зображених предметів і подій. Особливість доіконографічного опису полягає в складності ідентифікації тих або інших зображень із причин некомпетентності або «злого наміру» автора твору. Тому Е. Панофський відмічає, що доіконографічний опис у багатьох випадках є неможливим без застосування знань про певний історичний локус, у рамках якого був створений об'єкт дослідження².

Іконографічний аналіз фокусує увагу на конвенціональному сюжеті візуального джерела, тих елементах, які утворюють світ образів, розповідей та алегорій. Головне завдання дослідника на цьому рівні полягає в атрибуції зображених предметів та подій із конкретними темами та поняттями. Окремо дослідник має «розшифрувати» послання, яке закладене в джерелі, з'ясувати ідею та наміри автора твору, визначити типовість або унікальність зображення³. Засіб інтерпретації на цьому рівні – писемні та усні джерела, які містять відповідну інформацію⁴.

Останній рівень інтерпретації – іконологічний – передбачає дослідження значень і сенсів зображення, які утворюють світ символічних цінностей. Увага дослідника зосереджена на виявленні зовнішніх, часових, національних, релігійних та інших основ зображення, тобто принципів та ментальних рис, властивих відповідній добі, які визначають характер самого твору⁵ (дослідження історії культурних «симптомів» або «символів»). Засобом іконологічної інтерпретації є синтетична інтуїція, яку Е. Панофський порівнює з «внутрішнім баченням». Синтетична інтуїція являє собою поінформованість про суттєві характеристики тенденцій людського духу, які виявляються за допомогою особистісної психології та аналізу світогляду⁶.

Водночас важливим і складним є питання переходів від одного рівня дослідження до іншого, а також їх внутрішні та зовнішні передумови. Відповіддю на нього може бути власне герменевтичний постулат розширеного аналізу, коректура змістовного зсуву та редукція попередніх сенсів. Розуміння необхідності переходу між рівнями роботи з візуальними джерелами особливо актуальна на третьому етапі під час визначення завершеності іконологічної інтерпретації⁷.

¹ Ковалевська О. Візуальні дослідження та іконографія: проблема розмежування об'єкта, методу та понятійно-категоріального апарату / О. Ковалевська // Спеціальні історичні дисципліни. – 2013. – № 22. – С. 300.

² Panofsky E. *Studies in Iconology: Humanistic Themes in the Art of the Renaissance...* – PP. 9-11, 14-15.

³ Ковалевська О. Візуальні дослідження та іконографія: проблема розмежування об'єкта, методу та понятійно-категоріального апарату... – С. 300.

⁴ Panofsky E. *Studies in Iconology: Humanistic Themes in the Art of the Renaissance...* – PP. 11-15.

⁵ Соколов А. Б. Текст, образ, інтерпретація: візуальний поворот в сучасній західній іконографії... – С. 14.

⁶ Panofsky E. *Studies in Iconology: Humanistic Themes in the Art of the Renaissance...* – PP. 14-16.

⁷ Ванеян С. Панофский, Гомбрих и смысл значения в искусстве и иконологии... – С. 25-26.

Головним недоліком іконологічного підходу, запропонованого представниками «гамбурзької школи», є його умоглядність, яка виявляється в надмірній суб'єктивності дослідника, яка межує з інтуїтивністю. Фокусуючись на окремих елементах зображення, іконологічний підхід практично ігнорує символічний зв'язок, що їх поєднує, та суцільний соціально-історичний контекст зображення. Підхід є логоцентричним та раціоналістичним (оскільки передбачає, що сюжет зображення є узгодженим та логічним), тому іноді дослідники можуть спостерігати опір іконологічній інтерпретації тих або інших візуальних джерел¹.

Один із пізніх критиків іконології Е. Гомбріх уточнив завдання і межі підходу та в певному розумінні завершив роботу Е. Панофського. Е. Гомбріх здійснив спробу замінити філософську підоснову іконології своєрідною філософією буденної свідомості, стверджуючи, що основним завданням іконологічного підходу повинно бути не «визначення текстів» (як це відбувається в іконографії), а «реконструкція програм»². Е. Гомбріх сприяв поглибленню зв'язків іконологічного підходу зі структуралізмом, психоаналізом культури та герменевтикою, які позначилися з середини ХХ ст.

Особливо тісно з іконологічним пов'язаний структуралістський (семіотичний) підхід. У рамках останнього будь-який текст (зокрема, візуальний) розглядається як система знаків, а основна увага зосереджується не на декодуванні окремих елементів зображення, а на аналізі зв'язків між ними³. Основоположниками сучасної семіотики вважаються Ч. Пірс та Ф. де Соссюр. Ч. Пірс увів у науковий обіг термін «семіотика» та сформував її основні принципи. Зокрема, він розробив класифікацію знаків, розділивши їх на три види: знаки іконічні (icons); покажчики (indications) або індекси (indices); символи або загальні знаки. Знаки іконічні виконують функцію передачі ідеї та репрезентують певні речі, імітуючи їх; покажчики (індекси) говорять про річ, тому що фізично пов'язані з нею; символи (загальні знаки) асоціюються зі значенням речей завдяки звичці⁴.

Інтерпретація зображень у рамках структуралістського підходу базується на семіотичному понятті «репрезентація». Інтерес дослідників спрямований на внутрішню організацію тексту та особливо на бінарні опозиції між його частинами та різні способи, за допомогою яких його елементи можуть наслідувати та змінювати один одного⁵. Репрезентація зображень передбачає показ специфіки співвідношення бачення та

¹ Burke P. Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence... – PP. 40–41.

² Gombrich E. Symbolic Images: Studies in the Art of the Renaissance / E. Gombrich. – London : Phaidon Press Ltd, 1972. – 352 p.; Ванеян С. Панофский, Гомбрех и смысл значения в искусстве и иконологии... – С. 22, 40.

³ Burke P. Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence... – PP. 175–176.

⁴ Пірс Ч. С. Что такое знак? / Ч. С. Пірс // Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. – 2009. – № 3 (7). – С. 88–95.

⁵ Burke P. Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence... – P. 172.

мови, візуального та текстуального, перекладу «мови зображення» мовою лінгвістичною¹.

Специфіка будь-якого зображення безпосередньо пов'язана з його символічністю. Ч. Морріс назвав процес, в якому щось функціонує як знак, семіозисом та запропонував ще кілька термінів: знаковий засіб або знаковий (sign vehicle), десигнат (designatum), інтерпританта (interpretant), інтерпретатор (interpreter)². Враховуючи трійкові відношення семіозису (знаковий засіб, десигнат, інтерпретатор), Ч. Морріс також виділяє три його виміри (або рівні): семантичний, прагматичний та синтактичний. Семантичний вимір семіозису розглядає відношення знаків до об'єктів (до яких знак застосовується), прагматичний – відношення знаків до інтерпретаторів, а синтактичний – відношення, що виникають між самими знаками³.

Починаючи з 1960-х років, все більше структуралістів намагалися застосовувати лінгвістичні моделі для дослідження візуальних об'єктів, зокрема, увага дослідників поширюється на художню специфіку різних видів мистецтва. Метою цих студій було окреслення меж застосування семіотичних методів, виявлення інваріантних структур (з'являються такі поняття, як «мова балету», «мова цирку», «мова кінематографа» тощо). У фокус досліджень потрапили співвідношення візуальних текстів із широким культурним контекстом із його багатоканальністю і гетерогенністю.

З 1970-х років в основному завдяки зусиллям представників французької семіотичної школи (Р. Барт, А. Греймас, Ю. Крістева) поняття «семіотика» та «семіологія» здобули нове наповнення. Семіологія переорієнтувалася на дослідження окремих комунікативних систем та отримала назву «семіологія комунікації». Семіотика («семіологія сигніфікації»), навпаки, була зорієнтована на вивчення різноманітних ознак (симптомів або індексів), які спостерігалися в соціокультурних сферах та утворювали певні знакові системи. Значний внесок у теоретичне осмислення візуальних знакових систем зробив Р. Барт. Він поширив свій інтерес на антропологічне визначення міфу як одного із способів утвердження суспільних норм у якості фактів природи, які не потребують доказів, і домінуючого аспекту культури, що складається з системи знаків, за допомогою якої ми пізнаємо і відображаємо самих себе. Визначаючи міф як вторинну семіологічну систему, Р. Барт протиставляє поняття конотації і метамови та називає міф вторинним метамовним знаком, в якому присутня не жорстка єдність його складових частин, а безупинний взаємоперехід двох проявів одного й того ж об'єкта – сенсу та форми⁴.

¹ Ковалевська О. Візуальні дослідження та іконографія: проблема розмежування об'єкта, методу та понятійно-категоріального апарату... – С. 297.

² Morris C. Foundations of Theory of Signs / C. Morris // International Encyclopedia of Unified Science. – 1938. – Vol. 1, № 2. – PP. 3–6.

³ Там само. – PP. 6–9.

⁴ Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика ... – 615 с.; Барт Р. Мифологии / Р. Барт ; пер. с фр., вст. ст. и коммент. С. Зенкина. – 3-е изд. – М. : Академический проект, 2014. – 351 с.

Вагомий внесок у дослідження візуального зробили вчені тартусько-московської семіотичної школи. Зокрема, варто згадати дослідження Ю. М. Лотмана, яке присвячене теоретичним питанням кінематографії, природи кінорозповіді, елементам та рівням кіномови, проблемам кадру та значенням кінематографічного знака¹.

Критика структуралістського підходу пов'язана в основному з відсутністю інтересу його представників до конкретних образів та зведенням досліджуваних об'єктів до певної моделі². У рамках структуралістського підходу особливе значення набувають теми, пов'язані з «виключеннями», так званими «білими плямами», які можуть розглядатися як еквівалент мовчання в усному мовленні. Загалом, структуралістський підхід виявився більш продуктивним для аналізу письмового тексту, ніж візуальних матеріалів³. Своєрідною реакцією на критику структуралізму стало формування на його основі в 1970-ті роки постструктуралістського напрямку. Основну увагу постструктуралісти звернули не на свідоме або підсвідоме виробництво значень та сенсів, а на неоднозначність та «полісемантичність» досліджуваних об'єктів, яку Ж. Дерріда назвав нескінченною грою сигніфікації⁴. Полісемантичність передбачає, що будь-який знак може мати більше одного правильного значення, та виходить з розуміння того, що кожне суспільство або культура має власні домінуючі уявлення та розуміння, які не є однозначними або беззаперечними⁵. Звичайно, дискусійним залишається визнання того, наскільки полісемантичність є досягненням саме постструктуралізму, оскільки навіть у рамках іконологічного підходу розглядаються проблеми багатозначності зображень⁶.

Мабуть, однією з найбільш проблемних методологій інтерпретації візуальних джерел для використання істориками є психоаналітичний підхід. Він ґрунтується на твердженні, що визначальну роль у створенні текстів та образів відіграє підсвідомість. Підсвідомі бажання та переконання автора проектується на створювані зображення та утворюють асоціацію між видимими та підсвідомими бажаннями та переконаннями глядача⁷. Психоаналітичний підхід не передбачає жорсткої послідовності методологічних дій (як, наприклад, іконологічний підхід) та найчастіше використовується не для дослідження особистості конкретної людини, а для інтерпретації візуальних образів та їх впливів на глядачів. Він працює з однією або кількома психоаналітичними концепціями, досліджує їх артикуляцію або реартикуляцію через відповідний візуальний образ. Психоаналіз, з одного

¹ Лотман Ю. М. Об искусстве / Ю. М. Лотман ; вст. ст. Р. Г. Григорьев, С. М. Даниэль. – СПб. : Искусство, СПбО, 1998. – 702 с.

² Burke P. Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence... – P. 176.

³ Там само. – PP. 174–176.

⁴ Там само. – P. 176.

⁵ Rose G. Visual Methodologies. An Introduction to the Interpretation of Visual Materials / G. Rose. – 2nd ed. – London; Thousand Oaks; New Delhi : Sage Publications, 2007. – P. 98.

⁶ Burke P. Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence... – P. 177.

⁷ Там само. – P. 170.

боку, має справу з постійною дисциплінарною суб'єктивністю, а з іншого – з нестійкою підсвідомістю. Тобто він пропонує спосіб інтерпретації зображень не в зв'язку з референтними системами, домінуючими кодами та міфологією, а стосовно підсвідомості та її динаміки¹.

В основі психоаналітичного підходу знаходяться наукові теорії, пов'язані з проблемами людської суб'єктивності, сексуальності та підсвідомості, розроблені та переосмислені З. Фрейдом². Наприклад, деякі з його припущень та зауважень щодо інтерпретації сновидінь³ мають безпосереднє відношення і до інтерпретації візуальних текстів або образів. Зокрема, поняття «зміщення» (displacement) та «згущення» (condensation) – процеси, які лежать в основі сновидінь – можуть використовуватися стосовно візуального наративу⁴. Хрестоматійним прикладом використання психоаналізу для інтерпретації візуальних джерел є праця З. Фрейда, яка присвячена творчості Леонардо да Вінчі⁵.

Починаючи з середини 1970-х років, психоаналітичний підхід активно застосовується для дослідження художніх фільмів як візуальних засобів. Цьому, зокрема, сприяє акцент психоаналізу на емоційних ефектах візуальних образів та емоційних реакціях автора та глядача, які відбуваються на підсвідомому рівні⁶. Однією з найбільш вдалих та водночас дискусійних спроб застосування психоаналітичного підходу до аналізу художніх фільмів вважається праця британської дослідниці Л. Малвей, яка створена на перетині теорії кіно, психоаналізу та фемінізму. Л. Малвей використовує термінологію З. Фрейда та Ж. Лакана як «політичну зброю» в боротьбі проти «чоловічого погляду» (male gaze) – проявів гендерної асиметрії голлівудського кіно⁷.

Використовуючи психоаналітичний підхід для вивчення візуального, дослідник, як правило, зіштовхується з деякими серйозними перешкодами. Вони пов'язані не тільки з визнанням наукового статусу психоаналізу та конфліктами, які точаться між представниками різних наукових шкіл від К. Юнга до Ж. Лакана. Більш важливою є проблема надання об'єкту достовірного символічного змісту. Коріння цієї проблеми приховане в складності поєднання історії та психоаналізу (psychohistory). Історик, на відміну від психіатрів, як правило, не має можливості безпосередньо поспілкуватися з авторами тих або інших зображень, а опосередкований «контакт» істориків із минулим, зазвичай, можливий через джерела, які є продуктом

¹ Rose G. Visual Methodologies. An Introduction to the Interpretation of Visual Materials... – PP. 111–112.

² Там само. – Р. 107.

³ Фрейд З. Толкование сновидений / З. Фрейд ; пер. с нем. – Минск : Попурри, 1997. – 574 с.

⁴ Burke P. Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence... – Р. 170.

⁵ Фрейд З. Воспоминания Леонардо да Винчи о раннем детстве / З. Фрейд ; пер. с нем. Р. Додельцева, М. Попова. – СПб. : Азбука-классика, 2006. – 222 с.

⁶ Rose G. Visual Methodologies. An Introduction to the Interpretation of Visual Materials... – PP. 108, 110, 141.

⁷ Mulvey L. Visual Pleasure and Narrative Cinema / L. Mulvey // Screen. – 1975. – № 16 (3). – PP. 6–18.

уяви та певних поглядів на життя. Іншими словами, будь-яке зображення може розглядатися як проекція підсвідомих фантазій людини, проте її дослідження за допомогою звичайних наукових критеріїв є недосяжним¹. Саме тому психоаналітичний підхід вважають одним із найбільш спекулятивних та таких, що не має належного інструментарію для дослідження візуальної культури. Спираючись на ту або іншу концепцію психоаналізу, можна отримати зовсім різні інтерпретації візуального тексту або образу².

Ще однією методологією інтерпретації візуальних джерел є соціальний підхід (П. Берк також називає його соціальною історією мистецтва, а Дж. Роуз – антропологічним підходом). У рамках цього підходу увага дослідників фокусується на соціальному контексті зображень, які розглядаються або як віддзеркалення суспільства в цілому, або як відносини між автором та в широкому сенсі слова замовником твору.

Один із апологетів підходу А. Хаузер у результаті багаторічних досліджень створив фундаментальну соціальну історію мистецтва з найдавніших часів до наших днів (перша і допоки єдина робота такого роду). Він дослідив соціально-історичні корені виникнення, розвитку та поширення мистецтва, наблизившись, таким чином, до створення світоглядного фундаменту, в якому мистецтво, підкоряючись законам діалектики, разом із суспільством входить в органічну єдність життя та є його найбільш адекватним вираженням³.

У рамках соціальної теорії візуальності можна виокремити кілька інших конкуруючих та доповнюючих одна одну теорій, зокрема, близькими до соціальної історії мистецтва є феміністська теорія та теорія сприйняття (reception theory)⁴. Перша акцентує увагу на гендерних характеристиках автора твору та замовника. Одними з перших, хто звернувся до феміністської теорії у рамках соціальної історії мистецтва, були Л. Нохлін та Г. Поллок⁵. Зокрема, Л. Нохлін розглядає історію мистецтва через визначення методологічних упереджень, фокусуючись на змістовних характеристиках візуальних об'єктів та їх феміністському дусі⁶. Одна з її найбільш відомих праць започаткувала новий розділ в історії мистецтва, у центрі уваги якого знаходяться проблеми соціальних упереджень, спрямованих проти жінок, які займаються мистецтвом*. Теорію сприйняття, яка набу-

¹ Burke P. Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence... – PP. 170–171.

² Rose G. Visual Methodologies. An Introduction to the Interpretation of Visual Materials... – P. 108.

³ Hauser A. The Social History of Art. Volume 2. Renaissance, Mannerism, Baroque / A. Hauser. – Blue Ash, Ohio : Routledge, 2006. – 232 p.

⁴ Burke P. Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence... – P. 178.

⁵ Там само. – P. 179.

⁶ Nochlin L. Why Have There Been No Great Women Artists? / L. Nochlin // ARTnews. – 1971. – January. – PP. 22–39.

* Стаття Л. Нохлін «Why Have There Been No Great Women Artists?» отримала такий резонанс, що через 30 років, на згадку про неї, у Принстонському університеті була проведена наукова конференція. За результатами конференції був опублікований збірник доповідей, до якого увійшла нова стаття Л. Нохлін «Why Have There Been No Great Women Artists? Thirty Years After».

ла поширення в історії мистецтва та літературознавстві, більшою мірою цікавлять не явні сенси зображень, а непрогнозовані реакції, свідомі чи підсвідомі правила або звичаї, які регулюють сприйняття та інтерпретацію зображень у межах відповідної культури. Цікаве відношення прихильників цієї теорії до «концепції неправильного тлумачення» (concept of misunderstanding). Історія тлумачення зображень переконує, що їх «неправильні» сприйняття у той або інший час є нормальним явищем. Більше того, вони дозволяють простежити причини та наслідки відмінностей сприйняття та тлумачення значень та сенсів між автором та глядачем¹. Серед найбільш відомих представників цього підходу, зокрема, можна назвати Д. Фрідберга² та М. Фріда³.

На пострадянському просторі візуальні дослідження в основному стали сферою зацікавлень соціологів, культурологів та антропологів, які, починаючи з 1990-х років, розглядають візуальні джерела не лише як інформаційний ресурс під час вивчення деяких тем, але й як основний об'єкт досліджень. Доробок історичної науки на цих теренах допоки невеликий та представлений переважно працями російських учених⁴.

Серед таких робіт, перш за все, слід назвати збірник статей, підготовлений за підсумками Міжнародної наукової конференції «Образы в истории, история в образах: визуальные источники по истории России XX века» (м. Челябінськ, 2007 р.). Збірник присвячений теоретичним підходам та прикладним методам візуалістики. Він складається з кількох частин, в яких, зокрема, аналізуються причини візуального повороту в історіописанні; перспективні мультидисциплінарні теоретико-методологічні засади «візуальних студій»; використання візуальних образів у процесі конструювання політичної реальності та пропаганди. Окремі розділи збірника присвячені питанням використання візуальних джерел для дослідження культурних конфліктів; символічного, архітектурного та церемоніального «завоювання» простору; взаємодії держави та суспільства у галузях повсякдення та культури споживання. На думку редактора збірника – дослідника з візуальної історії І. В. Нарського – основне завдання книги полягає у тому, щоби заповнити прогалину в російській історіографії, пов'язану зі скептичним ставленням істориків до використання візуальних джерел та монополізацією досліджень візуального культурологами та соціологами⁵.

¹ Burke P. Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence... – PP. 179–181.

² Freedberg D. The Power of Images: Studies in the History and Theory of Response / D. Freedberg. – Chicago : University of Chicago Press, 1991. – 560 p.

³ Fried M. Absorption and Theatricality: Painting and Beholder in the Age of Diderot / M. Fried. – Berkeley; Los Angeles; London : University of California Press, 1980. – 268 p.

⁴ Рабенчук О. До питання про візуальне як джерело історичних досліджень... – С. 29.

⁵ Очевидная история. Проблемы визуальной истории России XX столетия : сб. ст. / редкол. : И. В. Нарский [и др.]. – Челябинск : Каменный пояс, 2008. – 476 с.

Одним із прикладів застосування візуального матеріалу та відповідної методики його аналізу для дослідження графічних образів народів Росії, їх створення та існування в культурі є праця О. А. Вишленкової «Визуальное народоведение империи, или “Увидеть русского дано не каждому”»¹. Авторка розглядає візуальні образи як складові категоріальної та дискурсивної матриці візуальної мови, які можуть використовуватися для опису старих та конструювання нових культурних та політичних спільнот. У праці через призму візуального досліджується культурний світ жителів Росії, етнічні, національні та імперські стереотипи та уявлення. Основна увага зосереджена на виявленні культурних меж між народами, які існували в уяві жителів Росії в донаціональний період.

Особливу зацікавленість російські дослідники виявляють до такого візуального матеріалу, як фотографії. Зокрема, використовуючи родинні фотографії, своєрідний дослідницько-белетристичний експеримент провів І. В. Нарський. На основі аналізу автобіографічних документів дослідник створює особистий «фототекст»². Аналізу аматорської фотографії в Росії кінця ХХ – початку ХХІ ст. присвячена монографія О. Ю. Бойцовой. Праця є спробою реконструювати систему неписаних правил та конвенцій фотографії як своєрідної мови, яка використовується для транслювання візуальних повідомлень. Дослідниця аналізує як сюжетну складову фотографій, так і їх історію «життя» та значення у візуальній комунікації³.

Безперечно цікавими для істориків є збірники статей із візуальної антропології, які стали результатом видавничої ініціативи Центру соціальної політики та гендерних досліджень⁴. Один із цих збірників присвячений обговоренню існуючих правил та можливостей візуальних досліджень культури та суспільства. Автори статей деконструюють образи популярного медіадискурсу, піддають перегляду сформовані конвенції, акцентують увагу на проблемах пам'яті та емоцій візуальних об'єктів⁵. Інший збірник присвячений аналізу візуальних проявів політичного дискурсу соціалізму. Автори на основі дослідження радянських плакатів, кінофільмів, фотографій розглядають особливості режимів бачення та ракурсів візуальної культури радянської доби та вплив на них зовнішніх та внутрішніх факторів⁶.

¹ Вишленкова Е. Визуальное народоведение империи, или «Увидеть русского дано не каждому» / Е. Вишленкова. – М. : Новое литературное обозрение, 2011. – 384 с.

² Нарский И. В. Фотокарточка на память: Семейные истории, фотографические послания и советское детство (Автобио-историко-графический роман) / И. В. Нарский. – Челябинск : Энциклопедия, 2008. – 516 с.

³ Бойцова О. Ю. Любительские фото: визуальная культура повседневности / О. Ю. Бойцова. – СПб. : Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2013. – 266 с.

⁴ Визуальная антропология: городские карты памяти / под ред. П. Романова, Е. Ярской-Смирновой. – М. : Вариант, ЦСПГИ, 2009. – 312 с.; Визуальная антропология: настройка оптики / под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова. – М. : Вариант, ЦСПГИ, 2009. – 296 с.; Визуальная антропология: режимы видимости при социализме / под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова. – М. : Вариант, ЦСПГИ, 2009. – 448 с.

⁵ Визуальная антропология: настройка оптики... – 296 с.

⁶ Визуальная антропология: режимы видимости при социализме... – 448 с.

Помітною є тенденція до збільшення кількості статей, присвячених теоретичним питанням «візуальних студій» у російських наукових журналах. Вдалим прикладом цього є філософсько-літературний журнал «Логос»¹, який містить не лише оригінальні статті російських науковців, але й переклади робіт іноземних дослідників у галузі візуальних студій. Насамперед, це переклади з міжнародного журналу, присвяченого актуальним питанням візуальної культури – «Journal of Visual Culture». Збільшується кількість російськомовних статей, присвячених різноманітним аспектам прагматичного виміру візуальної культури. Прикладами цього можуть слугувати випуски журналів «Неприкосновенный запас»² та «Лабиринт»³.

Доробок українських дослідників із візуальної історії допоки незначний та представлений в основному поодинокими працями окремих дослідників, зокрема співробітників Інституту історії України НАН України⁴.

Таким чином, незважаючи на різноманітність аналітичних методів та цілей досліджень візуальних джерел, можна виділити кілька універсальних принципів інтерпретації зображень. Насамперед, це розуміння того, що візуальні матеріали, як і більшість інших історичних свідчень, не створювалися для того, щоб їх досліджували історики. Саме тому їх необхідно розглядати в культурних, ідеологічних та інших контекстах

¹ Див., наприклад: Инишев И. «Иконический поворот» в науках о культуре и обществе / И. Инишев // Логос. – 2012. – № 1 (85). – С. 184–211; Баль М. Визуальный эссенциализм и объект визуальных исследований / М. Баль // Логос. – 2012. – № 1 (85). – С. 212–249; Элкинс Д. Девять типов междисциплинарности для визуальных исследований. Ответ на статью Мике Баль «Визуальный эссенциализм и объект визуальной культуры» / Д. Элкинс // Логос. – 2012. – № 1 (85). – С. 250–259.

² Див., наприклад: Зоркая Н. Визуальные образы войны [Электронный ресурс] / Н. Зоркая // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3 (40–41). – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/zo43.html>. Доступ – 10.03.2016 г.; Абашин С. Власть и фотография: визуальная репрезентация в имперской рамке [Электронный ресурс] / С. Абашин // Неприкосновенный запас. – 2012. – № 4 (84). – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2012/4/a13.html>. Доступ – 10.03.2016 г.; Першай А. Вдоль ощущения жизни: о женской фотографии, сексизме и праве на повседневность [Электронный ресурс] / А. Першай // Неприкосновенный запас. – 2012. – № 6 (86). – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2012/6/p14.html>. Доступ – 10.03.2016 г.

³ Див., наприклад: Козяр Г. Н. Какие воспоминания мы выбираем? Как цифровой фотоаппарат изменяет нашу память / Г. Н. Козяр, В. В. Нуркова // Лабиринт. Журнал социально-гуманитарных исследований. – 2012. – № 4. – С. 12–25; Быкова С. И. Визуальные свидетельства советского прошлого: особенности практик коммеморации в современном индустриальном городе / С. И. Быкова // Лабиринт. Журнал социально-гуманитарных исследований. – 2013. – № 6. – С. 50–58.

⁴ Див., наприклад: Рабечук О. До питання про візуальне як джерело історичних досліджень... – С. 29–39; Ковалевська О. Візуальні дослідження та іконографія: проблема розмежування об'єкта, методу та понятійно-категоріального апарату... – С. 296–304; Ковалевська О. Іконографія Івана Мазепи в образотворчому мистецтві ХХ – початку ХХІ ст. / О. Ковалевська. – К. : Темпора, 2013. – 420 с.; Ковалевська О. О. Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини ХVІІ–ХVІІІ ст. : у 2 ч. / О. О. Ковалевська. – Ч. 1. – К. : Інститут історії України, 2014. – 314 с.; Ковалевська О. О. Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини ХVІІ–ХVІІІ ст. : у 2 ч. / О. О. Ковалевська. – Ч. 2: Додатки. – К. : Інститут історії України, 2014. – 330 с.

створення та поширення. Як і у випадку з текстами, під час інтерпретації зображень історик повинен намагатися читати між рядків, помічаючи найдрібніші деталі і лакуни та використовуючи їх як своєрідні ключі до інформації. Щоб уможливити застосування візуальних свідчень або наділити їх особливими вказівними якостями (на кшталт маркерів), історики повинні посилити методологічні основи їх опрацювання, більш чітко окреслити кордони візуалізації як ресурсу соціальних знань.

1.2. Символи та емблеми як об'єкт візуальних досліджень

Дослідження історії становлення та подальшої еволюції емблематики як наукової дисципліни є актуальним, але водночас складним завданням. Частково це пояснюється відсутністю чіткого розуміння як усієї системи геральдичних, символічних та емблематичних знаків, так і місця та значення окремих знаків в рамках існуючих спеціальних історичних дисциплін. Частково це можна пояснити відсутністю сталих тлумачень термінів та адекватних визначень, які використовуються для вивчення емблем. Враховуючи це, стає зрозумілим, чому більшість дослідників і досі віддає перевагу так званим «традиційним» спеціальним (допоміжним) історичним дисциплінам*, залишаючи поза увагою ті, які сформувалися протягом останніх кількох десятиліть. Наприклад, аналіз емблематичного матеріалу найчастіше відбувається в межах геральдики, а не емблематики або символіки. Вивчаючи емблематичний матеріал у рамках «традиційних» спеціальних історичних дисциплін, дослідники не лише забезпечують себе достатньою історіографією, але й уникають необхідності додатково обґрунтовувати репрезентативність джерельної бази та методології дослідження.

Одночасно ставлення істориків на пострадянському просторі до візуальних матеріалів протягом останнього часу стає все менш скептичним. Для аналізу символів та емблем все частіше використовуються методи та підходи, які були сформовані в рамках так званих «візуальних студій». Не ставлячи за мету надати вичерпний аналіз актуальних стратегій роботи з емблематичними пам'ятками, які так або інакше використовуються дослідниками, визначемо характерні особливості становлення і сучасного стану емблематики, перспективи подальшого розвитку дисципліни, насамперед, у рамках візуальної історії.

Незважаючи на тривалу історію існування емблем, самостійним об'єктом уваги дослідників вони стали порівняно нещодавно. Формування радянської емблематики як нової історичної дисципліни розпочалося в 1920-х роках та позначилося поодинокими дослідженнями, які були присвячені радянським гербам та прапорам, а також розвідками

* Наприклад, О. І. Каменцева до «традиційних» допоміжних історичних дисциплін відносила геральдику, сфрагістику та нумізматику.

з радянської нумізматики та боністики¹. Становлення емблематики було зумовлено кількома причинами, насамперед різким зростанням кількості емблем та знаків як державних та професійних установ і організацій (символіка підприємств, профспілок тощо), так і особистих (насамперед, екслібриси). Ці символічні зображення не належали до об'єктів вивчення геральдики, сфрагістики або іншої дисципліни та потребували специфічної методології для їх аналізу. Крім того, в першій третині ХХ ст. більшість «традиційних» допоміжних історичних дисциплін було дискредитовано як «буржуазні» та навіть «феодальні». Поширеною стала думка про те, що у радянському джерелознавстві вони не зможуть отримати належного розвитку, оскільки предмет їх вивчення практично не зачіпає радянський період історії². Як наслідок, відбувалися спорадичні спроби науковців захистити допоміжні історичні дисципліни, до назви яких почали додавати прикметник «радянський». Наприклад, відомий геральдист В. К. Лукомський наголошував на тому, що «радянська геральдика», на відміну від «феодальної» та «буржуазної», має на меті не лише створення та вивчення гербів як самоціль, але й дослідження гербів як історичних джерел³. Саме В. К. Лукомський став одним із перших, хто запропонував такий термін, як «радянська емблематика»⁴. Він відзначав, що «емблематика» є більш широким терміном, ніж «геральдика», проте прямих згадок емблематики як спеціальної (допоміжної) історичної дисципліни у працях дослідника немає⁵.

Історіографічна ситуація в середині ХХ ст. характеризувалася відсутністю необхідної теоретичної та джерельної бази емблематики

¹ Див., наприклад: Дунин-Борковский К. И. О гербе и флагах РСФСР / К. И. Дунин-Борковский. – М.: [б. и.], 1922. – 24 с.; Альбом флагов и вымпелов Российской Социалистической Федеративной Советской Республики, Союзных Советских Республик и иностранных государств / сост. К. Дунин-Борковский. – М.: Изд. Нар. Комиссариата по иностранным делам РСФСР, 1923. – 12 с., 67 л.; Бумажные денежные знаки выпущенные на территории бывшей Российской империи за время с 1769 по 1924 г. / под ред. Ф. Г. Чучина. – М.: Издание Уполномоченного по филателии и бонам в СССР, 1924. – 199 с.; Каталог почтовых марок бывшей Российской империи, РСФСР и СССР на 1924 год / ред.-изд. уполномоченный Ф. Г. Чучин. – 2-е изд. – М.: Уполномоченный по филателии и бонам в СССР, 1924. – Вып. 2. – 144 с.

² Наприклад, А. О. Введенський серед допоміжних історичних дисциплін, які у радянському джерелознавстві не зможуть отримати належного розвитку, називав генеалогію та геральдику (Введенский А. А. Вспомогательные исторические науки в работе архивистов / А. А. Введенский // Вопросы архивоведения. – 1962. – № 2. – С. 29, 31).

³ Лукомский В. К. Герб как исторический источник (Доклад, прочитанный в секторе вспомогательных дисциплин 22 ноября 1945 г.) / В. К. Лукомский // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. – 1947. – № XVII. – С. 55.

⁴ Там само. – С. 56.

⁵ Враховуючи семантичну подібність емблеми та герба, не дивно, що на можливість виокремлення емблематики як допоміжної історичної дисципліни перш за все звернули увагу геральдисти. Слід проте пам'ятати про багатозначність терміна «емблема», який у геральдиці означає і окремий символічний знак, і окрему фігуру, що виступає в якості складової частини гербів та гербоподібних емблем (Зайцев Б. П. Эмблематика советской Украины : диссертация ... кандидата исторических наук / Б. П. Зайцев; Харьковский государственный университет имени А. М. Горького. – Х., 1968. – С. 2-3).

та специфікою наукових зацікавлень істориків*, більшість із яких орієнтувалася, насамперед, на вже згадувані «традиційні» допоміжні історичні дисципліни. Теоретична база емблематики почала формуватися в рамках радянської історичної науки лише в 1960-х роках. Тому деякі сучасні дослідники саме цим часом позначають початок становлення емблематики як наукової дисципліни¹. Загалом, активізація розвитку радянської емблематики була пов'язана з поживленням інтересу науковців до допоміжних історичних дисциплін, які почали використовувати для вивчення історії радянської держави. Зокрема, увагу дослідників привернули до себе й радянські емблеми, насамперед герби та печатки².

У зазначений час почали активно обговорюватися й теоретичні проблеми емблематики. Зокрема, місце емблематики в системі історичних дисциплін конкретизував А. О. Введенський. Насамперед, дослідник відзначив, що розуміння допоміжних історичних дисциплін лише як техніки історичного дослідження не відповідає дійсності, оскільки не враховує контекст створення та побутування історичних джерел³. Він запропонував замінити «геральдику» – дисципліну, яка, на його переконання, для радянських істориків не мала ніякої користі – на «емблематику». Предметом вивчення емблематики, на думку дослідника, були емблеми радянських прапорів, орденів та грамот (наприклад, ударників праці та відмінників навчання). Особливу увагу А. О. Введенський запропонував звернути на особисті та профспілкові фонди, оскільки саме в них містилася значна кількість емблематичних пам'яток радянського часу⁴.

Інший радянський дослідник В. І. Стрельський погодився із тим, що треба замінити термін «геральдика» на «емблематика», та запропонував включити до предмета вивчення останньої герби, різноманітні символи та емблеми, прапори, знамена, ордени, філіграні та екслібриси⁵. Разом із тим дослідник наголосив на значній ролі геральдики та пов'язаних із нею дисциплін (сфрагістики, нумізматики, філателії тощо) у процесі аналізу, конкретизації та паспортизації фактичного (документального та

* Маються на увазі тематичні збірки та каталоги символів та емблем, які почали виходити друком лише протягом кількох останніх десятиліть. Значна частина емблематичних пам'яток до сьогодні залишається невиявленою дослідниками або чекає на фахове опрацювання.

¹ Спеціальні історичні дисципліни: довідник : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко [та ін.]. – К. : Либідь, 2008. – С. 220.

² Каменцева Е. И. Основные проблемы советской эмблематики / Е. И. Каменцева // Советские архивы. – 1970. – № 1. – С. 37.

³ Введенский А. А. Вспомогательные исторические науки в работе архивистов... – С. 29.

⁴ Там само. – С. 31.

⁵ Стрельский В. И. Геральдика и сфрагистика в научной работе историков (по материалам украинских архивов и других научных учреждений) / В. И. Стрельский // Вопросы архивоведения. – 1963. – № 2. – С. 32.

речового) матеріалу¹. На його думку, термін «геральдика» міг використовуватися в двох значеннях. Предметом вивчення геральдики у вузькому сенсі слова були традиційні форми гербів та їх різноманітні елементи. Геральдика в широкому сенсі слова була науковою дисципліною, предмет вивчення якої охоплював як герби, так і різноманітні знаки, які в різний історичний час використовувалися для позначення матеріальних предметів роду, сім'ї, окремої людини, її власності, а також спільнот, організацій тощо. У цьому сенсі геральдика ставала подібною до емблематики². Таким чином, В. І. Стрельський запропонував, з одного боку, враховуючи важливе наукове значення геральдики, зберегти її як наукову дисципліну, а з іншого боку, включити предмет дослідження геральдики як складову до предмета дослідження емблематики. Серед перспективних напрямків розвитку радянської емблематики дослідник називав вивчення емблем профспілкових організацій, добровільних товариств, а також різноманітної ювілейної символіки³.

Однією з наймолодших допоміжних історичних дисциплін називав радянську емблематику А. Г. Бабенко. Дослідник відзначав, що на етапі становлення дисципліни радянські емблеми не були самодостатнім історичним джерелом. Вивчення емблематичного матеріалу було можливим лише в більш широкому історичному (джерелознавчому) контексті та в поєднанні з іншими типами історичних джерел. Емблеми розглядалися в якості «однієї із зовнішніх ознак історичних джерел», що могла бути використана для їх наукової критики⁴.

Складовими радянської емблематики А. Г. Бабенко спочатку називав сфрагістику та геральдику⁵, проте згодом розширив предмет вивчення дисципліни за рахунок вексилології (прапорів частин і з'єднань радянської армії), фалеристики (військових нагород, орденів та медалей) та філателії (радянських поштових марок)⁶. Багатий емблематичний матеріал, на думку дослідника, містили різноманітні документи⁷ та екслібриси, а

¹ В. І. Стрельський відзначав, що геральдика допомагає вирішувати важливі наукові завдання, зокрема: досліджувати історичні джерела; встановлювати приналежність того чи іншого документа або предмета до певної особи; збагачувати загальноісторичні висновки та твердження; сприяти встановленню загальноісторичних понять. Крім того, дослідник відзначав, що геральдика та сфрагістика відігравали ключову роль в експертизі документального та речового матеріалу (Стрельський В. І. Геральдика и сфрагистика в научной работе историков (по материалам украинских архивов и других научных учреждений)... – С. 31).

² Там само. – С. 32.

³ Там само. – С. 35.

⁴ Бабенко А. Деякі питання радянської емблематики / А. Бабенко // Архіви України. – 1965. – № 4. – С. 61.

⁵ Бабенко А. Радянські емблеми як історичне джерело / А. Бабенко // Архіви України. – 1967. – № 2. – С. 26.

⁶ Див.: Бабенко А. Радянська емблематика періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. / А. Бабенко // Архіви України. – 1970. – № 3. – С. 14–17.

⁷ Бабенко А. Радянські емблеми як історичне джерело... – С. 26; Бабенко А. Деякі питання радянської емблематики... – С. 61.

також нагрудні знаки, жетони та плакати, що виготовлялися у зв'язку з визначними подіями та ювілейними датами¹.

А. Г. Бабенко відзначав, що тривалість «життя» емблем безпосередньо залежить від їх зв'язку із певними історичними умовами². Тому появу радянських емблем він пов'язував із подіями 1917 року, коли для символічного позначення певних суспільно-політичних ідей та понять почали використовувати спеціальні знаки³. На думку дослідника, радянські емблеми принципово відрізнялися від емблем дореволюційної Росії та капіталістичних країн, проте безперечно спиралися на емблематичні традиції попереднього часу. Насамперед, на його думку, це помітно у використанні символів дорадянського часу, які проте наділялися новими символічними значеннями⁴. Крім того, спостерігалось тяжіння радянської емблематики до старих (традиційних) символічних форм. Таким прикладом він вважав використання гербоподібних емблем («емблем-гербів») у територіальній емблематиці радянського часу⁵.

Однією з характерних особливостей радянської емблематики А. Г. Бабенко називав спорадичний процес створення емблем, участь у якому могли брати не лише фахівці (художники-графіки, архітектори тощо), але й пересічні люди⁶. Можливість створення емблем аматорами однак не виключала професійного підходу (принаймні на рівні попереднього узгодження емблематичних зображень із фахівцями). Серед нагальних проблем дисципліни дослідник відзначав необхідність накопичення нового емблематичного матеріалу (насамперед, за рахунок виявлення та опису сфрагістичних і геральдичних пам'яток) та систематизацію вже виявлених емблем. Наголошувалося на необхідності поглиблення досліджень емблематичного матеріалу, підготовки окремих публікацій та альбомів з емблематики⁷. На думку дослідника, виконувати цю роботу, насамперед, мали архівні установи, тобто заклади, в яких зберігався основний масив емблематичних пам'яток*.

Про радянську емблематику як вже сформовану допоміжну історичну дисципліну вперше висловила О. І. Каменцева в доповіді «Проблеми советской эмблематики»⁸ на конференції з питань архівної справи в СРСР (м. Москва, 1965 р.). Предметом вивчення радянської емблематики, на думку дослідниці, був найрізноманітніший матеріал (печатки, знаме-

¹ Бабенко А. Деякі питання радянської емблематики... – С. 61.

² Бабенко А. Радянські емблеми як історичне джерело... – С. 23.

³ Бабенко А. Деякі питання радянської емблематики... – С. 61.

⁴ Бабенко А. Радянські емблеми як історичне джерело... – С. 22.

⁵ Там само. – С. 24.

⁶ Там само.

⁷ Бабенко А. Деякі питання радянської емблематики... – С. 61–62.

* На етапі становлення радянської емблематики характерною особливістю був її тісний зв'язок з архівною справою. До речі, перші розвідки з радянської емблематики були надруковані в журналах «Вопросы архивоведения» та «Архіви України».

⁸ Каменцева Е. И. Проблемы советской эмблематики / Е. И. Каменцева // Труды Научной конференции по вопросам архивного дела в СССР. – М., 1965. – Т. 2. – С. 112–117.

на, ордени, медалі, монети, паперові грошові знаки, облігації державної позики, лотерейні білети, емблеми установ, закладів та підприємств, герби міст, значки, марки, спеціальні поштові штемпелі, листівки, грамоти тощо), на якому зустрічалися зображення радянських емблем. Центральне місце в радянській емблематиці все ж належало державним гербам та прапорам СРСР і союзних республік, тобто тим офіційним державним емблемам, зображення яких встановлювалося конституцією та спеціальними законодавчими актами¹.

О. І. Каменцева розглядала питання становлення радянської емблематики з позицій позитивістської парадигми. Вона відзначала, що дисципліна мала складатися з двох частин: 1) історії створення, затвердження та пояснення значення основних державних емблем; 2) історії розробки та пояснення маси емблем, які були практичним проявом емблем державних (практична емблематика). Досліджувати практичну емблематику при цьому пропонувалося, враховуючи або види джерел, або їхній тематичний розподіл². Названі підходи знайшли втілення в багатьох працях радянського і сучасного періодів та не втратили своєї актуальності до сьогодні. Основний висновок, який був зроблений дослідницею, – нерівномірність розвитку «традиційних» допоміжних історичних дисциплін у СРСР, необхідність розширення меж (зокрема, хронологічних) досліджень емблематичного матеріалу, охоплення та вивчення всієї сукупності емблем незалежно від форми їх втілення³. О. І. Каменцева вважала, що виконання цих умов дозволить змінити існуюче ставлення до емблем, поставити їх в один ряд з писемними джерелами. Крім того, на її думку, становлення радянської емблематики мало стати логічним завершенням розвитку «традиційних» допоміжних історичних дисциплін⁴. Звичайно, такий погляд був доволі тенденційним та передбачав поєднання в емблематиці одразу кількох допоміжних історичних дисциплін.

Загалом, О. І. Каменцева зазначала, що радянська емблематика є цілком конкретною науковою дисципліною з чітко визначеними хронологічними рамками і доволі визначеним колом досліджуваних питань⁵. Схожу думку висловлював її учень, один із основоположників емблематики в Україні, Б. П. Зайцев, який значно розширив коло джерел, що могли стати предметом вивчення емблематики як допоміжної історичної дисципліни. На думку дослідника, це могли бути різноманітні емблеми, які зустрічаються на радянських державних гербах, прапорах, печатках, орденах, медалях, монетах, паперових грошових знаках, облігаціях державної позики, лоте-

¹ Каменцева Е. И. Основные проблемы советской эмблематики... – С. 37.

² Там само.

³ Важливим є зауваження О. І. Каменцевої стосовно незадовільного рівня наукового дослідження радянських (державних) емблем та перетворення їх на предмет особливого інтересу авторів популярної літератури. Вона пояснювала це специфічним ставленням фахових дослідників до емблем як історичного джерела та недооцінкою їх важливості в науковому плані (Каменцева Е. И. Основные проблемы советской эмблематики... - С. 36).

⁴ Там само. – С. 36–37.

⁵ Там само. – С. 37.

рейних білетах, емблемах установ, закладів та підприємств, гербах міст, значках, марках, спеціальних поштових штампелях, листівках, книжкових знаках, товарних знаках, грамотах, запрошеннях, пропусках тощо¹. Дослідник вважав, що емблема як умовне символічне предметне зображення певної думки або ідеї мала відповідати двом ознакам: обов'язково зображуватися на чомусь та мати певне символічне значення².

Окремої уваги заслуговує класифікація емблематичного матеріалу, запропонована Б. П. Зайцевим. Незважаючи на те, що радянська емблематика не ставила питання класифікації джерел як першочергове завдання, перші спроби систематизувати емблематичний матеріал відбулися ще на етапі становлення емблематики як наукової дисципліни протягом 1960-х років. Зокрема, А. Г. Бабенко називав створення класифікаційної схеми емблематичного матеріалу одним з важливих та водночас складних завдань радянської емблематики³. Б. П. Зайцев, аналізуючи використані у своїй дисертаційній праці джерела, наводить їх класифікацію за видами. Зокрема, «матеріальні джерела» дослідник розподіляє на наступні групи: 1) ордени; 2) знамена; 3) значки; 4) грамоти; 5) посвідчення особи, запрошення тощо. «Зображальні джерела» розподіляє наступним чином: 1) фотодокументи; 2) плакати⁴.

Загалом, протягом 1960–1980-х років увага дослідників у рамках радянської емблематики була зосереджена, насамперед, на вивченні державних радянських емблем⁵, а також нагородних знаків, знамен, монет, поштових марок⁶, екслібрисів, емблематичної традиції в мистецтві та книжковій графіці, стародавніх знакових систем Північного Причорномор'я⁷, дослідженні галузевої символіки⁸ тощо. Незважаючи на зростання інтересу дослідників до різноманітних знаків та емблем, протягом тривалого часу вони продовжували сприйматися, насамперед, у якості атрибутів, прикрас до ювілейних видань і рекламно-інформаційних проспектів. Частково цьому сприяв характерний навіть для основоположників емблематики як наукової дисципліни погляд на емблеми як переважно допоміжний та ілюстративний матеріал. Зокрема, Б. П. Зайцев, відзна-

¹ Зайцев Б. П. Эмблематика советской Украины... – С. 4–5.

² Там само. – С. 6.

³ Бабенко А. Деякі питання радянської емблематики... – С. 62.

⁴ Зайцев Б. П. Эмблематика советской Украины... – С. 26.

⁵ Спеціальні історичні дисципліни: зведений бібліографічний довідник-показчик: атрибутика, емблематика, медальєріка, символіка, фалеристика / ред. М. Ф. Дмитрієнко [та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К., 1997. – Ч. 1 / упоряд. Л. Маркітан. – 110 с.

⁶ Див. Каменцева Е. И. Основные проблемы советской эмблематики... – С. 38–40.

⁷ Див.: Спеціальні історичні дисципліни: довідник... – С. 221.

⁸ На особливу увагу заслуговують праці Е. Д. Грибанова, які присвячені емблемам медицини та медичній фалеристиці. Див., наприклад: Грибанов Э. Д. Медицина в символах и эмблемах / Э. Д. Грибанов. – М. : Медицина, 1990. – 208 с.; Грибанов Э. Д. Эмблемы медицины / Э. Д. Грибанов. – Тбилиси : Сабчота Сакартвело, 1979. – 111 с.; Российские нагрудные медицинские знаки: кат. кол. Э. Д. Грибанова / авт. текста Э. Д. Грибанов. – Рига : Музей истории медицины, 1989. – 46 с.

чаючи важливість емблем як джерел для історичної науки, наголошував на тому, що не слід переоцінювати їх інформативне значення. На його думку, провідна роль продовжувала належати писемним джерелам, а емблеми могли бути лише додатковим джерелом інформації. Навіть тоді, коли роль емблем у дослідженні певної проблематики ставала незамінною, вони все одно мали залишатися в якості вторинного та допоміжного історичного джерела¹. Наведене зауваження містилося наприкінці дисертаційної праці дослідника та, на перший погляд, спростовувало її засадничі принципи. Разом із тим воно відображало поширені на етапі становлення радянської емблематики як наукової дисципліни уявлення та методологічні принципи роботи з візуальними матеріалами. Крім того, зауваження слугувало своєрідним виправданням щодо надмірного захоплення дослідника візуальними джерелами замість більш «традиційних» історичних джерел.

Наприкінці ХХ ст. радянська емблематика постала перед низкою викликів. Одним з них була ідеологічна заангажованість дисципліни, подолання якої фактично призвело до втрати емблематикою вже традиційного для неї предмета дослідження – емблем радянського часу. У певному розумінні емблематика перестала бути лише «радянською». Характерною рисою емблематики стало розширення її предметної області та напрямків досліджень. До предмета дисципліни стали відносити історію розвитку найрізноманітніших емблем, логотипів, знаків товарів і послуг, з'ясування їхнього змісту та походження, вивчення взаємовпливів, оцінку художнього значення та соціальної функції емблем². Відбулося зменшення характерного для попереднього часу «тиску» на емблематику з боку інших спеціальних історичних дисциплін (насамперед, геральдики, вексилології, фалеристики, сфрагістики тощо). Можна казати про формування такої дисципліни, як «українська емблематика», що поєднала в собі сукупності емблематичних пам'яток, які територіально та історично пов'язані з Україною³.

Слід відзначити, що науковому розвитку емблематики в Україні на початку 1990-х років сприяло створення у 1990 році Українського геральдичного товариства, яке об'єднало дослідників у галузі спеціальних історичних дисциплін усієї України. Починаючи з 1991 року, товариство організовує щорічні наукові геральдичні конференції, на яких, зокрема, розглядаються й актуальні питання емблематики. Починаючи з 1993 року, товариство видає науковий вісник «Знак», у якому емблемам (передусім військовим і спортивним) належить особливе місце. Окремі напрями емблематики також досліджуються в Інституті української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, Інституті історії України НАН України, а також комісії Спеціальних історичних

¹ Зайцев Б. П. Эмблематика советской Украины... – С. 221.

² Спеціальні історичні дисципліни: довідник... – С. 221.

³ Там само.

дисциплін Наукового товариства імені Шевченка в Україні. Зокрема, на особливу увагу заслуговують збірки наукових праць «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики», що з 1997 року видаються в Інституті історії України НАН України. Окремі їх статті присвячені питанням муніципальної, територіальної та військової емблематики¹. Активізувалися дослідження в галузі емблематики і в університетах, музейних та архівних установах².

Протягом 1990–2000-х років було опубліковано сотні праць різного обсягу та спрямованості, присвячених різноманітним аспектам емблематики³. Разом із тим у вітчизняній історіографії цього періоду все ще зберігалось скептичне та подекуди зневажливе ставлення до візуальних джерел. Воно ґрунтувалося на міфі про їх ненадійність та вторинність порівняно з письмовим текстом. Поступово чисельність українських істориків, які почали «серйозно» сприймати візуальні джерела і тим більше на їх підставі будувати свої наукові припущення, зростала. Відбулось усвідомлення ролі методології емблематики для дослідження візуального матеріалу, були напрацьовані нові методи дослідження, спостерігалися спроби класифікувати й систематизувати зібраний матеріал. Завершилось формування терміносистеми емблематики*. Безпідставними почали здаватися уявлення про те, що зображення можуть бути всього лише ілюстраціями до тексту, інструментом атрибутики та критики писемних джерел. Увага до візуальних джерел стала однією з характерних рис сучасної української історіографії. Вітчизняні дослідники почали активно засвоювати та застосовувати методи та підходи для аналізу візуального матеріалу, які були сформовані в західній історіографії в рамках дослідницької парадигми «візуальних студій».

Наприклад, погляд на минуле вищих навчальних закладів із позиції культурної історії спровокував появу низки праць, присвячених знаковому середовищу російських університетів. Аналізуючи культурний простір навчальних закладів, дослідники виявили, що його основою є різноманітні ритуальні практики, а також пов'язані з ними символи та емблеми. Останні мають цілком конкретне (матеріальне) вираження. Серед таких робіт слід назвати монографію Ю. А. Прокопенко, в якій знайшли відображення питання становлення та еволюції емблем вищих навчальних закладів Ставрополя протягом 1991–2009 років⁴. У праці міститься не

¹ Див.: Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://resource.history.org.ua/ejournal/EJ0000014/>. Доступ – 18.09.2017 р.

² Спеціальні історичні дисципліни: довідник... – С. 219–223.

³ Там само.

* Наслідком становлення емблематики в якості повноцінної спеціальної історичної дисципліни стало, зокрема, її включення (поряд з «традиційними» спеціальними історичними дисциплінами) в вузівські підручники та навчальні посібники, а також введення курсів з емблематики в деяких університетах.

⁴ Прокопенко Ю. А. Эмблемы высших учебных заведений г. Ставрополя 1991–2009 гг. (характер их создания, особенности символики) / Ю. А. Прокопенко. – Ставрополь : Изд-во СГУ, 2009. – 106 с.

лише перелік зображень та їх опис, але також здійснюється спроба семантичного аналізу емблем навчальних закладів. Генезису російської освітньої символіки середини XVIII – початку XXI ст. присвячена дисертаційна праця Д. В. Майбороди¹. На сьогодні це одне з найбільш ґрунтовних досліджень символів та емблем російських навчальних закладів та освітніх установ. Автор наводить класифікацію освітньої символіки та розглядає питання щодо її джерелознавчого та культурного значення.

Символіка навчальних закладів України стала самостійним об'єктом уваги дослідників лише на початку 2000-х років. Останніми роками спостерігається посилення їх уваги до знакового середовища університетів України. Мається на увазі не лише спорадична фіксація загальноуніверситетських та факультетських емблем, яка характерна для університетських ювілейних видань, де символіка виконує переважно атрибутивну та репрезентативну функції. Спостерігається зацікавленість дослідників до ознак університетського простору, культурних та символічних практик в університетах.

Загалом, дослідження візуальних проявів університетської культури в Україні, важливою складовою яких є символи та емблеми навчальних закладів, у змістовному плані можуть бути розділені на дві групи. Першу групу становлять статті наукового і науково-популярного характеру, які висвітлюють історію створення та еволюцію певної групи символіки (або навіть окремого символу та емблеми) певного університету України. Як правило, у подібних працях розглядається історичний та емблематичний аспекти побутування знаків окремого навчального закладу (ректорських символів гідності, університетських гербів, екслібрисів) без згадування про особливості їх використання в університетському середовищі².

До другої групи належать монографії і статті, які присвячені специфіці університетської культури та практикам її репрезентації. Характерною ознакою зазначеної групи праць є акцентування уваги на прагматичному аспекті знакового середовища класичних університетів України, тобто на використанні (інтерпретації та сприйнятті) символіки під час урочистих заходів або повсякденного життя. Серед сучасних українських істориків, які вивчають знакове середовище класичних університетів України, слід

¹ Майборода Д. В. Символика отечественных образовательных учреждений середины XVIII – начала XXI в. : дисертация ... кандидата исторических наук / Д. В. Майборода ; Московский государственный областной университет. – М., 2014. – 243 с.

² Див., наприклад: Посохов С. И. Символы и эмблемы Харьковского университета / С. И. Посохов // Вспомогательные исторические дисциплины в пространстве гуманитарного знания: Матер. XXI Междунар. конф. – М. : РГГУ, 2009. – С. 291–294; Гриценко Ю. Історія в символах: печатки Університету / Ю. Гриценко // Креденс. – 2011. – Спецвипуск (січень). – С. 4–5; Гриценко Ю. Сторінки однієї історії з різними печатками / Ю. Гриценко // Каменяр. – 2010. – № 11 (грудень) – С. 4; Журавльова І. Суперекслібрис, або Таємниці книги 1803 р. / І. Журавльова // Харківський університет. – 2004. – 16 листопада. – С. 4; Осачук С. Чернівці. Історія ланцюга [Електронний ресурс] / С. Осачук // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2009. – Число 56. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/p56texts/osachuk2.htm/>. Доступ – 10.01.2016 р.

назвати А. Б. Гречило¹, Ю. В. Гудиму², В. Ю. Іващенко³, В. М. Качмара, М. С. Смолія⁴, С. Д. Осачука⁵, А. Ю. Парфінєнка⁶, С. І. Посохова⁷, Є. С. Рачкова⁸ та ін. Очевидно, що дослідження символів та емблем навчальних закладів здійснюється на хронологічно та територіально обмеженому матеріалі. Цією обставиною можна пояснити описовий характер більшості робіт, в яких розглядається історія окремих знаків, і той факт, що автори часто не прагнуть виявити причини генезису, хід еволюції і семантичне значення комплексу символіки навчальних закладів. У центрі уваги дослідників знаходяться здебільшого певні групи символіки (або навіть символи та емблеми) окремих класичних університетів України.

Загалом, спроби зрозуміти специфіку університетських символів та емблем пов'язані з пошуками їх місця в університетській традиції та культурному просторі навчальних закладів за допомогою відповідних «координат»: знакове (екстраутилітарне) / прагматичне (утилітарне). Складність полягає не в тому, щоби зафіксувати символічні форми репрезентації університетів, а в тому, щоби виявити спровоковані ними інтерпретації та реакції як університетської спільноти, так і зовнішнього оточення. Останнім часом все більше дослідників намагаються розглядати універ-

¹ Гречило А. Б. Символи Львівського національного університету імені Івана Франка [Електронний ресурс] / А. Б. Гречило // Каменярь. – 2008. – № 6 (жовтень). – Режим доступу : <http://kameniar.lnu.edu.ua/?p=1450#more-1450/>. Доступ – 12.04.2015 р.; Гречило А. Б. Символи Львівського національного університету імені Івана Франка [Електронний ресурс] / А. Б. Гречило // Каменярь. – 2008. – № 9 (грудень). – Режим доступу : <http://kameniar.lnu.edu.ua/?p=1368#more-1368/>. Доступ – 12.04.2015 р.

² Гудима Ю. Про берла ректора і деканів Львівського університету / Ю. Гудима // Каменярь. – 2012. – № 6. – С. 2.

³ Посохов С. И. Символы и эмблемы Харьковского университета: проблемы типологии и эволюции / С. И. Посохов, В. Ю. Иващенко // *Znaki i symbole w przestrzeni publicznej* / pod red. A. Jaworskiej, R. Jora, K. Madejskiej. – Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2016. – S. 113–124.

⁴ Сторінки історії Львівського університету за матеріалами німецькомовних документів: навч.-метод. посіб. / упоряд. В. М. Качмар, М. С. Смолій. – Львів : Видавництво ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 168 с.

⁵ Осачук С. Німці Буковини. Історія товариського руху (друга половина XIX – початок XX ст.) / С. Осачук. – Чернівці : Золоті литаври, 2002. – 288 с.

⁶ Парфінєнка А. Ю. Старые и новые символы университетов (на материалах Харьковского университета второй половины XIX – первой половины XX веков) / А. Ю. Парфінєнка, С. И. Посохов // *Эпоха. Культура. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы)* // Материалы международной научной конференции (Харьков, сентябрь 2003 г.). – X. : Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. – С. 236–248.

⁷ Университет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века / под общ. ред. А. Ю. Андреева, С. И. Посохова. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОС-СПЭН), 2012. – 671 с.; Посохов С. И. Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.) / С. И. Посохов. – X. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – 364 с.; Посохов С. И. О памяти и памятниках в университетской истории / С. И. Посохов // *История и историческая память: межвуз. сб. науч. тр.* – Саратов; Ставрополь : Саратов. гос. ун-т; СКФУ, 2012. – Вып. 6. – С. 117–131; Посохов С. И. Университетская юбилейная культура на Востоке Европы / С. И. Посохов // *Res Historica*. – 2015. – № 39. – С. 171–189.

⁸ Рачков Є. С. Емблеми класичних університетів України кінця XX – початку XXI ст.: генезис, класифікація, функції : дисертація ... кандидата історичних наук / Є. С. Рачков; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – X., 2016. – 258 с.

ситет не лише як соціальний інститут, але також як культурну спільноту, важливими умовами існування якої є певні ритуали та пов'язані з ними символи. Серед таких досліджень слід назвати праці А. Ю. Андреева¹, О. А. Вишленкової, С. Ю. Малишевої, А. А. Сальникової², Т. М. Жуковської³, А. Є. Іванова⁴, І. П. Кулакової⁵, Н. Я. Олесич⁶, В. В. Пономарьової, Л. Б. Хорошилової⁷ та ін.

Дослідження в галузі емблематики у світі сьогодні, як правило, здійснюються в рамках геральдичних та емблематичних товариств (наприклад, The Society for Emblem Studies). Протягом 1990–2000-х років увагу зарубіжних дослідників привертала, насамперед, теоретичні питання емблематики⁸ та витоки європейської візуальної культури⁹. У західній історіографії емблематика (emblem studies) здебільшого пов'язана з дослідженням друкованих зображень ранньомодерного часу (emblem books). Актуальними темами досліджень залишаються також проблеми становлення емблем як візуального жанру в добу відродження, значення емблем у політичному дискурсі, трансфер символів та емблем, місце емблем у літературному контексті та сучасній культурі¹⁰. Такий тематичний спектр передбачає тісний зв'язок емблематики з іншими дисциплінами, зокрема літературознавством, філософією, культурною антропологією тощо.

Відзначимо, що зарубіжними дослідниками в доволі широкому контексті часто розглядається й знакове середовище навчальних закладів.

¹ Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы / А. Ю. Андреев. – М. : Знак, 2009. – 640 с.; Университет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века... – 671 с.

² Вишленкова Е. А. Terra Universitatis: Два века университетской культуры в Казани / Е. А. Вишленкова, С. Ю. Малишева, А. А. Сальникова. – Казань : Казан. гос. ун-т, 2005. – 500 с.

³ Жуковская Т. Н. Университеты и университетские традиции в России: курс лекций / Т. Н. Жуковская. – Петрозаводск : Изд-во ПетрГУ, 2011. – 144 с.

⁴ Иванов А. Е. Студенческая корпорация России конца XIX – начала XX века: Опыт культурной и политической самоорганизации / А. Е. Иванов. – М. : Новый хронограф, 2004. – 408 с.

⁵ Кулакова И. П. Университетское пространство и его обитатели. Московский университет в историко-культурной среде XVIII века / И. П. Кулакова. – М. : Новый хронограф, 2006. – 336 с.

⁶ Олесич Н. Господин студент Императорского Санкт-Петербургского университета / Н. Олесич. – СПб. : Изд-во СПб. гос. ун-та, 1999. – 208 с.

⁷ Университет для России. Взгляд на историю культуры XVIII столетия / ред., вступ. ст. В. В. Пономарева, Л. Б. Хорошилова. – М. : Рус. слово, 1997. – 352 с.; Университет для России. Т. 2. Московский университет в Александровскую эпоху / ред., вступ. ст. В. В. Пономарева, Л. Б. Хорошилова. – М. : Рус. слово, 2001. – 368 с.

⁸ Див. Scholz V. F. von Emblem und Emblempoetik: Historische und Systematische Studien / V. F. von Scholz. – Berlin : E. Schmidt, 2002. – 421 s.; Sulzer D. Traktate zur Emblematik: Studien zu einer Geschichte der Embletheorien / D. Sulzer; herausgegeben G. von Sauder. – St. Ingbert : W. J. Röhrig, 1992. – 314 s.

⁹ Див.: Daly P. M. The Emblem in Early Modern Europe: Contributions to the Theory of the Emblem / P. M. Daly. – Farnham, Surrey; Burlington, VT : Ashgate, 2014. – 234 p.; Emblems of Death in the Early Modern Period / ed. by M. Calabritto and P. Daly. – Geneve : Droz, 2014. – 441 p.

¹⁰ Див.: The International Emblem: from Incunabula to the Internet: Selected Proceedings of The Eighth International Conference of the Society for Emblem Studies, 28th July – 1st August, 2008, Winchester College / ed. by S. McKeown. – Newcastle upon Tyne : Cambridge Scholars, 2010. – 611 p.

Наприклад, символіка єзуїтських колегій розглядається в контексті символічного простору ордену єзуїтів¹. Водночас існують і спеціальні дослідження символів та емблем навчальних закладів, зокрема університетів. Наприклад, з 2000-х років спостерігається зростання інтересу польських істориків до культурних практик та символічного простору польських університетів. Цьому безпосередньо сприяв процес відродження втрачених протягом другої половини ХХ ст. університетських традицій та конструювання нових символічних форм. Підсумком багаторічних досліджень стали матеріали міжнародної наукової конференції «*Znaki i symbole w przestrzeni publicznej od średniowiecza do czasów współczesnych*» (м. Казімеж-Дольний, 2013 р.). Окремий блок конференції був присвячений питанням символіки польських університетів, зокрема Ягеллонського², Познанського³ та Вроцлавського⁴.

Переходячи до висновків, маємо відзначити, що теоретична база емблематики в Україні почала формуватися порівняно нещодавно та сьогодні відчуває значний вплив із боку дослідницької парадигми «візуальних студій». Загалом, можна виділити два періоди формування емблематики як спеціальної історичної дисципліни: 1) середина 1960-х – кінець 1980-х років характеризувалися постановкою наукової проблеми та первинним накопиченням матеріалу; 2) початок 1990-х років – до сьогодні характеризувалися поглибленим вивченням символіки та використанням емблем у якості самодостатнього історичного джерела. Починаючи з 2000-х років, вітчизняні дослідники стали доволі активно використовувати методи та підходи візуальної історії для аналізу емблематичного матеріалу. У певному розумінні емблематика обґрунтувала можливість аналізу емблем як історичного джерела, а «візуальні студії» – забезпечили дослідників необхідною методологією. Сучасна українська емблематика стала частиною візуальних досліджень. Предметне поле емблематики як одного з розділів візуальної історії складають дослідження емблем як умовно-символічних зображень певних понять чи ідей, що виконані у графічній або пластичній формі та мають конкретний зміст. Емблеми є «привабливим» матеріалом для дослідників візуального, оскільки, на відміну від тих же гербів, вони є більш чутливими до змін соціокультурного контексту. Крім того, відсутність чітких правил створення емблем семантично наближує їх до витворів мистецтва.

¹ Dimler G. R. *Studies in the Jesuit Emblem* / G. R. Dimler. – New York : AMS Press, 2007. – 440 p.; *Emblematic Images and Religious Texts: Studies in Honor of G. R. Dimler*, S. J. / ed. by P. F. Campa and P. M. Daly. – Philadelphia : Saint Joseph's University Press, 2009. – 364 p.

² Piech Z. *Znaki Uniwersytetu Jagiellońskiego jako system* / Z. Piech // *Znaki i symbole w przestrzeni publicznej* / pod red. A. Jaworskiej, R. Jopa, K. Madejskiej. – Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2016. – S. 37-76.

³ Kraszewski I. *Znaki i symbole Uniwersytetu Poznańskiego w okresie międzywojennym* / I. Kraszewski, P. Stróżyk // *Znaki i symbole w przestrzeni publicznej* / pod red. A. Jaworskiej, R. Jopa, K. Madejskiej. – Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2016. – S. 77-98.

⁴ Wójcik M. L. *Modyfikacja godła Uniwersytetu Wrocławskiego. Motywy, proces, efekty* / M. L. Wójcik // *Znaki i symbole w przestrzeni publicznej* / pod red. A. Jaworskiej, R. Jopa, K. Madejskiej. – Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2016. – S. 99-112.

1.3. База даних емблем класичних університетів України

Символи та емблеми не можна назвати «традиційним» джерелом для вивчення історії університетів. Проте вони є достатньо перспективними в цьому плані, враховуючи їх значення в процесах саморефлексії та самопрезентації університетських спільнот. Дослідження університетських символів та емблем, передусім, передбачає використання методів та підходів таких спеціальних історичних дисциплін, як геральдика, нумізматики, емблематики, символіки тощо. Проте великий обсяг виявлених візуальних матеріалів, а також їх різноманітність вимагали більш системного та комплексного підходу. Одним із можливих рішень проблеми стала побудова реляційної бази даних емблем класичних університетів України.

На сьогодні існує значна кількість прикладів використання технології баз даних в історичних дослідженнях¹. Створення та аналіз баз даних є одним із провідних напрямків в історичній інформатиці². Разом із тим дослідження візуальних матеріалів за допомогою квантитативних методів відбувається порівняно рідко. Тенденція до використання візуальних джерел (наприклад, плакатів та карикатур)³ в якості матеріалу для створення баз даних позначилася лише на початку 2000-х років⁴. Відсутність необхідної теоретико-методологічної основи, яка б дозволяла проводити процедуру декодування зображень із використанням для цього виключно розробленої дослідником системи категорій та індикаторів, тривалий час відіграла стримуючу роль.

Основою досліджень візуальних джерел із застосуванням технології баз даних є формальний аналіз зображень, сутність якого полягає в описі їх атрибутивних параметрів (розмір, колір, час створення, місце походження та розповсюдження, місце зберігання джерела тощо)⁵. Саме тому дослідники прагнуть обрати матеріалом для бази даних такі візуальні тексти, які найкраще піддаються формалізації.

¹ Див.: Гарскова И. М. Базы данных в исторических исследованиях: опыт и перспективы / И. М. Гарскова // *Круг идей: базы данных в исторических исследованиях* / под ред. В. Н. Владимировой, И. М. Гарсковой. – Барнаул : АЗБУКА, 2013. – С. 7-17.

² Там само. – С. 7.

³ Див., наприклад: Еремеева Е. А. Изучение советского юмористического дискурса с помощью технологий баз данных: на материалах журнала «Перец» и советских политических анекдотов / Е. А. Еремеева // *Историческая информатика. Информационные технологии и математические методы в исторических исследованиях и образовании*. – 2013. – № 6 (4). – С. 14–24; Шальгина Д. Л. Специфика пропагандистского плаката во время Великой Отечественной войны как средства конструирования советской идентичности / Д. Л. Шальгина, В. А. Куликов // *Вестник Пермского университета*. – 2011. – Вып. 2 (16). – С. 54–57.

⁴ Гарскова И. М. Базы данных в исторических исследованиях: опыт и перспективы... – С. 14.

⁵ Див.: Зимирев А. В. Опыт анализа сфрагистических источников с применением технологии баз данных (на примере комплекса печатей Кольвано-Воскресенского (Алтайского) горного округа) / А. В. Зимирев, О. И. Чекръжова // *Круг идей: базы данных в исторических исследованиях* / под ред. В. Н. Владимировой, И. М. Гарсковой. – Барнаул : АЗБУКА, 2013. – С. 92–100.

Враховуючи складність та певною мірою «нестандартність» зображень як основи для контент-аналізу, існує проблема неправильної інтерпретації їх змісту, наділення їх неіснуючими на час створення та побутування значеннями. Часто запропоновані інтерпретації є продуктом взаємодії дослідника та візуального матеріалу: вони не відбивають дійсного значення зображень та впливають на умоглядність висновків дослідника. Для того щоби формалізація текстів була науково обґрунтованою, слід особливу увагу звернути на позатекстові реалії, специфіку досліджуваного дискурсу та дослідницьку інтуїцію. Вірогідність припуститися помилки існує не лише на етапі інтерпретації, але також під час відбору смислових полів, фіксації образів та сюжетів.

На відміну від інших візуальних джерел, емблеми є «зручним» матеріалом для побудови бази даних та проведення на її основі контент-аналізу. Основне пояснення цього полягає в переважно формалізованому характері таких зображень та їх сюжетній типовості. Зображення емблем мають значний інформаційний потенціал: фіксуючи символіку університетів, можливо зафіксувати їх ідеографічний, просторовий, темпоральний, предметний коди. Таким чином, емблеми та пов'язані з ними символи класичних університетів України можна розглядати як результат саморефлексії та засіб саморепрезентації університетських спільнот.

Реляційна база даних емблем класичних університетів України була побудована у СУБД MS Access 2010. Принципом її побудови є джерельно-орієнтований підхід. Ядро (основа) бази даних складається з шести таблиць: «Емблеми», «Фігури», «Джерела», «Університети», «Текст» та «Застосування». Перші дві таблиці пов'язані типом зв'язку «один-до-багатьох», а інші таблиці пов'язані з таблицею «Емблеми» як «один-до-одного». Отже, основні таблиці бази даних відображають як характеристичну (динамічну) сутність зображень, так і статистичну (унікальну) інформацію про них.

Розглянемо зміст таблиць більш детально. Таблиця «Емблеми» містить основну атрибутивну інформацію про зображення, а також відомості про його тип, кількість фігур, кольорову гаму, статус, спорідненість з іншою подібною символікою, відповідність зображення об'єкту, який воно позначає. Таблиця «Фігури» – дескриптивну інформацію про елементи зображення, характер використовуваної символіки (міжнародна, державна, регіональна та корпоративна), колір фігур зображення. Таблиця «Джерела» містить відомості про характер носія зображення, місце його зберігання, бібліографічні дані (за наявності). Таблиця «Університет» містить атрибутивну інформацію про приналежність зображення до відповідного університету та його структурного підрозділу. Таблиця «Текст» – відомості про текст та/або девіз (за наявності), їх мову. Таблиця «Застосування» – загальну інформацію про поширеність зображення в університетському просторі, його використання під час урочистих цере-

моній та ритуалів. Визначення категорій останньої таблиці бази даних ґрунтується, насамперед, на експертній оцінці автора дослідження. Формалізація зображень за цими категоріями передбачає знання позатекстових реалій процесів становлення та еволюції символів та емблем класичних університетів України¹.

Однією з найважливіших категорій для аналізу є просторово-часова локалізація емблем. З цією метою в базі даних були відведені поля, в яких вказується час створення та поширення символіки, а також її приналежність до певного університету та/або його структурного підрозділу.

Слід відзначити, що в базі даних відсутні категорії, що стосуються семантичних характеристик зображень. Це, насамперед, пов'язано з культурними аспектами університетських спільнот та полісемантичним характером символіки навчальних закладів. Намагаючись уникнути штучного провокування інтерпретацій значень символів та емблем, у дослідженні використовуються інтерпретації, які були надані представниками університетської спільноти (почасти це є офіційне тлумачення символіки на рівні університетських структур управління).

Таким чином, у таблицях бази даних відображені як зовнішні, так і внутрішні (тобто змістовні) характеристики університетських символів та емблем. Перші – це поля, що містять інформацію про атрибутивні ознаки зображень, форми їх втілення, формальний статус, специфіку використання. Другі – це поля, що містять інформацію про фігури (тобто елементи зображень), характер символіки, кольорову гаму тощо.

Слід відзначити, що до бази даних включений не лише опис університетських символів та емблем, але й їхні електронні копії. Можливість їх перегляду перетворює базу даних на збірник джерел з історії університетів України, який може бути корисним у науковій та дидактичній роботі. На сьогодні до бази даних включено 487 зображень емблем класичних університетів України. Основна частина візуального матеріалу була зібрана в музеях історії університетів, віднайдена на офіційних сайтах навчальних закладів та їх структурних підрозділів у мережі Інтернет або надана співробітниками досліджуваних університетів.

Результативність пошуку символів та емблем у кожному з університетів залежала від багатьох факторів. Насамперед, від доступності матеріалу, яка безпосередньо пов'язана з університетською політикою пам'яті. Необхідно відзначити, що в більшості університетських музеїв історії відсутній повний перелік або каталог символіки навчального закладу та його структурних підрозділів, навіть тієї, яка використовується на сучасному етапі. Така ситуація відображає не лише складнощі поповнення та зберігання матеріалів у фондах музеїв історії університетів, але, насам-

¹ Rachkov Y. University Corporate Culture Investigation Using a Database Technology (Based on Materials of Ukrainian Classical Universities) / Y. Rachkov // Humanistyka Cyfrowa. Badanie tekstów, obrazów i dźwięku. – Lublin, 2016. – S. 132–146.

перед, є характерною рисою самосвідомості університетських мешканців та відображає загальні проблеми університетського нарративу пам'яті. Складність фіксації символіки навчальних закладів відповідним чином позначилася на її атрибуції. У переважній більшості випадків не можливо встановити точне авторство (більше 75 % від загальної кількості зображень) та час створення емблем (більше 12 %).

За приналежністю до університетів включені до бази даних емблеми розподіляються наступним чином. Найбільша кількість зображень стосується Харківського (195 зображень; 40 %), Львівського (113 зображень; 23 %) та Одеського (39 зображень; 8 %) університетів. Приблизно однакова кількість зібраних емблем належить Київському (30 зображень; 6 %), Дніпровському (29 зображень; 6 %) та Донецькому (28 зображень; 6 %) університетам. Гірше представлена символіка Чернівецького (22 зображення; 5 %), Ужгородського (19 зображень; 4 %) та Таврійського (12 зображень; 2 %) університетів.

Враховуючи, що формування університетської символіки було та залишається в основному процесом спорадичним, складно визначити, який відсоток становлять зібрані матеріали від їх генеральної сукупності. Втім, наведені дані до певної міри свідчать про становище знакового середовища окремих університетів. Крім того, база даних періодично поповнюється новими зразками емблем класичних університетів України, а тому наведені вище дані не є сталими.

Слід відзначити, що емблеми, які включені до бази даних, являють собою різноманітні за формою та змістовною складністю зображення. Саме тому ми уникаємо порівняння усієї сукупності символіки різних університетів. Недоцільним також є формальне порівняння загальноуніверситетської та факультетської символіки або поширених в університетському просторі емблем та конкурсних проектів.

Переходячи до висновків, слід відзначити, що представлена база даних – це перша спроба зібрати, систематизувати та проаналізувати символи та емблеми класичних університетів України протягом усього часу їхнього існування. Побудована база даних дозволила простежити трансфер західноєвропейських університетських традицій на українські землі, зрозуміти специфіку процесів саморефлексії і саморепрезентації університетів різних регіонів України. Основним принципом побудови бази даних є джерельно-орієнтований підхід. Зокрема, він реалізується через функцію збору електронних копій університетської символіки. Водночас слід враховувати, що важливе місце під час роботи з матеріалами бази даних посідають й інші джерела, зокрема офіційні документи, які засвідчують створення та регламентують використання університетської символіки, а також інтерв'ю випускників та викладачів університетів, які дозволяють схарактеризувати процеси сприйняття та інтерпретації університетської символіки.

РОЗДІЛ II

Історичне підґрунтя символів та емблем класичних університетів України

Процес формування та еволюції символів та емблем університетської корпорації з часу виникнення університетів до кінця XX ст. пройшов щонайменше кілька етапів. На першому з них, який тривав протягом XII–XV ст., відбувалось формування основних символічних форм, більшість із яких мала невербальний (поведінковий) характер. Середньовічна університетська корпорація була цілком аналогічна до природи цехових об'єднань, а форми університетської символіки були типовими для інших корпорацій того часу. Найважливіше місце серед символів та емблем середньовічних університетів належить академічним регаліям. Тісний зв'язок між вищою школою та церквою позначився як на формі, так і на змістовному наповненні символіки середньовічних університетів, які нерідко називали церковними корпораціями.

Наступний етап у формуванні та еволюції символіки університетів позначився на початку XVI ст. та, насамперед, був пов'язаний із Реформацією. У довгостроковому відношенні вона призвела до більш тісного зв'язку між університетом та державою, послабивши натомість традиційний вплив церкви. Залежність університету від держави призвела до уніфікації символічних форм навчальних закладів, регламентації їх створення та використання.

Наслідком глибокої кризи європейських університетів на межі XVIII–XIX ст., головним чином, стало формування нової моделі університету, еталоном якої була «гумбольдтівська модель» вищої школи. Прикладом нових (модерних) навчальних закладів стали, зокрема, університети Російської та Австро-Угорської імперій, які були засновані на українських землях протягом XIX ст. Враховуючи організаційну специфіку цих університетів, а також факт відсутності в більшості з них попереднього (домодерного) етапу формування знакового середовища, їх символіка характеризувалася лапідарністю форми та змісту. Основою знакового середовища модерних університетів були символи та емблеми навчальних закладів, які їм передували, зокрема православних або єзуїтських колегіумів. Для символіки російських імператорських університетів було також характерне запозичення та адаптація деяких західноєвропейських традицій.

Початок XX ст. позначився низкою суспільно-політичних та соціокультурних перетворень. Україна стала єдиною радянською республікою, в якій університети на деяких час припинили своє існування. Інституційні перетворення університетів в Україні, враховуючи їх непослідовність та швидкоплинність, практично не відобразились у символіці навчальних закладів. Загальною рисою для всіх університетів України першої третини XX ст. було домінування державної радянської символі-

ки. У процесі формування та еволюції символів та емблем університетів України протягом подальшого часу можна виділити два періоди (до та після середини 1950-х рр.). Для першого з них характерна майже повна відсутність власне корпоративної університетської символіки.

Друга половина 1950-х років позначилася спорадичним відродженням деяких дорадянських елементів знакового середовища університетів (академічні нагороди, формений одяг тощо). Поряд із державними радянськими символами все частіше використовувались ідеологічно нейтральні зображення, насамперед різноманітна корпоративна університетська і міжнародна освітня символіка. Протягом 1960–1980-х років з'являється символіка структурних підрозділів університетів, зокрема факультетів і кафедр. Створені в цей час символічні зображення стали основою для формування нової університетської символіки кінця ХХ – початку ХХІ ст.

*2.1. Знакове середовище європейських домодерних університетів**

Ритуали та символи класичних університетів України поєднують та відображають елементи традицій багатьох культур та субкультур. Зокрема, в них знайшли відображення символічні форми, які були характерні для західноєвропейських університетів протягом Середніх віків та Нового часу¹. Слід відзначити, що чимало символічних форм, які сьогодні можна побачити в університетах в усьому світі, мають середньовічне походження. Вони виникли в час, коли символ в значенні *signum* (з лат. «знак») був частиною базового ментального інструментарію людини: мав різноманітні форми вираження, охоплював різні смислові рівні і проникав в усі сфери інтелектуального, громадського та релігійного життя, включаючи етичні уявлення². Середньовічна культура була зорієнтована на невербальне спілкування, тому різноманітні ритуали та церемонії були одними з найбільш важливих форм комунікації. Такі символічні форми, як академічна хода, урочисті церковні служби, виконання відповідних музичних творів, використання академічних регалій та мантій, присутність почесних гостей на університетських урочистостях, укорінилися в практиці середньовічних європейських університетів³ та частково відбилися у вітчизняній університетській традиції.

* У цьому випадку ми використовуємо періодизацію університетської історії, запропоновану П. Моравом. Відповідно до неї виділяють три університетські «моделі», які відповідають трьом епохам історії університетів Європи – докласичній, класичній та посткласичній.

¹ Див.: A History of the University in Europe. Volume 1. Universities in the Middle Ages / ed. Hilde de Ridder-Symoens. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – 536 p.; A History of the University in Europe. Volume 2. Universities in Early Modern Europe (1500–1800) / ed. Hilde de Ridder-Symoens. – Cambridge : Cambridge University Press, 1996. – 720 p.; A History of the University in Europe. Volume 3. Universities in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries (1800–1945) / ed. Walter Rüegg. – Cambridge : Cambridge University Press, 2004. – 776 p.

² Пастуро М. Символическая история европейского средневековья / М. Пастуро ; пер. с фр. Е. Решетниковой. – СПб. : Александрия, 2012. – С. 8.

³ Посохов С. И. Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.) / С. И. Посохов. – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2014. – С. 17.

Досліджуючи процес формування університетських символів та емблем як складової корпоративної культури, насамперед, слід звернутися до історії її становлення, пов'язаної з інституційними перетвореннями університету в контексті відповідної історичної епохи. Слушним у цьому випадку є зауваження М. Пастуро, що середньовічний Захід загалом отримав потрібну спадщину: 1) біблійну традицію (безсумнівно, найважливіша її частина); 2) греко-римську традицію і традиції «варварських» народів (тобто культур кельтської, німецької, скандинавської та навіть більш віддалених); 3) власне середньовічні пласти¹. Таким чином, головні осі середньовічної символіки були результатом злиття низки попередніх семантичних систем і модусів сприйняття.

Як відомо, зафіксувати точну дату появи університетів складно. Приблизним часом заснування найстаріших європейських університетів є XII ст. Саме тоді виникли університети в Парижі, Болоньї, Оксфорді, Віченці, Монпельє². Їх попередниками були монастирські і соборні школи, що змогли зберегти шкільні традиції пізньоантичної культури, в основі якої перебувала сформована система «семи вільних мистецтв» (*artes liberales* включала трівію – граматику, риторику, діалектику і квадрівію – арифметику, астрономію, геометрію та музику)³. Саме тому середньовічні університети нерідко називали й називають церковними корпораціями. Суперечливою залишається проблема визначення, чи були ці вищі школи більш світськими (мирськими) або церковними (духовними) закладами⁴. Проте очевидним є багатовекторний характер традицій, які стали соціокультурною основою (базисом) цих навчальних закладів.

Процес перетворення зазначених шкіл на університети був тривалим та пояснювався низкою чинників. Загалом можна виділити щонайменше дві необхідні умови такої трансформації: 1) внутрішню самоорганізацію університету; 2) зовнішню санкцію верховної влади⁵. Перша була тісно пов'язана з розвитком середньовічного міста, яке в загальноєвропейському масштабі мало приваблювати вчителів та учнів⁶. Розвиток міста сприяв поступовій трансформації масової свідомості від селянського до міського типу мислення, що, своєю чергою, призвело до появи людей, готових і бажаючих здобувати освіту. Університетська корпорація отримувала від міста площі для проведення навчальних занять та готову інфраструктуру-

¹ Пастуро М. Символическая история европейского средневековья... – С. 21.

² Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы / А. Ю. Андреев. – М. : Знак, 2009. – С. 52.

³ Уваров П. Ю. История интеллектуалов и интеллектуального труда в Средневековой Европе (спецкурс) / П. Ю. Уваров. – М. : ИВИ РАН, 2000. – С. 7.

⁴ Суворов Н. С. Средневековые университеты / Н. С. Суворов. – Изд. 2-е. – М. : ЛИБРОКОМ, 2012. – С. 95.

⁵ Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы... – С. 52.

⁶ Маурер Т. Университет и (его) город в России: новая перспектива для исследования истории российских университетов / Т. Маурер // Университет и город в России (начало XX века) / под ред. Т. Маурер, А. Дмитриева. – М. : Новое литературное обозрение, 2009. – С. 7–8.

ру – об'єкти торгівлі, харчування, житло тощо. Зворотним фактором була економічна користь для міста від університету: університет приваблював до міста нових жителів, надавав йому ґрунт для розвитку торгівлі, розширення сфери товарів і послуг, збільшення податкових зборів¹. Таким чином, місто та університетська корпорація були тісно пов'язані між собою, що зрештою знайшло відображення в символіці навчального закладу².

Іншою умовою виникнення університету було його покровительство з боку двох наймогутніших осіб середньовічної Європи – Папи Римського та імператора Священної Римської імперії, що уособлювали собою найвищу церковну та світську владу християнського Заходу. Привілеї, які вони дарували першим університетам, дозволили піднести вищу школу над іншими середньовічними об'єднаннями та надати їй особливої ваги і значення в рамках феодального устрою³. Саме з отриманням відповідних привілеїв пов'язане здобуття середньовічним університетом статусу «привілейованої наукової корпорації».

Дотримуючись термінології римського права, університетом (*universitas*) в Середні віки називали будь-який організований союз людей, будь-яку корпорацію (*corpus*)⁴, зокрема ремісничий цех (*universitas civium*)⁵. Корпорація вчителів та учнів (*universitas magistrorum et scholarum*), яка виникла для «реалізації наукових інтересів», була цілком аналогічна до природи цехових об'єднань, які з'являються практично в один час з університетами⁶. Для того щоб виділити університет з-поміж інших об'єднань, йому дали назву «*universitas studium*» (тобто «навчальний»), а пізніше «*studium generale*» (з лат. «генеральна школа»)⁷.

Правовий статус університету визначався університетською автономією в її початковому середньовічному розумінні. Одними зі складових університетської автономії були корпоративні привілеї, зокрема право на здійснення власного суду за університетськими законами та звільнення від юрисдикції місцевої влади. Саме це продукувало уявлення про особливе «академічне громадянство», до якого належали всі члени корпорації: студенти, викладачі, служителі університету та навіть члени їхніх

¹ Хааске Л. А. ван. Формирование университетских корпораций и их региональная специфика в Европе эпохи Высокого Средневековья / Л. А. ван Хааске // Вестник МГТУ им. М. А. Шолохова. – 2012. – № 3. – С. 35–36.

² Див.: Piech Z. Znaki Uniwersytetu Jagiellońskiego jako system / Z. Piech // Znaki i symbole w przestrzeni publicznej / pod red. A. Jaworskiej, R. Jopa, K. Madejskiej. – Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2016. – S. 37–76.

³ Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы... – С. 53.

⁴ Суворов Н. С. Средневековые университеты... – С. 1.

⁵ Хааске Л. А. ван. Формирование университетских корпораций и их региональная специфика в Европе эпохи Высокого Средневековья... – С. 35.

⁶ Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы... – С. 52–53.

⁷ Хааске Л. А. ван. Формирование университетских корпораций и их региональная специфика в Европе эпохи Высокого Средневековья... – С. 35.

сімей. Слід відзначити, що саме привілеї були одним із стимулів вступу до університету студентів. І хоча імматрикуляція (тобто занесення імені нового члена корпорації в спеціальні книги – матрикули) коштувала досить дорого, проте ставала бажаною метою навіть для тих, хто не мав схильностей до навчання¹, оскільки надавала чималі переваги.

Перший з відомих університетських привілеїв був затверджений у 1158 році Фрідріхом Барбаросою для університету Болоньї. Текст указу став першим задокументованим свідченням «цехової» свідомості університетських людей. Зокрема, він відобразив розуміння корпорацією найбільш суттєвих своїх потреб. Цей привілей мав важливе для університету значення, оскільки сприяв формуванню «університетського простору», який спочатку не мав прив'язки до постійного «місця проживання».

Середньовічний університет був рухливим і міг легко пересуватися з одного міста в інше, власні будівлі в університетах з'явилися набагато пізніше. На думку низки дослідників, відсутність в університетській спільноті власної нерухомості на початковому етапі була позитивним фактором в процесі розвитку мобільного та інноваційного (у певному розумінні) університету². Відсутність власного помешкання не завадила становленню більш-менш сталої адміністративної та професійної організації університетської корпорації, яке відбулось у XIII ст. Типовим прикладом вважається університетська корпорація в Парижі. Вона складалася з чотирьох факультетів: 1) «Вільні мистецтва»; 2) «Декрети» або «Канонічне Право»; 3) «Медицина»; 4) «Теологія». Факультети утворювали відповідні корпорації в середині університету. Вищі три факультети – права, медицини і теології – очолювали титуловані метри (регенти) на чолі з деканом³. Факультет «вільних мистецтв», найбільш численний серед інших, ділився на земляцтва (нації)*.

Слід відзначити, що земляцтва, які виникли в складних умовах становлення університетської корпорації, були одним із найважливіших елементів університетської культури. Вихідці з певного регіону приносили один одному клятву взаємної вірності та утворювали союз, заснований на такій присязі⁴. Таким чином університетська корпорація прагнула захистити своїх членів від середньовічного звичаю «репресалій», суть якого полягала в тому, що людина, опинившись у чужому середовищі, могла

¹ Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы... – С. 53–55, 63–64.

² Маурер Т. Университет и (его) город в России: новая перспектива для исследования истории российских университетов... – С. 84.

³ Ле Гофф Ж. Интеллектуалы в Средние века / Ж. ле Гофф ; пер. с фр. А. М. Руткевича. – 2-е изд. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2003. – С. 65.

* Надалі в європейських університетах наявність усіх чотирьох факультетів буде головною ознакою «повної» вищої школи. Надзвичайна стійкість цієї традиції аж до XIX ст. буде неабияк перешкоджати спробам змінити факультетську структуру.

⁴ Хааске Л. А. ван. Формирование университетских корпораций и их региональная специфика в Европе эпохи Высокого Средневековья... – С. 37.

бути покараною за провину своїх земляків¹. Поділ на земляцтва (нації) відіграв важливу роль у формуванні внутрішньої структури корпорації та знакового простору університетів.

Університетська автономія в усій її повноті була квінтесенцією докласичного університету. Загалом існувало дві різні моделі організації університету: студентська та професорська. Першим місцем їх втілення стали Болонський та Паризький університети відповідно. У статусі та корпоративному устрої обох університетів було більше спільного, ніж відмінного. Основна відмінність моделі «студентського» університету полягала в праві студентських земляцтв (націй) змінювати за своїм бажанням приміщення університету, укладати зі своїми викладачами контракти, стягати з них штрафи за несправне викладання, навіть звільняти їх. З часом відмінності у внутрішній організації університетів перших століть їх існування нівелювалися й дали початок новій «змішаній» моделі університету. Зокрема, саме така модель з XV ст. була запроваджена в університетах Священної Римської імперії, які загалом пішли шляхом «професорського» Паризького університету. Вони створювались як факультетські корпорації магістрів і докторів на чолі з обраним ними ректором. «Нації» хоча й існували в найстаріших німецьких університетах (у тому числі в Празькому, Віденському та Лейпцизькому університетах), проте поступалися своїм значенням факультетам².

Право університетського самоврядування було одним з найбільш важливих привілеїв університетів протягом усього «докласичного» етапу. Воно втілювалося в регулярних виборах ректора, а також інших адміністративних посад. Високий ректорський ранг надавав особливого статусу та пошани всім членам корпорації, а також додатково гарантував дієвість рішень університетського самоврядування³. Ректорські регалії разом з іншими символами гідності стали одночасно емблематичними атрибутами, які дозволяли ідентифікувати представників університетської корпорації (учнів та вчителів) та виокремити їх з-поміж представників інших корпорацій (які або не використовували подібні символи, або їх атрибути мали відповідні корпоративні відмінності), а також символічними предметами, які відображали суть привілейованого університету. В якості прикладу ректорських регалій можна навести берло та дві печатки Краківського (пізніше – Ягеллонський університет) університету XV ст. Берло було надане ректору університету королем Владиславом Ягайлом. Воно виконане з позолоченого срібла та являє собою жезл з наконечником. Наконечник

¹ Уваров П. Ю. История интеллектуалов и интеллектуального труда в Средневековой Европе (спецкурс)... – С. 15.

² Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы... – С. 59–64; Хааске Л. А. ван. Формирование университетских корпораций и их региональная специфика в Европе эпохи Высокого Средневековья... – С. 38.

³ Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы... – С. 61–63.

увінчує корона, в якій зображено герб Великопольщі. Руків'я берла прикрашені трьома тріадами гербів: Орел, Погоня та Задора; Порай, Стариконь та герб королеви Анни Цельської; Топір, Ястшембець та герб королеви Ядвіги¹. Іншим прикладом є дві печатки Краківського університету: велика університетська печатка (з зображенням орла та Св. Станіслава) та мала університетська печатка (з зображенням герба університету – двох схрещених берл, увінчаних коронами)².

Протягом XII–XIII ст. було утверджено право університету на присвоєння вчених ступенів. У XIII ст. відповідні іспити отримали багатоступеневий характер. На нижчому щаблі стояли бакалаври, що пройшли початкові іспити на своєму факультеті. За ними йшли ліценціати, що прослухали всі лекції та витримали іспити у своїх професорів, отримавши право на викладання (*licentia docendi*), проте поки що до нього недопущені. Щоб повноцінно вступити у володіння цим правом, вони мали отримати звання магістра (філософський факультет) або доктора (решта факультетів)³. Загалом, система вчених ступенів відображала цехову природу університету. Вона ґрунтувалася на привілеях вищої влади та мала універсальний характер, тобто визнавалася в усьому західному християнському світі⁴.

Для отримання вченого ступеня потрібно було пройти публічний іспит, який нагадував своєрідний корпоративний ритуал та відбувався в церкві в присутності всіх інших магістрів або докторів. Провалитися на іспиті було неможливо – всі його ролі були заздалегідь розписані. Проте допуск до нього коштував доволі дорого та включав, зокрема, підношення всім членам колеґії. Певну аналогію можна провести з платежами гільдій та цехів, розмір яких зупиняв багатьох від отримання вищих цехових ступенів. Власне саме з цієї причини далеко не всі ліценціати наважувалися стати магістрами або докторами. Практика платного допуску до іспиту збережеться в багатьох університетах Європи до XIX ст.⁵.

Про важливість ритуалів надання студентам ступенів бакалавра (детермінації) або магістра мистецтв (інцепції), зокрема, свідчить те, що всі вони так або інакше відобразилися в офіційних документах середньовічних університетів. Наприклад, акт детермінації студентів факультету «вільних мистецтв» Карлова університету доволі детально описаний у статутах факультету. Він позначав завершення періоду складання іспитів і характеризувався певною театральністю. Акт детермінації розпочинався з того, що наставник-магістр (промотор) пропонував кандидату, який сидів у студентському плащі серед студентів, розв'язати софізм, проде-

¹ Piech Z. Znaki Uniwersytetu Jagiellońskiego jako system... – S. 41.

² Там само. – S. 51.

³ A History of the University in Europe. Volume 1. Universities in the Middle Ages... – P. 147.

⁴ Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы... – С. 57.

⁵ Там само.

монструвавши таким чином свої знання, здобуті в університеті. Складно визначити, чи мала ця демонстрація формальний характер, чи була продовженням іспитів. У будь-якому випадку в одній із постанов факультету кандидатам заборонялося висловлювати свої думки, користуючись записами або книжками. Правильна відповідь гарантувала студенту академічний одяг бакалавра та право зайняти місце серед бакалаврів мистецтв, де він знову мав продемонструвати свої знання та визначити квестію. Насамкінець студент складав присягу, в якій зазначав, що протягом двох років залишиться в стінах університету, буде виявляти турботу про нього та факультет «вільних мистецтв», а також не буде претендувати на здобуття ступеня в інших університетах. Акт закінчувався промовою наставника¹. Промови, виголошені під час різноманітних урочистостей, мають для університетської культури різних періодів особливе символічне значення. Повною мірою це стосується періоду середньовіччя, коли лексичні факти відігравали одну з найважливіших ролей під час визначення будови та призначення знака².

Значний вплив на трансформацію символічного простору університетів мала Реформація, яка привела до суттєвих змін у соціальному та духовному житті Європи. З одного боку, одним з очевидних результатів Реформації стало ослаблення зв'язків вищої школи з церквою, що зрештою відобразилося на всіх сторонах університетського життя. З іншого боку, з часом виникає більш тісний зв'язок між університетом та державою. Заснування університету почало розглядатися як один із можливих засобів посилення авторитету держави та гарантування стабільності влади. Наприклад, у Священній Римській імперії право надавати привілеї навчальним закладам зберігалось за імператором, проте їх матеріальне забезпечення здебільшого здійснювалося місцевими князями. Університети не лише засновувались на гроші князя, але й продовжували існувати за його фінансової підтримки. Така фінансова залежність стала однією з базових умов функціонування університетів протягом XVI–XVII ст.³. Залежність університетів від держави отримала цілком конкретне символічне вираження: вона відобразилась у регламентації створення та використання символіки навчальними закладами, призвела до уніфікації університетської символіки шляхом усталення загальних символічних форм.

Слід відзначити, що XVI–XVII ст. стали часом заснування багатьох європейських університетів, найбільш густа мережа яких утворилась на території Священної Римської імперії⁴. Одна частина з них була заснована

¹ Липатникова Г. И. Эталоны поведения студентов Карлова университета (конец XIV – начало XV вв.) / Г. И. Липатникова // Из истории университетов Европы XIII–XV веков // Известия (Межвузовский сборник научных трудов Воронежского педагогического института). – 1984. – Т. 229. – С. 60.

² Пастуро М. Символическая история европейского средневековья... – С. 11–12.

³ Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы... – С. 73–77.

⁴ A History of the University in Europe. Volume 2. Universities in Early Modern Europe (1500–1800)... – P. 79.

на протестантських землях імперії, інша – на католицьких. Визначальну роль у заснуванні університетів на католицьких землях імперії у цей час відіграв орден єзуїтів. З середини XVI ст. єзуїти отримали право в межах імперії засновувати власні колегіуми (*collegium* з лат. «спільнота», «товариство»), перший з яких (*Collegium Carolinum*) виник у Празі. Єзуїтські колегіуми являли собою об'єднання викладачів та студентів, створені на гуртожиткових принципах у певному приміщенні міста (на кшталт невеликого монастиря, де вступники отримували повне утримання із задалегідь призначених коштів). Взаємопроникнення науки та релігії спостерігалось у всіх елементах навчально-виховного процесу колегіумів, а також в академічній повсякденності та символічних практиках. Колегіуми склалися з двох факультетів – богословського та філософського. Папські булли дозволяли цим навчальним закладам надавати своїм випускникам нижчі наукові ступені – бакалавра та магістра мистецтв. Хоча колегіуми й являли собою модель «неповного» університету, проте за умови їх подальшого розвитку існувала можливість переходу в «повний» університет¹. Символіка колегіумів загалом копіювала університетську.

Генетичний зв'язок з єзуїтськими мали православні колегіуми. Так само, як і університети Східної Європи, вони були результатом трансферу європейських освітніх форм. Православні колегіуми мали синкретичний характер, оскільки поєднували західноєвропейські та східнослов'янські культурні й освітні традиції. Зокрема, символічні зображення, які зустрічалися в православних колегіумах у XVIII ст., були пов'язані з античним спадком². Наприклад, серед різноманітних символічних зображень, які містяться в конспектах учнів із риторики, піітики та філософії, найбільш розповсюдженими є зображення грецьких муз та богів (Афіни, Аполлона). Унікальною для тогочасних семінарій та академій є медаль випускника Харківського колегіуму. На ній зображена заступниця ремесел та мистецтва Мінерва (римська богиня, яка ототожнюється з грецькою богинею Афіною-Палладою³), що стоїть поруч із маслиною (емблемою миролюбності та миру). На медалі також містяться символи чотирьох мистецтв – бюст, палітра, колона та ліра⁴. Слід відзначити, що використовувані в колегіумах символічні зразки частково знайдуть відображення в культурних практиках імператорських російських університетів.

Загалом, знакове середовище університетів у Новий час відрізнялося від середньовічних лапідарністю використовуваних форм символіки та

¹ Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы... – С. 79–84.

² Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. / Л. Ю. Посохова. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – С. 51.

³ Лисовый И. А. Античный мир в терминах, именах и названиях: словарь-справочник по истории и культуре Древней Греции и Рима / И. А. Лисовый, К. А. Ревяко ; науч. ред. А. И. Немировский ; предисл. Г. И. Шевченко. – 2-е изд. – Минск : Беларусь, 1997. – С. 36.

⁴ Посохова Л. Ю. Символы науки и просвещения в православных коллегиумах Российской империи в XVIII в. / Л. Ю. Посохова // Вспомогательные исторические дисциплины в пространстве гуманитарного знания: Матер. XXI Междунар. конф. – М., 2009. – С. 295–297.

переважанням територіальних (державних) символів та емблем. Статусні відзнаки – ректорські регалії, університетські нагороди та академічний одяг – були невід’ємними атрибутами університетської бюрократії, відігравали важливу роль у вибудовуванні ієрархії відносин та зміцненні статусних ролей у середині університетських спільнот.

Одні з перших свідчень про ректорські регалії вітчизняних університетів пов’язані з підтвердженням високого статусу Львівського університету в 1758 році польським королем Августом III Фрідріхом та Папою Римським Климентієм XIII*. З цієї нагоди в 1759 році відбулось урочисте відкриття академії з присвоєнням викладачам закладу докторських ступенів. Кожен із новообраних докторів отримав позолочене берло та золотий перстень. У 1784 році, напередодні відновлення університету після нетривалого закриття, імператор Йосиф II подарував закладу відзнаки для ректора та деканів чотирьох факультетів – золоті ланцюги і срібні берла – та надав кошти для пошиття мантій для посадових осіб університету¹.

На честь відновлення навчального закладу в м. Відень була виготовлена одна з перших медалей університету. На аверсі медалі містилося зображення та ім’я імператора: «IOSEPHUS II AUGUSTUS» (з лат. «Йосиф II Август»). На реверсі – постамент із гербовим щитом, на якому містилася вбрана в плющ ліра; справа від постаменту – сова (символ мудрості). Круговий напис: «OPTIMAR ART LUDIS IN GALICIA CONSTITUT» (з лат. «Заснованим у Галіції школам найкращих наук»). Напис знизу в обрізі: «ACADEMIA LEOPOL. MDCCLXXXIII» (з лат. «Львівська академія 1784 р.»)².

В Середні віки та Новий час важливе утилітарне та екстраутилітарне (знакове) значення мали університетські печатки. У символічному плані печатки були своєрідними «мітками», що позначали кордони університетського або факультетського простору та захищали університетську корпорацію від «чужаків». Особливе значення мала комунікативна функція печаток, яка полягала в передачі інформації про університет або факультет навколишньому світу. Адресантами цієї інформації були представники університетської корпорації, які в межах міського середовища, країни й усього європейського культурного простору наголошували на власному соціальному статусі, підкреслюючи привілеї, надані їм світською та/або церковною владою.

* Як відомо, попередник Львівського університету – Львівський єзуїтський колегіум – був заснований 20 січня 1661 року польським королем Яном II Казимиром. Фундаційний документ надавав колегіуму «гідність академії і титул університету», проте дисциплінарна структура закладу та система управління (підпорядкування керівництва колегіуму генералу єзуїтського ордену) стали одними з причин багаторічних суперечок із приводу правового становища Львівської академії.

¹ Гудима Ю. Про берла ректора і деканів Львівського університету / Ю. Гудима // Камеяр. – 2012. – № 6 (вересень). – С. 2. Див. також: База даних емблем класичних університетів України [рисунок] / Є. С. Рачков; Microsoft Access 2010 // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 7, п. 5.

² Зварич В. В. Медалі Львовського університета / В. В. Зварич // Нумизматика и сфрагистика. – 1965. – № 2. – С. 156.

Відбиток печатки ректора Львівської академії XVIII ст. є одним із найбільш давніх зразків університетських інсигній в Україні, що зберігся до сьогодні. Центральним зображенням печатки була монограма Христа («IHS») – символ ордену єзуїтів. По колу містився напис: «RECTOR UNIVERSITATIS LEOPOL SOCIETATIS JESU» (з лат. «Ректор львівського університету Товариства Ісуса»)¹.

Оновлену печатку Львівський університет та його факультети отримали відповідно до імператорського диплома 1784 року, який засвідчував відновлення навчального закладу². Університетська печатка складалася з вертикального, увінчаного королівською короною щита італійського типу, поділеного на чотири частини, з накладеним посередині малим щитом. Слід відзначити, що італійський щит має овальну форму та, як правило, використовується духовними особами³. Використання геральдичного щита саме такого типу, швидше за все, мало на меті позначити символічний зв'язок між тогочасним університетом та його прародителем – єзуїтською колегією. Малий щит печатки був увінчаний австрійською ерцгерцогською короною та гербом з монограмою імператора. На головному щиті містився герб Галичини (золоті королівські променисті корони на блакитному полі), Лодомерії, Освенцимського та Заторського герцогств. Щитотримачем праворуч була Мудрість в образі язичницької богині Афіни-Паллади, яка спиралася на щит із головою Медузи, а ліворуч – Розсудливість, яка також спиралася на щит і тримала вертикально перед собою дзеркало в обвитій змією руці. Печатку оточував напис: «SIGILLUM UNIVERSITATIS REGIAE LEOPOLIENSIS 1784» (з лат. «Печатка королівського Львівського університету 1784»). Університетська печатка мала використовуватися під час виконання ректорських повноважень, зокрема видачі від імені університету відповідних документів⁴.

Таким чином, формування та подальша еволюція університетських символів та емблем, втім, як і самих університетів, була тривалим і певною мірою спонтанним процесом. Середньовічний університет виник і поширився в Європі як привілейована корпорація учителів та учнів, наділена особливими правами від вищої світської та духовної влади. З моменту свого виникнення університетська корпорація прагнула символічно позначити себе та свій академічний простір, захистити його від загроз навколишнього світу. Основні риси університетської корпорації, визначені в основному привілеями навчальних закладів, знайшли відо-

¹ Відбитки печаток Львівського університету [фотокопії] // Матеріали експозиції Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка.

² Відбитки печаток Львівського університету [фотокопії]... Опис печаток Львівського університету та його факультетів див.: Сторінки історії Львівського університету за матеріалами німецькомовних документів: навч.-метод. посібн. / упоряд. В. М. Качмар, М. С. Смолий. – Львів : Видавництво ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – С. 19–23; 27–31.

³ Калмакан І. К. Основи геральдики: навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів / І. К. Калмакан, М. В. Ємельянов ; наук. ред. В. Н. Станко. – Одеса : Астропринт, 1996. – С. 27.

⁴ Сторінки історії Львівського університету за матеріалами німецькомовних документів... – С. 19–20.

браження в її символіці, яка мала яскраво виражений еклектичний характер. Переважна більшість створених у середньовіччі символічних форм використовувалась в університетах Нового часу, проте отримала дещо змінені символічні значення. Виділити окремі етапи еволюції університетських символів та емблем протягом XII–XVIII ст. доволі складно. Натомість можливо зафіксувати основні віхи, які позначили початок суттєвих змін у зовнішньому вигляді та змістовному наповненні символіки університетів. Найбільш важливою серед них стала Реформація, яка привела до більш тісного взаємозв'язку між університетом та державою. Найважливіше місце серед символів та емблем цього періоду належить академічним регаліям. Вони підкреслювали повноваження ректора, деканів та інших посадових осіб університету, які в період виконання ними повноважень наділялися особливими правами.

2.2. Символіка університетів на українських землях в XIX – на початку XX ст.

Історія європейських університетів на межі XVIII–XIX ст. позначилася глибокою кризою, яка поставила під питання подальшу можливість існування цих навчальних закладів. Характерними рисами цього періоду стали секуляризація та бюрократизація вищої школи, пов'язана з безпосереднім втручанням держави в її життя. Усе це руйнувало старі принципи устрою університетських корпорацій, характерні для європейських середньовічних університетів¹. Вища освіта ставала частиною системи державного управління, а університетські викладачі перетворювалися на державних службовців². Одна з найголовніших рис «докласичної» моделі університету – автономія навчального закладу – поступово втратила свій первісний зміст, що в умовах формування національних систем вищої освіти спричинило виникнення нового типу університету.

У Російській імперії єдиний з існуючих на кінець XVIII ст. університетів – Московський – повною мірою відчув наслідки кризи університетської освіти. Для відновлення її високого та повноцінного рівня необхідна була державна реформа. Вона розпочалася зі сходження на престол Олександра I³. Відповідно до реформи, університет мав зайняти особливе місце в структурі державних установ Російської імперії, а всі свої нові повноваження та організаційний устрій він мав отримувати від держави. Університету надавались широкі привілеї, які можна порівняти з серед-

¹ Принципи устрою корпорацій європейських середньовічних університетів, насамперед, полягали в університетській автономії, праві університетського самоврядування, корпоративних привілеях членів університетської спільноти тощо. Див. детальніше: *A History of the University in Europe. Volume 1. Universities in the Middle Ages...* – 536 p. ; *A History of the University in Europe. Volume 2. Universities in Early Modern Europe (1500-1800)...* – 720 p.

² Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы... – С. 331-333.

³ Там само. – С. 350-359.

ньовічними правами європейських учених корпорацій¹. З часом у якості еталона для російських університетів почне розглядатися Берлінський університет. «Гумбольдтівська модель» вищої школи² та похідні від неї «ідеали класичного університету» стали в Росії своєрідним зразком нової європейської вищої освіти³.

Протягом ХІХ ст. на українських землях у складі Російської імперії було засновано три імператорських університети – Харківський (1804 р.), Св. Володимира (1834 р.) та Новоросійський (1865 р.). Перші символи та емблеми цих університетів почали формуватися одразу після їх відкриття. Центральне місце серед них належало підписаним особисто імператором утверджувальним грамотам. Наприклад, 5 листопада 1804 року імператор Олександр І підписав одразу три утверджувальні грамоти: Московського, Харківського і Казанського університетів⁴. Грамоти мали уніфікований вигляд: вони склалися з трьох подвійних аркушів із текстом, перекладених зеленим шовком і підписаних імператором і міністром освіти П. В. Завадовським. Кожна з грамот була вложена в оксамитовий футляр темно-зеленого кольору з вензелем Олександра І та підвісною печаткою з зображенням малого державного герба Російської імперії.

Слід відзначити, що утверджувальні грамоти відігравали в знаковому середовищі університетів помітну роль. В епоху середньовіччя утверджувальні грамоти, отримані від вищої світської та/або церковної влади, були в юридичному відношенні найбільш важливим офіційним документом, що фіксував початок існування університету. У Новий час такі документи продовжували відігравати важливу практичну роль, але разом із тим отримали важливе символічне значення. Зокрема, у Російській імперії утверджувальні грамоти підписувалися особисто імператором і не лише засвідчували державну підпорядкованість університетів, але й водночас вказували на привілейоване становище університетської спільноти⁵.

¹ Университет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века / под общ. ред. А. Ю. Андреева, С. И. Посохова. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – С. 172.

² Гумбольдт К. В. фон. О внутренней и внешней организации высших научных заведений в Берлине [Электронный ресурс] / К. В. фон Гумбольдт // Неприкосновенный запас. – 2002. – № 2 (22). – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2002/22/gumb.html/>. Доступ – 10.03.2016 г.

³ Див.: Андреев А. Ю. «Гумбольдтовский миф» и дискуссии о модели классического университета в современной зарубежной историографии / А. Ю. Андреев // Харківський історіографічний збірник. – 2004. – Вип. 7. – С. 31–49; Андреев А. Ю. О «новом прочтении» истории российских университетов / А. Ю. Андреев // Высшее образование в России. – 2009. – № 3. – С. 149–159.

⁴ Утвердительная Грамота Московского Императорского Университета // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. I. – СПб., 1804–1805. – Т. 28, № 21.502. – С. 647–650; Утвердительная Грамота Харьковского Императорского Университета // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. I. – СПб., 1804–1805. – Т. 28, № 21.503. – С. 650–653; Утвердительная Грамота Казанского Императорского Университета // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. I. – СПб., 1804–1805. – Т. 28, № 21.504. – С. 653–656.

⁵ Рачков Е. Документ в университетских ритуалах / Е. Рачков // *Kolo Historii* // Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. – 2015. – № 16. – С. 150–151.

Враховуючи те, що засновані в Російській імперії університети підпорядковувалися центральній владі та були «частиною державного апарату»¹, їх знакове середовище передбачало використання окремих елементів державної символіки, насамперед державного герба Російської імперії, центральною фігурою якого був двоголовий орел (символ влади та російського самодержавства). Також серед емблем, які містилися на утверджувальних грамотах російських університетів, слід назвати зображення напіввінка з лаврового та дубового гілля (емблеми слави та доблесті). Відзначимо, що названі символи зустрічатимуться на багатьох університетських знаках та емблемах² і будуть одними з найбільш використовуваних зображень у символіці імператорських російських університетів. Зокрема, фігура двоголового орла також зустрічатиметься на великих та малих університетських печатках, печатках бібліотек, нагрудних знаках магістра, доктора та випускників університетів тощо.

Підписання утверджувальних грамот імператорських російських університетів дещо передувало їх інавгураційним актам, які характеризувалися використанням типових символічних форм та свідчили про намагання наслідувати «європейські правила»³. Наприклад, урочисте відкриття Харківського університету відбулось 17 січня 1805 року. Церемонія була приурочена до загальних зборів дворянства губернії. Святкування тривало три дні і включало урочисті процесії, молебні, промови попечителя, єпископа та професорів (латинською, російською та французькою мовами), вручення від імені імператора шпаг першим студентам, ілюмінацію, бал, обіди та гуляння. Університетські архітектор і художник попрацювали над емблематичним зображенням «Храму Слави», а університетський викладач музики склав ораторію. Керували процесом два церемоніймейстери, які були обрані з числа іноземців⁴.

Слід відзначити, що в університетах Російської імперії роль так званих «ритуальних спеціалістів», тобто тих, хто розуміється на проведенні урочистих заходів та впливає на їх змістовне наповнення, виконували «церемоніймейстери». Їх, зокрема, обирали з числа іноземців, що, безумовно, сприяло трансферу корпоративної культури західноєвропейських університетів до Російської імперії. Функції «церемоніймейстерів» були затребуваними під час інавгурацій університетів та інших урочистих актів, пов'язаних із річницями та ювілеями. До речі, у західноєвро-

¹ Маурер Т. Университет и (его) город в России: новая перспектива для исследования истории российских университетов... – С. 5.

² Посохов С. И. Символы и эмблемы Харьковского университета / С. И. Посохов // Вспомогательные исторические дисциплины в пространстве гуманитарного знания: Матер. XXI Междунар. конф. – М. : РГГУ, 2009. – С. 292.

³ Посохов С. И. Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.)... – С. 19.

⁴ Багалій Д. І. Вибрані праці. У 6 т. Т. 3. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам): Ч. 1 (1802-1815 гг.) / Д. І. Багалій / упоряд., голов. ред., вст. ст. В. В. Кравченко ; редкол. : В. І. Астахова [та ін.] ; комент. Т. Г. Павлова; пер. М. С. Лапіна [та ін.]. – Х. : Вид-во НУА, 2004. – С. 210-222.

пейських університетах, зокрема Австро-Угорської імперії, цю функцію частково виконували педелі. В «Інструкції для педеля в імператорсько-королівському Львівському університеті» 1882 року зазначалося, що педель під час засідань та інших зібрань академічного сенату, церковних та публічних урочистостей «повинен організовувати заздалегідь все необхідне, турбуватися про належний порядок»¹. Крім того, на всі заходи, на яких використовують університетські інсигнії, педель повинен «брати їх [інсигнії – прим. автора] з бібліотеки університету, де вони зберігаються, і після використання негайно передавати їх туди назад на зберігання, давати розпорядження університетському слугі нести берло університету, і під час докторських промоцій закликати кандидатів до складання присяги (урочистої обіцянки) на берлі ректора»². В імператорських російських університетах посадові обов'язки педеля передбачали нагляд за дотриманням встановленого порядку всередині університету³, участі в організації університетських урочистостей педелі не брали.

Інавгурація Імператорського Університету Св. Володимира відбулась 15 липня 1834 року у день пам'яті святого рівноапостольного князя Володимира та мала багато спільного з церемоніями інших російських університетів⁴. Урочистості розпочалися з літургії та молебня Митрополита Київського та Галицького в Києво-Печерській лаврі та освячення митрополитом приміщення університету. На святкуванні були присутні «...знатнейшие воинские и гражданские чиновники и многочисленное дворянство трех западных губерний, прибывшее к этому дню в Киев»⁵. Особливе значення мало хорове виконання державного гімну Російської імперії «Боже, царя храни!», який було затверджено в 1833 році. Частиною церемонії стало зачитування указів сенату про заснування Київського університету, а також виголошення урочистих промов попечителем навчального округу, губернськими предводителями дворянства та професорами університету. Ректор університету М. О. Максимович нагородив митрополита, генерал-фельдмаршала та генерал-губернатора дипломами почесних членів університету. У свою чергу, генерал-фельдмаршал нагородив трьох вихованців київської гімназії, зарахованих у студенти, шпагами. Завершився урочистий акт хоровим виконанням спеціально підготовленого музичного твору⁶.

В. Я. Шульгін також відзначав, що в день інавгурації будівля університету була прикрашена «...прозрачної картиною, на которой представ-

¹ Сторінки історії Львівського університету за матеріалами німецькомовних документів... – С. 99.

² Цит. за: Там само. – С. 100.

³ Олесич Н. Господин студент Императорского Санкт-Петербургского университета / Н. Олесич. – СПб. : Изд-во СПб. гос. ун-та, 1999. – С. 73.

⁴ Див.: Посохов С. И. Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.)... – С. 19–22.

⁵ Цит. за: Шульгін В. Я. История университета Св. Владимира / В. Я. Шульгін. – СПб. : Типография Рюмина, 1860. – С. 55.

⁶ Там само. – С. 55–60.

лены были: изображение императора, венчаемого мудростью и благодарностью, и в отдалении Киев, озаряемый лучами солнца. Оркестр музыки и хор певчих, находившиеся вблизи картины, до глубокой ночи привлекали многочисленные толпы народа на площадь перед университетским домом». З нагоди відкриття університету ввечері в місті була запалена ілюмінація, а генерал-губернатор влаштував бал. Загалом, святкування з нагоди відкриття університету тривало ще протягом тижня¹.

Більш формально, порівняно з наведеними інавгураційними актами, виглядають урочистості з нагоди відкриття Імператорського Новоросійського університету 1 травня 1865 року. На інавгураційний акт були запрошені церковні, громадські та військові сановники (зокрема, архієпископ, генерал-губернатор, попечитель навчального округу), викладачі навчальних закладів міста й ін. Акт складався з молебня в університетській церкві Св. Олександра Невського та урочистої церемонії в актовій залі університету, де, зокрема, попечителем навчального округу А. А. Арцимовичем була виголошена урочиста промова². Загальний формальний характер інавгураційного акту не залишився не поміченим присутніми. Як писав В. І. Модестов: «Начался акт открытия Университета. Он прошел чисто официальным порядком. Не было ни речей, ни чего-либо другого, похожего на празднество по поводу события, очень важного не только для города, но и для целого края, даже для целой России, обогатившейся новым университетом»³. Загалом, церемонія відкриття Одеського університету суперечила існуючій у Російській імперії університетській інавгураційній традиції, проте була характерною для знакового середовища університетів нового типу.

Алгоритм «церемоніального обряду», закладений інавгураціями, продовжував відтворюватися без значних змін у вигляді щорічного святкування Дня університету. Традиція його святкування склалася не відразу, проте поступово сформувався відповідний ритуал такого роду урочистостей⁴. Святкування Дня університету, як правило, було пов'язано з днем підписання утверджувальної грамоти або урочистого відкриття університету. Наприклад, у Харківському університеті День навчального закладу щорічно відзначався 17 січня, але водночас щорічно 5 листопада відбувалось «благодарственное молебствие о здравии Государя и его Августейшей семьи в память дарования университету утвердительной грамоты»⁵. Разом із тим, у 1806 році було вирішено урочисті акти проводити також 30 серпня «в день Тезоименитства» Олександра I, якого вважали за-

¹ Шульгин В. Я. История университета Св. Владимира... – С. 59–60.

² Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета: историческая записка э.-орд. проф. А. И. Маркевича и академические списки / А. И. Маркевич. – Одесса : «Экономическая» типография и литография, 1890. – С. 142–147.

³ Цит. за: Там само. – С. 144.

⁴ Университет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века... – С. 557–558.

⁵ Цит. за: Багалій Д. І. Вибрані праці. У 6 т. Т. 3. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам): Ч. 1 (1802–1815 гг.)... – С. 266.

сновником університету. Відомо, що на певний час урочистий акт 30 серпня став єдиним святом з нагоди заснування/відкриття університету¹.

Так само, як і західноєвропейські, російські університети сполучали державне управління з привілейованим становищем, проте більш явно підпорядковувалися державі². У поєднанні університетської автономії та державного регулювання полягало так зване «початкове протиріччя» університетської ідеї в Росії. Найбільш показово воно було зафіксоване в університетських статутах³, які набули особливого значення для університетської корпорації на етапі класичного університету. Статути були важливим привілеєм, отриманим від верховної влади та фактично зведеним у ранг державного закону⁴. Вони встановлювали чітку систему прав і обов'язків усередині університетської спільноти й поза нею, а також виступали в якості своєї «конституції», нагадуючи про університетську автономію⁵. Саме в статутах були зафіксовані основні офіційні атрибути навчальних закладів, насамперед велика та мала університетські печатки. З часом статути російських університетів втратили значення основного закону університетського життя та перетворилися на своєрідні символи, насамперед символи університетської автономії⁶.

Враховуючи те, що університети Російської імперії створювалися після тривалої критики старої «докласичної» моделі університету, вони лише частково спиралися на символічні зразки середньовічних («корпоративних») університетів. Переважна більшість символічних форм останніх сприймалася представниками російських університетських спільнот як архаїчна та чужорідна⁷. Цим, зокрема, можна пояснити той факт, що єдиним символом гідності російських університетів була велика університетська печатка.

Особливий статус великої печатки був зафіксований і утверджувальними грамотами, і статутами, в яких право на зберігання печатки було надано ректору⁸. Зображення великих печаток різних російських універси-

¹ Посохов С. И. Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.)... – С. 29–30.

² Маурер Т. Университет и (его) город в России: новая перспектива для исследования истории российских университетов... – С. 9.

³ Университет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века ... – С. 42–43.

⁴ Там само. – С. 142.

⁵ Парфиненко А. Ю. Старые и новые символы университетов (на материалах Харьковского университета второй половины XIX – первой половины XX веков) / А. Ю. Парфиненко, С. И. Посохов // Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы): Материалы международной научной конференции (Харьков, сентябрь 2003 г.). – Х. : Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. – С. 238.

⁶ Посохов С. И. Уставы российских университетов XIX века в оценках современников и потомков / С. И. Посохов // Вопросы образования. – 2006. – № 1. – С. 372–377.

⁷ Посохов С. И. Университетская юбилейная культура на Востоке Европы / С. И. Посохов // Res Historica. – 2015. – № 39. – С. 180.

⁸ Див.: Устав Императорского Харьковского университета // Периодическое сочинение об успехах народного просвещения. – СПб. : Имп. Акад. наук, 1805. – № 10. – С. 225–290; Общий устав Императорских Российских университетов. – Х. : Университетская типография, 1837. – 50 с.

тетів першої третини XIX ст. містили схожу символіку. Так, центральним зображенням печатки Харківського університету був двоголовий орел із накладеним посередині малим щитом – гербом Харкова¹. На печатці також містились зображення ліри, глобуса, кадуцей та ваг². Ліра символізує гармонійне поєднання науки та мистецтва; ваги – справедливість та закон³. Кадуцей вказує на регіональну приналежність університету, а глобус є символом наукового знання. Загалом, перераховані символи частково відображали дисциплінарну структуру університету. По периметру печатки, що мала овальну форму, містився напис: «ПЕЧАТЬ ИМПЕРАТОРСКАГО ХАРЬКОВСКАГО УНИВЕРСИТЕТА»⁴.

Схожі символи та емблеми широко використовувались у корпоративній символіці інших університетів імперії, зокрема Київського університету⁵. Так, центральною фігурою його великої печатки, яка семантично нагадує печатку Харківського університету, був малий державний герб Російської імперії. Відзначимо, що Святий Георгій-Змієборець, зображений на малому щиті, який було накладено на двоголового орла, є одним із геральдичних символів Київської землі. На печатці університету також містились зображення ліри, кадуцей, прядки тощо. Печатка Київського університету мала круглу форму, а її зображення були вписані в октаграму. По колу печатки містився напис: «Печатъ Императорскаго Университета Св. Владимира»⁶.

Згідно зі статутом 1835 року зовнішній вигляд та змістове наповнення печаток усіх російських університетів було уніфіковано: «Университеты имеют свои собственные, большую и малую, печати с изображением Государственного Герба и с надписью: Императорского такого-то Университета»⁷. Схожі положення містяться й у статутах 1863 року⁸ та 1884 року⁹. Наведемо приклад великої печатки Одеського університету початку XX ст. Печатка мала круглу форму. Її центральним (і єдиним) зображенням був державний герб. По колу печатки містився

¹ Слід відзначити, що цей варіант герба Харкова було затверджено імператрицею Катериною II 21 вересня 1781 року. Герб Харкова являв собою геральдичний щит зеленого кольору, на якому хрестоподібно розміщувалися ріг достатку та кадуцей. У цьому випадку кадуцей – жезл Меркурія, оповитий зміями – є символом торгівлі та мирних відносин. Див.: Саратов І. Е. История харьковских гербов / И. Е. Саратов. – Х. : Майдан, 2008. – С. 127.

² Див.: База даних емблем класичних університетів України [рисунок]...

³ Похлебкин В. В. Словарь международной символики и эмблематики / В. В. Похлебкин. – 3-е изд. – М. : Международные отношения, 2001. – С. 87, 240.

⁴ Див.: База даних емблем класичних університетів України [рисунок]...

⁵ Посохов С. И. Символы и эмблемы Харьковского университета ... – С. 292.

⁶ Відбиток печатки Імператорського університету Св. Володимира [фотокопія] // Матеріали експозиції Музею історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

⁷ Цит. за : Общий устав Императорских Российских университетов... – С. 28.

⁸ Див.: Университетский устав 1863 года. – СПб. : Типография Огризко, 1863. – 128 с.

⁹ Див.: Общий устав Императорских Российских университетов 1884 года. – Х. : Университетская типография, 1911. – 62 с.

напис: «ИМПЕРАТОРСКОГО НОВОРОССІЙСКОГО УНИВЕРСИТЕТА»¹. Загалом, уніфікація університетських печаток та їх лапідарне змістовне наповнення свідчать про прагнення підкреслити державний статус університетів, що були позбавлені традиційних університетських корпоративних привілеїв.

Слід відзначити, що використання в якості центрального зображення печаток навчальних закладів державної символіки є симптоматичним для XIX – початку XX ст. Одночасно в університетах протягом першої третини XIX ст. спостерігається спорадичне використання окремих символічних зображень освіти та науки, які частково копіюють освітню символіку православних колегіумів.

Іншими прикладами офіційної університетської символіки XIX – початку XX ст. є суперекслібриси та печатки бібліотек імператорських російських університетів. Нам відомо два суперекслібриси Харківського університету, які були створені на початку XIX ст. та на початку XX ст. Перший суперекслібрис був випадково виявлений у жовтні 2004 року під час підготовки до святкування в університеті Днів грецької культури. Автором зображення вважають В. Н. Каразіна². На суперекслібрисі міститься зображення давньогрецької богині Афіни (покровителька наук та богиня мудрості), що тримає в руках щит, на якому зображено міський герб Харкова. Афіна символізує головні університетські чесноти: мудрість, знання, науку, духовну діяльність та творче мислення. Нижче по колу міститься напис: «NIHIL DESPERARI» (з лат. «Ніколи не втрачай надії (віри)» або «Ніколи не здавайся»). На другому суперекслібрисі міститься тільки напис: «EX BIBLIOTHECA UNIVERS.I.CHARCOW» (з лат. «З бібліотеки Харківського І. [Імператорського – прим. автора] університету»)³. Крім суперекслібрисів, неабиякий інтерес становлять печатки бібліотеки університету XIX ст. На п'яти з них у центрі міститься скорочення назви Харківського університету («Х.У.» або «У.Х.»), на одній – зображення двоголового орла та напис латиною, який засвідчує приналежність печатки бібліотеці. Частина печаток містить назви відповідних кабінетів бібліотеки, де зберігалася література (наприклад, кабінету практичних занять та історичного кабінету історико-філологічного факультету, географічного кабінету тощо)⁴.

Важливою складовою академічного життя університетів протягом XIX – початку XX ст. була організація наукової роботи студентів. Основ-

¹ Відбиток печатки Імператорського Новоросійського університету [фотокопія] // Матеріали експозиції Музею історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

² Журавльова І. Суперекслібрис, або Тасмниця книги 1803 р. / І. Журавльова // Харківський університет. – 2004. – 16 листопада. – С. 4.

³ Див.: Рачков Є. С. Символи та емблеми Харківського університету XIX – початку XX ст.: державні чи корпоративні? / Є. С. Рачков // Російська імперія у XIX – на початку XX ст. Влада і суспільство: механізми взаємодії: збірник наукових статей / за ред. О. Стрілок, О. Приходьон; авт. передм. К. Ячменіхін, Л. Сеніна. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2014. – С. 144.

⁴ База даних емблем класичних університетів України [рисунки]...

ною формою заохочення студентів до наукової діяльності були конкурси наукових творів на так звані «медальні теми». Певні правила щодо їх організації та проведення зустрічаються вже в статуті 1804 року. Зокрема, наслідуючи традицію іноземних університетів та академій, ради російських університетів отримали право нагороджувати переможців конкурсу. Проте «предлагаемые задачи и обещаемое награждение» мали попередньо затверджуватися міністром народної освіти¹.

Згідно зі статутом 1835 року факультети щорічно пропонували завдання для конкурсних робіт (по два – від філософського та по одному – від юридичного і медичного факультетів)². З метою заохочення студентів і слухачів університетів за розв'язання цих завдань «в торжественном собрании, по прочтении составленных в факультетах обозрений содержания присланных на задачи ответов» переможців нагороджували золотими та срібними медалі³. До уваги бралися не лише успіхи в навчанні, але й «нравственность» студентів, під якою, скоріше за все, розуміли їх благонадійність⁴.

Золота та срібна медалі, якими нагороджували студентів університетів, були затверджені 26 листопада 1835 року⁵. На аверсі медалі містилось зображення крилатого генія, оточеного атрибутами наук (колоною, глобусом тощо), що тримав у руках вінок. На реверсі містився обрамлений лавровим вінком напис: «ПРЕУСПЕВШЕМУ». Традиція вручення таких медалей збережеться до початку ХХ ст.⁶

Згідно зі статутом 1863 року, крім золотої та срібної медалі, за кращий твір також нагороджували почесним відгуком. Загальна кількість завдань і медалей визначалася радою університету⁷. Статут 1884 року надав можливість встановлювати загальну кількість завдань факультетським зборам, а кількість медалей – раді університету з дозволу попечителя⁸.

У деяких університетах студентів за успіхи в навчанні також нагороджували спеціальними університетськими відзнаками. Одним із таких прикладів є медаль Харківського університету першої третини

¹ Див.: Устав Императорского Харьковского университета... – С. 242.

² Університет Святого Володимира: студентське життя 1834–1917 : зб. док. / упорядкув. В. А. Короткого ; за ред. Л. В. Губерського. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. – С. 46–49.

³ Цит. за : Общий устав Императорских Российских университетов... – С. 25–26.

⁴ Божко М. «Медальные темы» в Харьковском университете в XIX – начале XX века / М. Божко // Василь Назарович Каразін – видатний громадський діяч, просвітител, науковець : збірник наукових праць. – М. : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2005. – С. 131.

⁵ О рисунке медали для награждения Университетских студентов // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. II. – СПб., 1835. – Т. 10, ч. 2, № 8620. – С. 1136.

⁶ Высочайше утвержденный Рисунок Медали для награждения Университетских Студентов // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. II. – СПб., 1835. – Т. 10, ч. 2, № 8620. – Чертежи и рисунки. – Л. 13.

⁷ Див.: Университетский устав 1863 года... – 128 с.

⁸ Див.: Общий устав Императорских Российских университетов 1884 года... – 62 с.

XIX ст. На аверсі медалі містилися напис: «AUSPICII ALEXANDRI PRIMI UNIVERSITAS CHARCOVIENSIS» (з лат. «Під заступництвом Олександра I Харківський університет») – та зображення пальмової гілки, оточеної лавровим вінком. На реверсі – девіз: «INGENIO ET MORIBUS» (з лат. «Талант і порядність»), оточений лавровим вінком¹.

У межах університетського простору одним із атрибутів, що засвідчував вступ до імператорських російських університетів, була академічна форма². Як відзначає С. І. Посохов, протягом XIX – початку XX ст. значної еволюції зазнав як сам студентський формений одяг, так і відношення до нього студентів і влади³. Формений одяг студентів російських університетів не стільки наголошував на перевагах її власників, скільки поглиблював символічний зв'язок між університетом та державою. Повний комплект форменого одягу називався «мундиром» та складався з шинелі, пальто або шуби, фракa мундира, сюртука, жилета, брюк, головного убору, взуття тощо. Разом із тим, «мундир» (парадний каптан) був головним елементом форменого одягу університетів⁴. Запровадження та будь-які зміни студентської форми здійснювалися лише з санкції імператорів, часто за їх ініціативи, а іноді за їх власними малюнками⁵.

Загалом, носіння мундирів було офіційно оформлено ще протягом 1804–1809 років, проте аж до середини 1820-х років серед студентів спостерігалась відсутність одноманітності у вбранні. Для всіх університетів був введений однобортний каптан із темно-синього сукна та стоячим коміром. Єдиною ознакою, що позначала приналежність студента до відповідного університету, був колір вилоги (наприклад, для Московського університету він мав малиновий колір, Віленського – «сапфіровий» колір, Казанського – колір мундира, Харківського – колір чорного оксамиту) і гудзиків («білі гладкі» відповідали срібному шиттю на мундирі, а «позолочені гладкі» – золотому). Окрім мундира, комплект студентської форми включав віцмундир, трикутний капелюх, шпагу та португую. Шпага не лише була частиною студентського мундира, але й важливим атрибутом багатьох університетських урочистостей. Так, символічним ритуалом, який засвідчував вступ колишніх гімназистів до університету, була урочиста церемонія вручення шпаг. У центрі уваги чиновників знаходився

¹ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Багалей Д. И., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П. – Х. : Типография Адольфа Дарре, 1906. – С. 89. Опис медалі див.: Описание медалей и монет, хранящихся в нумизматическом кабинете Императорского Харьковского университета / Харьковский университет. Нумизматический кабинет ; предисл. Р. Шерцль. – Х. : Типография фирмы «Адольф Дарре», 1910. – С. 23.

² Детальніше про формений одяг студентів імператорських російських університетів див.: Посохов С. И. Форменная одежда студентов императорских российских университетов / С. И. Посохов // *Universitates. Наука и просвещение.* – 2000. – № 2. – С. 36–43.

³ Там само. – С. 43.

⁴ Там само. – С. 36.

⁵ Шепелев Л. Е. Чиновный мир России: XVIII – начало XX в. / Л. Е. Шепелев – СПб. : Искусство-СПб, 1999. – С. 191.

не лише одяг студентів, але й їх зовнішній вигляд у цілому. Носіння всіх елементів форменого одягу студентів суворо регламентувалось¹.

Після хвилювань у Віленському університеті в 1824 році було посилено вимоги до форменого одягу студентів, носіння якого зробили обов'язковим². Один із випускників Харківського університету Л. Ничпаєвський пригадував: «С 1826 года введена для студентов мундирная одежда: мундир синего сукна, с черным бархатным воротником, без галунов и петлиц; такой же сюртук, а шинель серого сукна, с черным стоячим воротником. Хотя давно с открытием университета студентам были дарованы мундир, шпага и треугольная шляпа, но этими вещами редкий из студентов заводился; фрак и партикулярное платье, часто меняемое по требованию моды и нередко по прихоти студентов, составляли обыкновенную одежду студентов; а с 1826 года другого платья, кроме мундирного, нигде студентам носить не дозволялось. Профессорам также усвоены синие с бархатным воротником фраки»³.

Протягом 1830–1850-х років отримав поширення розподіл академічної форми на святкову (повну) та напівформу, звичайну та верхню. Святкова форма одягалася в урочисті, недільні та святкові дні в першій половині дня, а в другій половині таких святкових днів студенти повинні були носити напівформу. Лібералізація громадського життя в Російській імперії в другій половині ХІХ ст. призвела до змін у відношенні до мундира⁴. У січні 1860 року студентам офіційно дозволили «вне зданий Университета носить партикулярную одежду», проте «на лекциях они [студенты – прим. автора] должны были соблюдать установленную форму в одеянии»⁵.

26 травня 1861 року студентську форму було скасовано. З цього часу «студенты обязаны быть как в университете, так и вне его, в приличной одежде общепринятого в образованном обществе покроя, не позволяя себе ношения знаков каких-либо товариществ или обществ, или национальностей, и вообще должны строго соблюдать правила наружного благоприличия»⁶. Скасування форменого одягу офіційно пояснювалося прагненням приборкати корпоративний дух студентів, візуальним втіленням якого вважався формений одяг, а також уникнути подібності студентської та поліцейської форми⁷.

¹ Посохов С. И. Форменная одежда студентов императорских российских университетов... С. 37–41.

² Там само. – С. 37.

³ Цит. за: Ничпаевский Л. Воспоминания о Харьковском университете. 1823–1829 годы / Л. Ничпаевский // Русская старина. – 1907. – Т. 131., № 8. – С. 370–371.

⁴ Посохов С. И. Форменная одежда студентов императорских российских университетов... – С. 38–39.

⁵ Цит. за: Университет Святого Володимира: студентське життя 1834–1917 : зб. док. ... – С. 134.

⁶ Цит. за : Там само. – С. 264–265.

⁷ Посохов С. И. Форменная одежда студентов императорских российских университетов... – С. 40.

Протягом наступних років тривали дискусії щодо запровадження форменого одягу для студентів. Зрештою, 8 травня 1885 року імператор Олександр III затвердив опис та рисунок форменого одягу студентів імператорських російських університетів. Носіння мундира за винятком актів і урочистих зборів не було обов'язковим¹.

Якщо формений одяг студентів засвідчував їх вступ до навчального закладу, то випуск з університету супроводжувався наданням їм спеціального документа, а з кінця XIX ст. – відповідної атрибутики. Так, на початку XIX ст. студенти по завершенню навчання отримували свідоцтво – звичайний лист канцелярського паперу, на якому було зазначено походження випускника, його вік та оцінки за курси, які він прослухав. Наприкінці свідоцтва містилися посилання на урядові постанови, згідно з якими випускники університету отримували відповідні класні чини. Тривалий час відношення громадськості до цих свідоцтв було достатньо скептичним. Так, до університетських канцелярій часто надходили запити з різноманітних установ з проханням підтвердити право випускників на надані їм привілеї². З 1835 року для студентів усіх університетів були введені атестати, а для кандидатів – дипломи³. З 1863 року студентам юридичних факультетів додатково видавалося посвідчення про благонадійність⁴. Усі ці документи були типовими та не супроводжувалися ніякими особливими зображеннями, які б символізували конкретний університет.

Наприкінці XIX ст. в університетах Російської імперії сформувалась традиція нагородження академічними відзнаками. Зокрема, 7 червня 1885 року було затверджено нагрудні знаки для осіб, які були удостоєні імператорськими російськими університетами наукового ступеня магістра або доктора. Відзнаки поширювалися на осіб, що здобули наукові ступені факультетів «історико-філологічного, фізико-математичного, юридичного і восточных языков»⁵. 18 липня 1885 року «височайшим повелением» були затверджені рисунки та описи цих відзнак⁶. Обидва нагрудні знаки являли собою витягнутий по вертикалі прорізний металевий ромб (золотий для доктора, срібний для магістра) з накладеним на нього покритим синьою емаллю хрестом і увінчаний зображенням

¹ О форме одежды студентов Императорских Российских Университетов: С.-Петербургского, Московского, Казанского, Харьковского, Св. Владимира и Новороссийского // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. III. – СПб., 1885. – Т. 5, № 2927. – С. 192.

² Вишленкова Е. А. Terra Universitatis: Два века университетской культуры в Казани / Е. А. Вишленкова, С. Ю. Малышева, А. А. Сальникова. – Казань : Казан. гос. ун-т, 2005. – С. 450.

³ Див.: Общий устав Императорских Российских университетов... – 50 с.

⁴ Вишленкова Е. А. Terra Universitatis: Два века университетской культуры в Казани... – С. 453.

⁵ Об установлении особого нагрудного знака отличия для лиц, удостоиваемых Императорскими Российскими Университетами ученых степеней магистра и доктора // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. III. – СПб., 1885. – Т. 5, № 3028. – С. 293–294.

⁶ Высочайше утвержденные: I. Рисунок знака отличия для лиц, удостоиваемых Императорскими Российскими Университетами ученых степеней Магистра и Доктора, и II. Описание этого знака // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. III. – СПб., 1885. – Т. 5, № 3130. – С. 383.

двоголового орла, трохи нижче якого містився вінок з лаврового гілля, а також літера «Д» («Доктор») або «М» («Магістр») відповідно. Вінок та літера були золотими на значку для магістра та срібними – для доктора. Носити академічні знаки нагороджені мали на правій стороні грудей¹.

Найбільшими за чисельністю та розповсюдженістю групами академічних знаків стали жетони та нагрудні знаки випускників університетів. Золотий та срібний позолочений жетон для випускників університетів було затверджено 30 грудня 1889 року². Жетон був іменним, на його лицьовому боці було зображено державний герб, а на зворотному – абрєвіатуру університету, рік закінчення курсу та прізвище нагородженого. Зверху жетон прикрашала царська корона. В офіційному описі зазначалося, що жетон не можна було використовувати в якості відзнаки³.

11 червня 1899 року був заснований нагрудний знак для осіб, які закінчили повний курс немедичних факультетів імператорських російських університетів⁴. Він являв собою витягнутий по вертикалі прорізний металевий ромб (золотий або срібний позолочений), покритий білою емаллю, з накладеним на нього покритим синьою емаллю хрестом, і увінчаний золотим зображенням двоголового орла, трохи нижче якого містився золотий вінок із лаврового та дубового гілля⁵. Академічний знак цивільні особи мали носити на правій стороні грудей, всі інші – зліва. Додатково до нагрудного знака могла бути виготовлена його зменшена копія для носіння на лацкані сортука або фрака (так званий «фрачник») ⁶. Практика вручення нагрудних знаків випускникам університетів перервалася на початку ХХ ст.

¹ Высочайше одобренное, 18 июля 1885 года, описание знаков, присвоенных ученым степеням магистра и доктора // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. III. – СПб., 1885. – Т. 5, № 3130. – Штаты и таблицы. – С. 494. Див. також: Рисунок знака отличия ученых степеней доктора и магистра // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. III. – СПб., 1885. – Т. 5, № 3130. – Чертежи и рисунки. – Л. 27.

² Об утверждении жетона для окончивших курс Императорских Российских Университетов // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. III. – СПб., 1889. – Т. 9, № 6502. – С. 726.

³ Описание жетона для окончивших курс Императорских Российских Университетов // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. III. – СПб., 1889. – Т. 9, № 6502. – Штаты и таблицы. – С. 603. Див. також: Рисунок жетона для окончивших курс Императорских Российских Университетов // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. III. – СПб., 1889. – Т. 9, № 6502. – Чертежи и рисунки. – Л. 36.

⁴ Об установлении нагрудного знака для лиц, окончивших полный курс не медицинских факультетов Императорских Российских Университетов // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. III. – СПб., 1899. – Т. 19, ч. 1, № 17171. – С. 709.

⁵ Проект описания знака для лиц, окончивших полный курс не медицинских факультетов Императорских Российских Университетов // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. III. – СПб., 1899. – Т. 19, ч. 2, № 17171. – Штаты и таблицы. – С. 248. Див. також: Рисунок знака для лиц, окончивших полный курс не медицинских факультетов Императорских Российских Университетов // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. III. – СПб., 1899. – Т. 19, ч. 2, № 17171. – Чертежи и рисунки. – Л. 44.

⁶ Добровольская Л. И. Знаки и жетоны Петербургского университета / Л. И. Добровольская // Очерки по истории Санкт-Петербургского университета. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2000. – Т. VIII. – С. 143.

XIX – початок XX ст. стали часом формування ювілейної культури імператорських російських університетів¹. Форми символічних репрезентацій, які застосовувалися під час підготовки святкування, були найрізноманітнішими. Найпоширенішим стало написання окремих нарисів, присвячених історії навчальних закладів², та виготовлення відповідної атрибутики, яка б вшановувала пам'ять засновників університетів. Так, на початку XX ст. з'явився один із символів Харківського університету – пам'ятник його засновнику В. Н. Каразіну, збудований з нагоди 100-річчя університету. Ідея встановити пам'ятник була висловлена ще в 1873 році відомим письменником Г. П. Данилевським. Кошти на будівництво збирала харківська громадськість. Пам'ятник був відлитий у Петербурзі в 1904 році (скульптор І. Андреолетті, архітектор О. М. Бекетов), проте, зважаючи на революційні події 1905–1907 років був урочисто відкритий в Університетському саду лише в 1907 році (на місці сучасного пам'ятника Т. Г. Шевченку)³. Пам'ятник В. Н. Каразіну став одним із перших у Харкові⁴.

Відмінним чином розгорталась еволюція знакового середовища університетів на українських землях, що входили до складу Австро-Угорської імперії. Після чергової реорганізації Львівського університету на початку XIX ст. він поновив свою діяльність у 1817 році. Інавгурація ректора університету та представлення факультетів були проведені без належних для цієї церемонії інсигній та атрибутів. Серед небагатьох символічних форм, що були використані під час інавгурації, слід назвати придбані перед її початком два срібні ключі⁵.

Відповідно до диплома 1817 року університет та його факультети отримали власні печатки. У документі міститься детальний їх опис. Цікаво, що нова університетська печатка була майже ідентична до печатки 1784 року. Відмінність полягала лише в ерцгерцогській короні та гербі з монограмою імператора Франца I, які прикрашали малий щит. Крім того, на печатці був оновлений рік відродження університету⁶.

Загалом, інсигнії Львівського університету на початку XIX ст. були типовими для тогочасних університетів Європи. Особливе місце серед них належало берлам ректора та деканів із прикріпленими до них срібними медалями в оправі. Штемпелі медалей були виготовлені у м. Відень. Аверс

¹ Про ювілейну культуру імператорських російських університетів див., наприклад: Посохов С. И. Университетская юбилейная культура на Востоке Европы... – С. 171-189; Посохов С. И. Юбилей Харьковского университета / С. И. Посохов // Отечественная история. – 2004. – № 6. – С. 141-148.

² Посохов С. И. Юбилей Харьковского университета ... – С. 142-144.

³ Посохов С. И. О памяти и памятниках в университетской истории / С. И. Посохов // История и историческая память : межвуз. сб. науч. тр. – Саратов; Ставрополь : Сарат. гос. ун-т; СКФУ, 2012. – Вып. 6. – С. 123.

⁴ Пам'ятник В. Н. Каразіну [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.univer.kharkov.ua/ua/general/our_university/karazin/monument/. Доступ – 10.05.2016 р.

⁵ Гудима Ю. Про берла ректора і деканів Львівського університету... – С. 2.

⁶ Сторінки історії Львівського університету за матеріалами німецькомовних документів... – С. 27-29. Див. також: База даних емблем класичних університетів України [рисунки]...

всіх медалей був однаковим: зображення імператора, оточене круговим написом із його ім'ям. Медалі відрізнялися лише легендою на реверсі, яка вказувала на відповідну приналежність медалі до ректора або деканів¹.

У 1848 році у результаті пожежі в будівлі університету були пошкоджені університетські інсигнії (установчі дипломи, печатки та берла). Нові берла були виготовлені в 1862 році віденським золотарем Е. Шіффером. Зразком для їхнього виготовлення стали вцілілі берла університету, які після пожежі зберігалися у м. Відень. Нові інсигнії були зроблені зі срібла та частково позолочені. Ректорське берло мало завершення у вигляді цісарської корони та було оздоблене коштовним камінням. Берло юридичного факультету прикрашала Феміда з терезами та мечем, а філософського – Свята Катерина Александрійська².

У 1911 році виповнилося 250 років із дня заснування Львівського університету. З нагоди ювілейної дати у м. Відень була виготовлена спеціальна медаль. На аверсі медалі містилося погрудне зображення короля Яна Казимира та круговий напис, в якому вказувався імператорський титул з додаванням: «...FUNDATOR ACADEMIAE LEOPOLIENSIS...» (з лат. «...Засновник Львівської академії...»). Реверс медалі містив напис, присвячений 250-річчю університету³.

Серед статусних відзнак іншого університету, заснованого на українських землях під владою Австро-Угорської імперії, – Чернівецького університету – слід, насамперед, назвати ректорський ланцюг і золоті медалі ректора та деканів факультетів, які було виготовлено з нагоди відкриття навчального закладу в 1875 році. Слід відзначити, що стиль виконання медалей та їх змістовне навантаження були типовими для такого роду відзнак. У центрі аверсу, який був однаковий для всіх медалей, було зображено профільний, повернений праворуч портрет засновника університету – Франца Йосифа. По краю медального поля, по колу, містився «малий» титул імператора латиною: «FRANC. IOS. I. D. G. AUSTRIAE IMPERATOR» (з лат. «Франц Йосиф I, милістю Божою імператор Австрії»). У центральній частині реверсу медалей розташовувалися написи, що засвідчували їх відповідну приналежність. Наприклад, на медалі ректора містився напис латиною: «RECTORI UNIVERSITATIS CZERNOVICENSIS» (з лат. «Ректор Чернівецького університету»). По краю медального поля реверсу було зображено девіз, спільний для всіх медалей: «MUNIFICENTIA AUGUSTI MDCCCLXXV» (з лат. «Щедрість Августа 1875») ⁴.

¹ Зварич В. В. Медалі Львовського університета... – С. 158–159.

² Гудима Ю. Про берла ректора і деканів Львівського університету... – С. 2. Див. також: База даних емблем класичних університетів України [рисунок]...

³ Зварич В. В. Медалі Львовського університета... – С. 159. Див. також: Медалі та знаки Львівського університету // Матеріали експозиції Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка.

⁴ Див.: Alma Mater Francisco Josephina: Die deutschsprachige Nationalitäten-Universität in Czernowitz: Festschrift zum 100. Jahrestag ihrer Eröffnung 1875 / hrsg. von Rudolf Wagner. – 2. Aufl. – München : Hans Meschendörfer, 1979. – 427 s.

Чернівецький університет був урочисто відкритий 4 жовтня 1875 року у день сторіччя приєднання Буковини до Австрії та іменин цесаря Франца Йосифа. Церемонія інавгурації супроводжувалась численними привітаннями, зачитуванням телеграм, врученням святкових адресів, виступами гостей та керівництва університету. До того, 31 вересня 1875 року, Францом Йосифом була підписана вітальна грамота з нагоди заснування університету¹. Вона була вкладена в коричневий футляр, на якому був зображений австрійський герб, та прикрашена підвісною печаткою з гербом Австро-Угорської імперії. Грамота зайняла почесне місце в урочистих актах та під час святкування Дня Чернівецького університету.

Ще одним символом гідності навчального закладу була університетська печатка. До речі, в якості центрального зображення печатки Чернівецького університету використовувалась центральна фігура герба Австрійської корони – двоголовий коронований орел, що тримав у правій лапі меч (без берла), а в лівій – державу. По колу містився напис: «K. K. FRANZ JOSEFS UNIVERSITÄT CZERNOWITZ» (з нім. «К. К. Університет Франца Йосифа в Чернівцях»)². Основне призначення печаток полягало в їх використанні під час виконання ректорських повноважень, зокрема видачі від імені університету відповідних документів.

Таким чином, одразу після відкриття імператорські російські університети постали перед необхідністю конструювання відповідних форм університетської символіки, які б відбивали їхню внутрішню структуру та зовнішні прагнення. Слабкість російської університетської традиції формування та використання символів та емблем сприяла запозиченню й адаптації деяких західноєвропейських традицій. Проте, на думку дослідників, засновані в Російській імперії університети не стали «сліпою копією західної моделі» та змогли проявити власні самотні риси, які засвідчили продуктивну адаптацію західноєвропейської університетської ідеї та подальший розвиток «чужого» прикладу. Знакове середовище університетів Австро-Угорської імперії відповідало університетській традиції, сформованій протягом попереднього часу, та передбачало використання типових для європейських університетів форм символіки. Враховуючи загальні тенденції розвитку університетської символіки XIX – початку XX ст., можна виділити дві основні групи символів та емблем університетів цього часу: 1) ті, що вказували на державний статус університетів; 2) ті, що позначали їх автономні права, натякаючи на ознаки самостійності (прояви корпоративної символіки). Символи та емблеми першої групи свідчать про процес одержавлення університетів. Ця теза підтверджується результатами порівняльного аналізу символів та емблем університетів Російської імперії, які розташовувалися на українських зем-

¹ Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Імена славних сучасників / авт.-упоряд. Н. Струк, О. Матвійчук ; дир. проекту М. Серб ; редкол. : С. В. Мельничук (голова) ; вст. сл. М. В. Ткач, С. В. Мельничук. – К. : Світ Успіху, 2005. – С. 16.

² Див.: Осачук С. Німці Буковини. Історія товариського руху (друга половина XIX – початок XX ст.) / С. Осачук. – Чернівці : Золоті литаври, 2002. – 288 с.

лях. Згідно з ними кількість зображень із державною символікою є більшою за кількість зображень із корпоративними та навіть міжнародними символами й емблемами. Процес становлення корпоративних символів та емблем університетів мав цілком контрольований з боку держави характер. Основні питання, пов'язані з їх символікою, регламентувались університетськими статутами та додатковими положеннями. Одночасно, наприкінці XIX ст. розпочинається процес урізноманітнення університетських символів та емблем. Така подвійність дозволяє стверджувати, що класичний університет, безсумнівно, характеризувався пануванням державних засад, втім внутрішня природа університету вимагала розвитку також елементів корпоративної культури, що періодично виявлялося в університетській символіці. Серед символічних зображень, які в зазначений період репрезентують образи освіти і науки університетів, переважна більшість являла собою спадок від попередніх часів і базувалася на античних культурних зразках.

2.3. Символи та емблеми університетів України в 1920–1980-ті роки

Значний вплив на зовнішній вигляд і змістовне наповнення сучасних символів та емблем класичних університетів України мала символіка вищих навчальних закладів, яка виникла у XX ст. на теренах освітнього простору СРСР. Класичній моделі університету, яка існувала у Східній Європі до Першої світової війни, протягом наступних десятиліть було завдано нищівного удару, що спричинило відповідні зміни в практиках саморефлексії та саморепрезентації університетської спільноти. Існуючі на той час символічні форми втратили свою актуальність, їх використання з точки зору політичної кон'юнктури стало незручним та небезпечним, утворилася своєрідна порожнеча. Спроби влади заповнити її за рахунок переважно державної символіки зазнали невдачі. Частково це пояснюється тим, що самі представники університетських спільнот прагнули й створювали власну символіку та започатковували (або відроджували) ритуали, атрибутом яких були власне університетські символи та емблеми.

Початок XX ст. став часом значних суспільно-політичних і соціокультурних перетворень, які в літературі радше називають «катаклізмами»¹. Після розпаду Австро-Угорської імперії Львівський університет опинився під владою Польської Республіки (Другої Речі Посполитої), а Чернівецький – Румунського королівства. Основою знакового середовища цих університетів протягом 1920–1930-х років стала відповідна державна (національна) символіка. Наприклад, у центрі печатки Львівського університету, затвердженої в 1929 році, містився картуш, на якому був зображений орел – центральна фігура герба Польської Республіки. На тлі орла містилась монограма засновника університету Яна II Казимира – «ICR»

¹ Див.: Рубльов О. С. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / О. С. Рубльов, О. П. Рент. – К.: Альтернативи, 1999. – 320 с.

(з польск. «Я[н] К[азимир] К[ороль]»), за картушем – два берла – символи королівської та ректорської влади¹. Використовувані на печатці зображення підкреслювали польське коріння навчального закладу та тяглість польської освітньої традиції. Слід відзначити, що в 1945 році головні інсигнії Львівського університету – берла та печатки – були вивезені його ректором проф. Едмундом Буландом до Кракова. Можливо, для того щоб зашкодити їх ідентифікації, деякі написи на берлах було частково знищено. У 1951 році інсигнії було передано до Музею Collegium Maius Ягеллонського університету².

Інший приклад становлять емблеми студентських товариств Чернівецького університету. Зразком для утворення товариств послужило віденське об'єднання буковинських студентів – «Bukowiner Studentenverein». Враховуючи німецькі традиції, за якими був створений Чернівецький університет, студентський корпоративний рух підтримувався викладачами, а також випускниками інших університетів³. Перші академічні об'єднання студентів з'являються одразу після відкриття університету. Загалом, в університеті виникла низка студентських товариств: інтернаціональне консервативне об'єднання «Austria» (1875 р.), академічний корпус «Gothia» (1876 р.), «Alemannia» (1877 р.), академічне товариство математиків і фізиків тощо⁴. Деякі з товариств мали інтернаціональний характер, а інші – ґрунтувалися на відповідній етнічній приналежності (німецькій, румунській, українській тощо). Такий розподіл впливав на символіку, що використовувалася на емблемах цих організацій. Наприклад, на емблемах п'яти відомих нам німецьких товариств було зображено поєднання символів науки та освіти (книги, сови, ліри) з відповідною регіональною та/або національною символікою. Серед останньої найбільш популярним є зображення дуба як символу німецької національної єдності⁵.

Після розпаду Російської імперії колишні імператорські університети (Харківський, Київський, Одеський, разом із заснованими в 1918 р. Таврійським та Катеринославським) стали основою української радянської системи вищої школи. Періодом радикальних структурних та функціональних перетворень в системі класичних університетів Радянської України стали 1920-ті – початок 1930-х років. Україна виявилась єдиною з республік СРСР, де університети більше ніж на десять років припинили своє існування. Не вдаючись до детального висвітлення причин «ліквідації»/«реорганізації» університетів, відзначимо, що цей процес завдав не виправної шкоди університетській традиції та зрештою призвів до

¹ Відбитки печаток Львівського університету [фотокопії]...

² Redzik A. Uniwersytet Jana Kazimierza ma 350 lat / A. Redzik // Kurier Galicyjski. – 2011. – № 1. – S. 27.

³ Осачук С. Німці Буковини. Історія товариського руху (друга половина XIX – початок XX ст.)... – С. 88.

⁴ Там само. – С. 89.

⁵ Див.: Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Імена славних сучасників... – 288 с.; Alma Mater Francisco Josephina: Die deutschsprachige Nationalitäten-Universität in Czernowitz: Festschrift zum 100. Jahrestag ihrer Eröffnung 1875... – 427 s.

знищення базових принципів функціонування класичних університетів в Україні.

Саме автономія та колегіальність на початку 1920-х років вважалися основними перешкодами на шляху до створення радянської системи вищої школи. У публіцистиці цього періоду автономія як прояв академічної свободи порівнювалася з «парламентаризмом», який вважався концентрованим виразом буржуазного ладу з його вченням про право приватної власності та вільної експлуатації. Реформатори стверджували, що університетська автономія в нових умовах втратила свою актуальність, а прагнення її відстояти були лише проявом контрреволюційних поглядів. Критика автономії зачіпала також властивий старим університетам колегіальний спосіб управління. Лейтмотивом критики було прагнення запровадити контроль за всіма сторонами академічного життя¹.

Поряд із критикою в тогочасній радянській публіцистиці легко віднайти згадки про російські імператорські університети як символи «старого» режиму, частини механізму соціального та національного поневолення. До речі, уже в 1917 році слово «імператорський» перестало застосовуватися стосовно університетів і зникло з фронтонів їх будівель. Ненависне слово було навіть збите з пам'ятника засновнику Харківського університету В. Н. Каразіну. Принципове заперечення університету як організаційної форми також було пов'язане з нігілізмом стосовно багатьох дореволюційних інституцій, який став характерним для 1920-х років².

Слід відзначити, що інституційні перетворення університетів України відповідним чином відобразилися в університетській символіці. Ідеться, насамперед, про символічні наслідки політизації внутрішнього життя університетської спільноти Російської імперії, яка позначилася в другій половині XIX ст. та призвела до розколу корпорації на дві течії – «політичну» та «академічну»³. Одним із прикладів є використання червоних прапорів, антимонархічних гасел, а також спорудження барикад студентами університетів під час революційних подій 1905–1907 років. Зведення барикад, як демонструє приклад студентів Харківського університету, мало більшою мірою символічне, ніж практичне значення⁴. Непослідовність та швидкоплинність політичних та соціокультурних змін початку XX ст. створили ситуацію, коли стара символіка була дискредитована та заборонена, а нова ще не була створена. Частково заповнила утворену порожнечу радянська революційна символіка, що згодом отримала офіційне визнання та затвердження в якості державних радянських символів.

¹ Див.: Парфіненко А. Ю. У пошуках причин «ліквідації» університетів України (аналіз радянської журнальної публіцистики 1920-х – початку 1930-х років) / А. Ю. Парфіненко. – Х. : С.А.М., 2008. – 208 с.

² Там само.

³ Маурер Т. Университет и (его) город в России: новая перспектива для исследования истории российских университетов... – С. 32.

⁴ Астахов В. И. Революционные события 1905–1907 гг. в Харькове и губернии / В. И. Астахов, Ю. Ю. Кондурфур ; под ред. А. Г. Слюсарского. – Х. : Харьковское областное издательство, 1955. – С. 58–63.

Загальним явищем для всіх вищих навчальних закладів України 1920-х – початку 1930-х років було домінування державної символіки. Найбільш виразно вона представлена на офіційних документах навчальних закладів, зокрема у вигляді центральної фігури на печатках університетів. Так, герб УСРР, центральним зображенням якого були схрещені серп і молот, можна побачити на багатьох студентських картках та свідоцтвах випускників Інститутів народної освіти, Фізико-хіміко-математичних інститутів та інших подібних навчальних закладів¹. Більш цікавим є поодинокі символічні зображення, які зустрічаються на колективних фотографіях випускників 1920–1930-х років. Зокрема, на фотографії випускників агро-біологічного відділу факультету професійної освіти Харківського інституту народної освіти 1928 року було зображено будівлю Харківського університету. На фотографії випускників хімічного факультету цього ж навчального закладу 1929 року можна побачити зображення хімічних пристроїв, герба СРСР, аббревіатури інституту («Х.І.Н.О.»), будівлі колишнього Харківського університету та хімічної аудиторії. Таке поєднання міжнародної, державної та корпоративної символіки має ситуативний та випадковий характер. Так, зображення будівлі університету в цей час не могло бути символічно пов'язаним з Імператорським Харківським університетом, а зображення хімічної аудиторії та відповідних пристроїв мало лише атрибутивний характер. Більш свідомим було використання авторами фотографій герба СРСР як маркера для позначення статусної ролі начального закладу та його державної приналежності.

Слід відзначити, що система університетської освіти в Україні була відроджена вже на початку 1930-х років. З цього часу знову стали згадувати про досягнення університетів, готуватися до відзначення їх річниць та ювілеїв. Втім, порівняно з дореволюційними часами істотно змінилося і становище університету, і погляди на його історію². Основні зміни, які принесла з собою оновлена система вищої школи, знайшли відповідне відображення в її нових символах та емблемах. Зокрема, у символіці радянських університетів відбилися основні перетворення моделі класичного університету, основна суть яких полягала в повному підпорядкуванні вищих навчальних закладів державі. Університет продовжував бути об'єктом широкомасштабного історичного експерименту, який проводився новою владою не лише в галузі вищої освіти, але й більш широкому розумінні, у відповідності з концепцією виховання нової радянської людини. І хоча намагання розділити класичний університет на окремі інституції та ліквідувати органічно властиву йому цілісність (яка, зокрема, втілювалася у поєднанні загальної та спеціальної освіти з наукою) зазнали невдачі, проте деякі базові принципи функціонування класичних університетів, незважаючи на їх формальну констатацію, фактично були втрачені.

¹ Див.: База даних емблем класичних університетів України [рисунки]...

² Посохов С. И. Юбилей Харьковского университета... – С. 144.

У процесі формування та еволюції символіки класичних університетів України радянського часу (1933–1991 рр.) можна виділити два умовних періоди, граничною межею яких є середина 1950-х років¹.

Для першого періоду (1933 – початок 1950-х рр.) характерна відсутність власне корпоративної університетської символіки. «Політичний фактор» домінував у житті університетів, за якими закріпилося стале значення державних освітніх закладів². Нові університетські символи та емблеми неодмінно мали підкреслювати державну приналежність навчальних закладів і виступати в якості транслятора відповідної ідеології. Повсюдним стало використання як складової символіки університетів державної радянської символіки або її елементів. Найбільш поширеними серед них були серп і молот (перші радянські емблеми), п'ятикутна зірка, герб СРСР, зображення В. І. Леніна, І. В. Сталіна. Така символіка не тільки відображала віяння часу, але й одночасно підкреслювала відмінність між «новим» радянським і «старим» імператорським університетами.

Втім, слід зазначити, що вже в цей період спостерігається спорадичне використання зображень університетських будинків і аббревіатур як певних символів. Перш за все, такі зображення можна побачити на колективних фотографіях випускників університетів 1930–1940-х років³. Складним залишається питання щодо сприйняття університетською спільнотою цих зображень. Однак сам факт їх використання говорить про спроби спільноти маркувати власний простір, інтуїтивно вибираючи для цього університетські мнемонічні місця. Наприклад, для Харківського університету такими місцями стали будівля університету, пам'ятник В. Н. Каразіну, портрет О. М. Горького. Саме їх зображення містяться на фотографіях випускників цього періоду⁴. Також невід'ємними елементами фотографій була державна радянська символіка.

Друга світова війна та пов'язана з нею евакуація навчальних закладів залишилася в університетській пам'яті як особливий трагічно-героїчний етап. Пам'ять про загиблих студентів і викладачів у роки війни знайшла відображення в експозиціях і численних виставках музеїв історії університетів, а також була збережена у вигляді різних меморіальних дошок, обелісків і пам'ятників. Деякі з них були відкриті в радянський час, інші – в роки незалежності України. Одним із прикладів є пам'ятник загиблим студентам і викладачам Одеського університету (відкритий у 1975 р.) або Таврійського університету (відкритий у 1981 р.). Такого роду пам'ятники стали не тільки проявом офіційної політики пам'яті, але й зайняли важливе місце в університетських традиціях, стали маркерами університетського простору.

¹ Посохов С. И. Символы и эмблемы Харьковского университета... – С. 292.

² Вишленкова Е. А. Terra Universitatis: Два века университетской культуры в Казани... – С. 126, 209.

³ Див.: База даних емблем класичних університетів України [рисунки]...

⁴ Урочисті заходи Харківського університету [фотографії] // Фотоархів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Післявоєнний період для символіки університетів України позначився, насамперед, відродженням деяких дореволюційних елементів. Одним із найбільш наочних прикладів цьому став нагрудний знак випускника університету, практика нагородження яким перервалася з революційних подій 1917 року. Концепція і стиль знака були визначені знаком випускників російських імператорських університетів 1899 року. Радянський знак також мав форму опуклого ромба, покритого синьою емаллю; по краю ромба розташовувалися білі емалеві смужки, обрамлені золотими бортиками; у центрі знака, на тлі синьої емалі, було накладено позолочене зображення герба СРСР (нетривалий час виготовлялося зі срібла). Існує кілька варіацій знака, що відображають трансформації в зовнішньому вигляді герба СРСР¹. Надалі система нагрудних знаків освітніх установ еволюціонувала і була стратифікована за спеціалізацією навчальних закладів. Для кожного типу навчального закладу був запроваджений відповідний колір емалі знака та встановлена спеціальна емблема, яка розміщувалася в нижній частині ромба². Для університетів був затверджений синій колір емалі, а замість емблеми в центрі знака розташовувалося накладне позолочене зображення герба СРСР³. Разом із тим відсутність на нагрудному академічному знаку будь-яких особливих ознак, які б вказували на те, що його власник отримав саме університетську освіту, сприяло пошуку університетами власних символів (частково це прагнення знайшло відображення в пам'ятних та ювілейних медалях). Традиція нагородження радянським знаком випускників університетів залишалася незмінною протягом півстоліття. Починаючи з другої половини 1980-х років, практика вручення нагрудних знаків випускникам всіляко порушувалася (зокрема, через їх незначний і несвоєчасний випуск) та припинилася на початку 1990-х років⁴.

Іншим прикладом певного відродження дореволюційної освітньої традиції став формений одяг, введений у 1950-х роках для студентів геолого-географічних факультетів. У музеї історії Харківського університету зберігається кілька фотографій першої половини 1950-х років, на яких зображені студенти геофаку, одягнені у формений шинель і картуз. В якості розпізнавального знака на петлицях, кашкеті, кокарді та гудзиках шинелі використовувалась емблема гірничих інженерів – два схрещених

¹ Указ Президиума Верховного Совета СССР от 4 сентября 1945 г. «Об учреждении нагрудного знака для лиц, окончивших государственные университеты» (с изм. и доп., внесенными Указом Президиума ВС СССР от 21 сентября 1983 г.) // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1983. – № 39. – Ст. 583.

² Майборода Д. В. Символика отечественных образовательных учреждений середины XVIII – начала XXI в. : диссертация ... кандидата исторических наук / Д. В. Майборода; Московский государственный областной университет. – М., 2014. – С. 113.

³ Приказ Министерства высшего и среднего специального образования СССР от 8 апреля 1961 года № 123 «О введении нагрудных академических знаков для окончивших советские высшие учебные заведения» // Бюллетень Министерства высшего и среднего специального образования СССР. – 1961. – № 5.

⁴ Див.: інтерв'ю випускників Харківського університету 1940–2010-х рр. (2006–2016 рр.) [фонові документи та транскрипції] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7., оп. 21, п. 1. – 205 інтерв'ю.

золотих молотки. На погонах шинелі в лавровому вінку містилась аббревіатура університету («ХДУ»)¹. Втім, носіння форменого одягу в радянському університеті не стало традицією. Спроба запровадити форму була радше відомчою, ніж вузівською або університетською ініціативою². З огляду на це, формений одяг символізував не стільки студентство або університет, скільки виробничу спеціалізацію факультету.

Таким чином, події, пов'язані зі структурною трансформацією університетів, війною та евакуацією, внесли значні корективи в еволюцію університетської символіки. З одного боку, вони призвели до заміщення власне університетських символів і емблем державною радянською символікою. З іншого боку, саме в цей період спостерігалася спорадична реставрація деяких дореволюційних традицій класичних університетів, які отримали нове змістовне наповнення.

Новий етап в еволюції символіки університетів України розпочався зі середини 1950-х років. Поряд із державними радянськими символами все частіше стали використовувати ідеологічно нейтральні зображення, насамперед різноманітну корпоративну університетську і міжнародну освітню символіку. Прикладом першої, зокрема, служать стилізовані зображення будівель університетів. В якості емблем навчальних закладів вони вперше зустрічаються на ювілейних і пам'ятних нагрудних знаках і медалях 1950–1960-х років. Так, зображення головного корпусу Київського університету у поєднанні з розкритою книгою і лавровою гілкою можна побачити на медалі до 125-річчя навчального закладу (1959 р.). Виготовлений з цієї нагоди нагрудний значок має форму трикутника (візуально він нагадує знак випускника) і містить зображення головного корпусу, аббревіатури університету, лаврової гілки і герба СРСР. Іншим прикладом є медаль, виготовлена до 300-річчя Львівського університету (1961 р.). Медаль, зокрема, містить зображення головного корпусу університету, оточеного лавровим вінком, і герба СРСР. Ще одним прикладом є значок, присвячений 150-річчю Харківського університету (1955 р.). На значку вперше зображений новий корпус університету (переданий навчальному закладу в 1950 р. колишній Будинок проектів), оточений дубовим вінком, а також п'ятикутна променева зірка. Надалі зображення будівель університетів отримали більш стилізований вигляд і зустрічалися, як правило, у поєднанні зі символами науки та освіти³. Наділення архітектурних форм університетського простору символічним змістом свідчить про прагнення віднайти символічну основу для формування корпоративної ідентичності. Такого роду зображення дозволили виділити університет з-поміж інших вищих навчальних закладів та підкреслити його специфіку.

¹ Рачков Є. С. Використання корпоративних символів та емблем в обрядах переходу (на матеріалах Харківського університету) / Є. С. Рачков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2014. – Вип. 17. – С. 288.

² Вишленкова Е. А. Terra Universitatis: Два века университетской культуры в Казани... – С. 460.

³ Див.: База даних емблем класичних університетів України [рисунки]...

Починаючи з 1950-х років в університетській символіці набули поширення стилізовані зображення відомих поетів і письменників, вчених і громадських діячів, так чи інакше пов'язаних з університетами. В окремих випадках їх ім'я було присвоєно навчальним закладам. Зокрема, в 1936 році ім'я О. М. Горького було надано Харківському університету, в 1939 році Т. Г. Шевченка – Київському університету, в 1940 році І. Я. Франка – Львівському університету, в 1945 році І. І. Мечникова – Одеському університету, в 1972 році М. В. Фрунзе – Сімферопольському університету, в 1989 році Ю. А. Федьковича – Чернівецькому університету. Зображення цих людей і їхні імена грали важливу символічну для університетів роль. Їх портрети, погруддя, пам'ятники почали прикрашати холи, аудиторії, зали засідань вчених рад університетів, а їх зображення – використовуватися під час урочистих заходів, які відбувалися як у навчальному закладі, так і за його межами.

Як уже відзначалося, корпоративна університетська символіка другої половини ХХ ст. була насичена міжнародними символами освіти і науки, серед яких поширення отримали книга, факел і лаврова гілка¹. Саме ці символи, семантичні значення яких є традиційними та загальноприйнятими для європейського університетського простору, стануть традиційними елементами символіки радянських університетів і достатньо активно використовуватимуться на сучасному етапі. У радянській освітній символіці зображення книги набуло поширення на відомчих нагрудних знаках у 1940-х роках, хоча спроби використання цієї емблеми відбувалися й раніше. В університетській символіці книга, як правило, зображувалася в симетрично розташованому розкритому вигляді з порожніми сторінками (символ чистого розуму)². Факел у символіці університетів України з'явився тільки в другій половині ХХ ст. Як символ просвіти, освіти і знання він зображувався з палаючим і поривчастим одноязыким полум'ям³. Як емблема слави на терені науки, культури і мистецтва поширення також отримала лаврова гілка⁴.

Починаючи з другої половини 1950-х років, збільшується різноманітність університетської спортивної атрибутики. Основною спортивною емблемою цього періоду було зображення буревісника, яке символізувало юнацький запал і дерзання⁵. Використання цієї емблеми пов'язане з утворенням у 1957 році спортивного товариства «Буревісник», яке об'єднувало спортсменів вищих навчальних закладів усього СРСР. Як правило, буревісник зображувався у вигляді силуету білого кольору на блакитному тлі. Крім буревісника, в університетах поширення набули емблеми

¹ Майборода Д. В. Символика отечественных образовательных учреждений середины XVIII – начала XXI в. ... – С. 125–126.

² Похлебкин В. В. Словарь международной символики и эмблематики... – С. 195.

³ Там само. – С. 460–461.

⁴ Там само. – С. 226–227.

⁵ Там само. – С. 63–65.

літніх і зимових видів спорту, олімпійська символіка тощо. З часом власні емблеми отримали спортивні товариства навчальних закладів¹.

Важливе місце серед символів і емблем, які супроводжували життя університетських людей (але, насамперед, студентів) в 1960–1980-х роках, зайняла символіка студентських будівельних загонів. Основним її елементом була куртка кольору хакі з різними знаками, нашивками і шевронами. Перший відмітний знак будівельних загонів – «Студентське цільне будівництво»² – з'явився на початку 1960-х років. Концепція значка відображала головні символи руху: кельню як символ якості, цеглу як символ будівельної спрямованості загонів. Надалі саме ці символи стали основою так званого «Студентського знака якості» і зустрічалися на багатьох інших знаках студентського руху³. З часом емблеми будівельних загонів стали більш різноманітними і символічними (наприклад, традиційним зображенням «північних» загонів стала свердловна вежа, а загонів енергетиків – іскра)⁴. Одночасно на значках і нарукавних емблемах продовжували використовуватися державні радянські символи (серп і молот, п'ятикутна зірка, аббревіатура «ВЛКСМ»). Традиції повсякденного використання символіки будівельних загонів не склалося, її використовували тільки під час так званого «третього трудового семестру».

Протягом 1960–1980-х років починає з'являтися власне факультетська символіка⁵. В основному емблеми факультетів містили характерні для відповідного освітнього та наукового напрямку зображення, а також корпоративну та державну символіку. На відміну від загальноуніверситетських символів та емблем вони мали напівофіційний характер: документів, які б засвідчували їх легітимність, не існує. Враховуючи прагматичний і семантичний аспекти, факультетські емблеми кожного університету можна умовно поділити на кілька груп⁶. Зокрема, емблеми факультетів Харківського університету розподіляються наступним чином:

1) Факультетські емблеми середини 1960-х років представлені у буклеті, присвяченому переїзду університету в нову будівлю в 1963 році⁷. Відзначимо, що вони не набули поширення і застосування.

2) Емблеми середини 1970-х років представлені значками факультетів технічного профілю, виготовлених із нагоди їх річниць⁸.

¹ Див.: База даних емблем класичних університетів України [рисунок]...

² Там само.

³ Белозерцев Е. И. Фалеристика Всесоюзного студенческого стройотряда (1959–1992 гг.) / Е. И. Белозерцев. – СПб. : Александр Принт, 2009. – С. 4.

⁴ Див.: База даних емблем класичних університетів України [рисунок]...

⁵ Посохов С. И. Символы и эмблемы Харьковского университета... – С. 293.

⁶ Рачков Є. С. Символи та емблеми Харківського університету (1933–1991 рр.): візуальний образ радянського ВНЗ / Є. С. Рачков // Історичні етюди : зб. наук. пр. / за ред. С. І. Світленка. – 2014. – Вип. 4. – С. 251.

⁷ Див.: Харьковский ордена Трудового Красного Знамени государственный университет имени А. М. Горького : фотоальбом / сост. В. М. Черняков, Ю. Н. Мандрыкин. – Х. : Издательство ХГУ, 1964. – 72 с.

⁸ Див.: База даних емблем класичних університетів України [рисунок]...

3) Факультетські емблеми другої половини 1980-х років представлені у рекламно-інформаційному проспекті університету¹. Окремі їх елементи були запозичені в емблем попередніх груп. Емблеми факультетів гуманітарного спрямування містили схожі зображення (факел, розкриту книгу), що стало однією з передумов їх зміни та індивідуалізації в наступні роки.

Таким чином, до кінця 1980-х років у Харківському університеті сформувалася система факультетської символіки, деякі з емблем факультетів радянського часу знайшли відображення в символіці структурних підрозділів університету на сучасному етапі².

Подібна ситуація з факультетською символікою спостерігалася в Дніпровському університеті. Перші факультетські емблеми, зображені на транспарантах і платформах, які використовувалися під час урочистих демонстрацій 1 травня або 7 листопада, з'явилися ще на початку 1960-х років і використовувалися й у наступні роки. І все ж це були скоріше винятки. В основному протягом радянського періоду символіка факультетів університетів не отримала розповсюдження. Навіть у тому випадку, коли вона була зафіксована на стендах та/або у рекламних проспектах, сам факт її існування залишався майже непоміченим для університетської спільноти³.

Особливе місце у радянський час займала символіка під час різноманітних урочистих подій: свята першого дзвоника, церемонії випуску з університету, вручення дипломів та присудження наукового ступеня. Про те, наскільки важливими були ці заходи для їх учасників, свідчить значна кількість фотографій цих подій. У радянський час свято першого дзвоника проводилося, як правило, в актовій залі університету або на площі перед головним корпусом навчального закладу. Традиційними елементами свята була урочиста лінійка викладачів та студентів закладу, а також урочисті промови керівництва університету та запрошених осіб. Серед іншого під час лінійки міг використовуватися символічний студентський квиток, залікова книжка, могла виголошуватися студентська присяга, запалюватися символічний «вогонь знань» та підніматися символічний «прапор знань». Протягом 1970–1980-х років у Харківському університеті на свято першого дзвоника для першокурсників також виготовляли спеціальні нагрудні знаки. На одному з них, виробленому в 1971 році, міститься стилізоване зображення головного корпусу, аббревіатури назви університету («ХГУ») та розкритої книги. На іншому знаку

¹ Див.: Харьковский ордена Трудового Красного Знамени и ордена Дружбы народов государственный университет имени А. М. Горького / сост. Е. П. Пугач, В. Г. Гончаренко, Ю. П. Кузнецов. – Х. : Облполиграфиздат, 1988. – 18 с.

² Рачков Є. С. Символи та емблеми Харківського університету (1833–1991 рр.): візуальний образ радянського ВНЗ... – С. 251.

³ Див.: Інтерв'ю випускників Харківського університету 1940–2010-х рр. (2006–2016 рр.) [фондокументи та транскрипції]...

1982 року – лише зображення дзвінка та абрєвіатури¹. Аналіз інтерв'ю випускників університету засвідчив, що в окремі роки такі знаки не виготовляли та не використовували, що дозволяє говорити про спорадичний характер такої традиції².

Урочиста церемонія випуску з університету відбувалася, як правило, на факультетах. Церемонія випуску символізувала приєднання колишніх студентів до спільноти дипломованих фахівців. Крім уже згаданого нагрудного академічного знака, випускники також отримували дипломи про закінчення університету єдиного державного зразка. Дипломи (темно-синього або бордового кольора) рясніють державною радянською символікою: герб СРСР на них зустрічається тричі (на обкладинці та всередині документа), а герб УРСР – двічі (на гербовій печатці навчального закладу). Цей приклад якнайкраще ілюструє ступінь державного підпорядкування системи вищої освіти в СРСР.

Атрибутом багатьох університетських заходів були також похвальні та вітальні грамоти. Як самостійний вид відзнаки грамоти з'явилися у Російській імперії у період революційних перетворень початку ХХ ст. Стихийне функціонування грамот створило передумови для їх правової регламентації і навіть зведення в ранг офіційних нагород³. З часом традиція нагородження похвальними та вітальними грамотами в університетах закріпилася та продовжує існувати до сьогодні. Студенти та викладачі нагороджувалися за академічні та наукові досягнення, активну участь в організації та проведенні різноманітних університетських заходів. Окремі співробітники та колективи співробітників університетів (кафедри, факультети) нагороджувалися грамотами з нагоди їх ювілеїв та інших святкових дат. Грамоти існували як колективні, так і персональні (індивідуальні)⁴. Вони не були регламентуючими документами і не мали ніяких юридичних наслідків для нагородженого (крім морального заохочення), проте відігравали важливу роль у вибудовуванні «ієрархії відносин», зміцненні статусних ролей.

Грамоти радянського періоду є доволі типовими, що дозволяє говорити про моду на зображення і художнє оформлення відповідної атрибутики. Грамоти містили характерні для свого часу загальнодержавні та/або корпоративні університетські символи, наприклад: зображення промислових ландшафтів, В. І. Леніна, І. В. Сталіна тощо. Серед корпоративних символів часто використовувалися зображення державних нагород (насамперед орденів, якими були нагороджені навчальні заклади), будівель університетів, учених і громадських діячів, пов'язаних з університетом⁵.

¹ Див.: База даних емблем класичних університетів України [рисунок]...

² Див.: Інтерв'ю випускників Харківського університету 1940–2010-х рр. (2006–2016 рр.) [фонодокументи та транскрипції]...

³ Нагороди України: історія, факти, документи : у 3 т. Т. 2 / кер. творч. групи, наук. ред. Д. Табачник ; І. Безгін, В. Бузало, М. Дмитренко, І. Курас. – К. : ARC-Ukraine, 1996. – С. 87.

⁴ Там само.

⁵ Див.: База даних емблем класичних університетів України [рисунок]...

Підсумовуючи, зазначимо, що пошук і конструювання університетськими спільнотами радянського періоду власної ідентичності відбилися на зовнішньому вигляді й у змістовному наповненні університетських символів і емблем. Символіка університетів України радянського періоду відповідала загальним тенденціям розвитку радянської освітньої символіки. Зокрема, це втілювалося у використанні подібних художніх прийомів, простих і узагальнюючих зображень, які підкреслювали приналежність університетів до державної радянської освітньої системи. Характерною особливістю розвитку університетської символіки протягом тривалого часу було домінування ідеологічного фактору та відсутність можливості для саморепрезентації. Лише поступово шляхом спорадичного використання політично нейтральних зображень та міжнародних освітніх символів і емблем університети почали символічно позначати себе.

РОЗДІЛ III

Система символів та емблем класичних університетів України наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. класичні університети України постали перед необхідністю адаптуватися до нових політико-економічних та соціокультурних умов існування. Зазначений процес адаптації відповідним чином позначився на символічних та ритуальних практиках, зокрема сприяв конструюванню нових форм символіки, продукуванню нових їх значень та способів використання.

Процес становлення та подальшої еволюції символіки класичних університетів у добу незалежності України характеризується суперечливими тенденціями. Краще зрозуміти їх сутність дозволяє систематизація університетських символів та емблем. Загалом, оновлення символіки класичних університетів України наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. розпочалося зі створення їх офіційних емблем, прапорів, штандартів та інших атрибутів. Процес створення офіційної університетської символіки не завжди супроводжувався відкритим конкурсом, що загалом відповідає корпоративній культурі вищих навчальних закладів України. Формування символіки університетів, зокрема їх структурних підрозділів, характеризується спонтанністю та спорадичністю. Переважна більшість символів та емблем класичних університетів України має неофіційний та напівофіційний характер. Для них притаманна змістовна еkleктичність, яка, насамперед, полягає в поєднанні корпоративної, міжнародної, державної та регіональної символіки.

В університетській культурі України протягом останніх десятиліть відбувається черговий синтез вітчизняної та західноєвропейської традицій. Класичні університети активно використовують різноманітні символічні форми, переважна більшість яких є запозиченою та привнесеною у вітчизняну університетську культуру. Визначальний вплив на зовнішній вигляд і змістовне наповнення символів та емблем класичних університетів України на сучасному етапі мають загальні тенденції розвитку освіти, політична кон'юнктура, ідеологічні трансформації та інші чинники.

Основними ініціаторами створення символіки виступає керівництво університетів та їх структурних підрозділів. За допомогою різноманітних символічних зображень вони прагнуть репрезентувати університети суспільству та сприяти консолідації університетської спільноти. У той же час, використовуючи типові (трендові) зображення та символічні форми, автори символіки значною мірою ускладнюють ці завдання. У будь-якому випадку створення привабливого візуального образу університетів в умовах глобалізації та комерціалізації університетської освіти, загострення конкурентної боротьби за абітурієнтів було та залишається базовою необхідністю для вищих навчальних закладів в Україні.

3.1. Класифікація університетської символіки

Переважно спорадичний процес створення символіки класичних університетів України наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. призвів до появи комплексу візуальних джерел, для яких характерні майже довільна форма презентації та досить строкате змістовне наповнення. Враховуючи особливості створення, різноманітність і загальну чисельність університетських символів та емблем, першочергового значення набуває систематизація зібраних матеріалів за допомогою методів класифікації та типології. Як відомо, ці методи мають на меті розподілити (впорядкувати) сукупності об'єктів, у нашому випадку символіку, на якісно визначені типи (класи) на основі властивих їм загальних істотних ознак¹. Якщо типологізація передбачає більш високий рівень узагальнення, яке спрямовано на виявлення та характеристики сутнісно-однорідних явищ², то класифікація визначається як логічна операція розподілу предметів між класами, що утворюють систему та відрізняються певними, визначеними дослідником, ознаками³. В основі класифікації знаходяться такі логічні операції, як абстрагування та порівняння, які дозволяють на основі виділення загального та поодинокого конструювати класифікаційні схеми⁴.

Одним із найбільш принципів та складних завдань класифікації університетської символіки є вибір таких її ознак, які б відображали як зовнішні (атрибутивні), так і внутрішні (змістовні) її характеристики. Для символів та емблем навчальних закладів роль таких принципів класифікації можуть відігравати форма втілення, правовий статус, соціальна значимість, змістовне навантаження символіки тощо. Слід відзначити, що класифікація символів та емблем навчальних закладів дозволяє не лише виділити класи та групи схожої в тих або інших аспектах символіки, але й зрозуміти історичні, символічні та морфологічні особливості кожної з них, виявити їх внутрішні зв'язки і характерні риси розвитку⁵. У цьому випадку принципи класифікації можуть слугувати основою для здійснення порівняльного аналізу символіки. Поєднання різних підходів до виокремлення сутнісно-однорідних сукупностей університетської символіки дозволяє наблизитися до її системного аналізу,

¹ Ковальченко І. Д. Методи исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – 2-е изд., доп. – М. : Наука, 2003. – С. 190–191.

² Мазур Л. Н. Методы исторического исследования : учеб. пособие / Л. Н. Мазур. – 2-е изд. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2010. – С. 404.

³ Воронин Ю. А. Теория классифицирования и ее приложения / Ю. А. Воронин ; отв. ред. М. М. Лаврентьев. – Новосибирск : Наука: Сиб. отд-ние, 1985. – С. 16.

⁴ Мазур Л. Н. Методы исторического исследования : учеб. пособие... – С. 399.

⁵ Майборода Д. В. Символика отечественных образовательных учреждений середины XVIII – начала ХХІ в. : диссертация ... кандидата исторических наук / Д. В. Майборода; Московский государственный областной университет. – М., 2014. – С. 25.

врахувати різноманітні аспекти її генезису, використання і сприйняття університетською спільнотою та позауніверситетським світом.

Незважаючи на те, що перші спроби систематизувати емблематичний матеріал спостерігаються ще на етапі становлення емблематики як наукової дисципліни у 1960-х роках, спроби класифікувати символи та емблеми навчальних закладів (зокрема, університетів) спостерігаються лише протягом кількох останніх десятиліть. На сьогодні не існує більш або менш сталої класифікації університетської символіки, яка хоча б частково була закріплена в науковому або правовому відношенні. Дослідники університетського культурного простору, враховуючи ті або інші ознаки університетських символів та емблем (наприклад, художнє оформлення, функціональне призначення, час створення та використання символіки тощо), пропонують найрізноманітніші варіанти їх класифікації. Існуючі класифікації освітньої символіки можна розподілити на дві групи: 1) ті, що стосуються символів та емблем окремого університету або певної групи його символів; 2) ті, що стосуються освітньої символіки окремого регіону або країни. Розглянемо більш докладно деякі з названих класифікацій університетських символів та емблем.

Враховуючи прагматичний аспект (специфіку використання та сприйняття символів та емблем), власну типологію університетської символіки запропонували дослідники історії Казанського університету. Вони розподілили символіку навчального закладу ХІХ – початку ХХІ ст. на наступні групи:

1. «Емблеми», що виступають у ролі своєрідних маркерів університетського середовища та захищають його від чужаків (дипломи, атестати, студентські білети, перепустки, залікові книжки, студентська форма чи мундири викладачів тощо).

2. «Мітки», які позначають кордони правильного (розклад занять, правила поведінки тощо).

3. «Бойові знамена», які втілюють перевагу університетських людей над іншими соціальними групами (університетський статут, ікони-заступники, написи на фронтоні, архітектура будівель університету тощо)¹.

Наведена типологія має певні переваги та недоліки. Так, вона передбачає виділення «ідеальних типів» університетської символіки, проте принципи розподілу символіки між групами залишаються незрозумілими. Окремі символічні форми можуть належати до кількох груп одночасно або зовсім не відповідати запропонованій еkleктичній схемі. Разом із тим відсутність чітких меж кожної з груп дозволяє адаптувати запропоновану схему до символіки інших університетів.

Приклади формальної класифікації символіки навчальних закладів містяться в праці Ю. А. Прокопенка, яка присвячена емблемам вищих на-

¹ Вишленкова Е. А. Terra Universitatis: Два века университетской культуры в Казани / Е. А. Вишленкова, С. Ю. Мальшева, А. А. Сальникова. – Казань : Казан. гос. ун-т, 2005. – С. 449.

вчальних закладів м. Ставрополь протягом 1991–2009 років¹. Враховуючи характерні особливості створення емблем, вони розподіляються наступним чином: 1) створені колективом авторів; 2) підготовлені спеціалістами-художниками; 3) створені на основі студентських проєктів. Відзначається, що в окремих випадках емблеми мають комбіноване походження². Подібну схему автор запропонував для класифікації емблем структурних підрозділів навчальних закладів м. Ставрополь³. Враховуючи те, що визначити авторство окремих емблем часто неможливо, а процес створення символіки є тривалим та суперечливим, запропонована класифікація навряд чи зможе послугувати для впорядкування зібраного матеріалу та бути корисною для компаративістського аналізу.

Намагаючись вписати емблеми навчальних закладів у контекст теоретичної геральдики, автор виділяє наступні їх групи: 1) великі емблеми («герби»); 2) малі емблеми («логотипи»)⁴. Відзначимо, що спроба систематизувати масив емблем навчальних закладів у рамках теоретичної геральдики є складним завданням, насамперед, через те, що більшість зображень мають негеральдичний характер. Крім того, недоречно, на нашу думку, ототожнювати емблеми та логотипи. За логікою автора логотипом є будь-яка емблема, що не є гербом. Проте більшість емблем, які автор відніс до логотипів, насправді слід віднести до групи квазігеральдичних емблем. Більше того, керуючись правилами теоретичної геральдики, автор мав би зазначити проміжну групу емблем (на кшталт середніх гербів) або принаймні пояснити її відсутність у запропонованій схемі.

Мабуть, найбільш ґрунтовним прикладом систематизації освітньої символіки є дисертаційна праця Д. В. Майборода, яка присвячена дослідженню розвитку російської освітньої символіки середини XVIII – початку XXI ст.⁵ У роботі запропоновано кілька формальних класифікацій символів та емблем із врахуванням наступних критеріїв: форма презентації, правовий статус, соціальна значимість та символічне змістове навантаження. Враховуючи видові (морфологічні) ознаки освітньої символіки, вона розподіляється дослідником наступним чином:

1. Герби та емблеми навчальних закладів:

1.1. Герби закладів початкової, середньої та середньої спеціальної освіти (дитячих садків, шкіл, ліцеїв і коледжів).

1.2. Герби військово-навчальних закладів:

1.2.1. Герби кадетських корпусів.

¹ Див.: Прокопенко Ю. А. Эмблемы высших учебных заведений г. Ставрополя 1991–2009 гг. (характер их создания, особенности символики) / Ю. А. Прокопенко. – Ставрополь : Изд-во СГУ, 2009. – 106 с.

² Там само. – С. 29.

³ Там само. – С. 36.

⁴ Там само. – С. 31.

⁵ Див.: Майборода Д. В. Символика отечественных образовательных учреждений середины XVIII – начала XXI в. ... – 243 с.

- 1.2.2. Герби вищих військово-навчальних закладів.
- 1.3. Герби вищих цивільних навчальних закладів (кафедр, факультетів, інститутів, університетів, академій).
- 1.4. Герби релігійних навчальних закладів.
- 1.5. Емблеми навчальних закладів.
2. Медалі навчальних закладів:
 - 2.1. Нагородні медалі.
 - 2.2. Ювілейні медалі.
 - 2.3. Пам'ятні медалі.
3. Нагрудні знаки та значки навчальних закладів:
 - 3.1. Випускні нагрудні знаки та значки.
 - 3.2. Ювілейні нагрудні знаки та значки.
 - 3.3. Пам'ятні та нагородні нагрудні знаки та значки.
4. Жетони навчальних закладів:
 - 4.1. Випускні жетони.
 - 4.2. Ювілейні жетони.
5. Формений одяг:
 - 5.1. Учнівський формений одяг.
 - 5.2. Формений одяг чиновників освітньої галузі.
6. Екслібриси навчальних закладів¹.

На думку автора, запропонована класифікація є найбільш повною та сприяє відображенню всього видового розмаїття розглянутих джерел². У той же час у процесі її побудови вочевидь було проігноровано низку розповсюджених в освітньому просторі Східної Європи форм символіки (наприклад, офіційні документи, монети, поштові конверти, листівки, промоматеріали тощо). Крім того, суперечливим виглядає поєднання в одній класифікації джерел за відмінними ознаками: носієм зображення (знаки, медалі, жетони) та його типом (емблема, герб). Викликає сумнівів і розподіл гербів та емблем на дві різні групи. Слід враховувати, що герб є окремим випадком емблеми, правовий статус, структура та вживання якої відповідає певним історично встановленим правилам³. Поза увагою дослідника також залишаються логотипи, які становлять значну частину символіки навчальних закладів на сучасному етапі.

Враховуючи спосіб затвердження та характерні особливості виникнення освітньої символіки, автор виділяє наступні групи: 1) офіційно затверджена символіка; 2) неофіційна символіка⁴. Офіційно затверджена символіка виникає за ініціативи органів державної влади та відповідним чином фіксується в законодавстві. Неофіційна символіка

¹ Майборода Д. В. Символика отечественных образовательных учреждений середины XVIII - начала XXI в. ... - С. 25-26.

² Там само. - С. 26-27.

³ Мельцин М. О. Вспомогательные исторические дисциплины : учеб. пособие / М. О. Мельцин. - СПб. : Петербургский институт печати, 2006. - С. 271.

⁴ Майборода Д. В. Символика отечественных образовательных учреждений середины XVIII - начала XXI в. ... - С. 27-28.

виникає завдяки приватній ініціативі певної групи студентів, випускників або керівництва навчального закладу. Характерною рисою символів та емблем другої групи, на думку автора, є їх нечисленність¹. Відзначимо, що запропонована класифікація не враховує маргінальне становище освітньої символіки, її почасти фактично офіційний статус за умови відсутності формального затвердження. Також залишається незрозумілим, чи можна віднести, наприклад, символіку університетів, яка затверджена на рівні університету та/або його структурних підрозділів, до групи офіційно затвердженої, що є цілком логічним, враховуючи принаймні формальну автономію певної категорії навчальних закладів.

За характером символіки зібрані дослідником матеріали розподіляються на такі групи: 1) державна символіка та її елементи; 2) територіальна символіка; 3) символіка освіти; 4) галузева символіка². Якщо перші дві групи не викликають жодних зауважень, то дві останні заслуговують на окрему увагу. Зокрема, незрозумілими є принципи розподілу символіки між групами, особливо враховуючи похідний характер групи символіки освіти від групи галузевої символіки. Автор зазначає, що галузева символіка представлена зображеннями, які безпосередньо не пов'язані зі сферою освіти³. Проте у такому випадку слід було виокремити в групі галузевої символіки дві підгрупи: 1) та, що має відношення до освітньої галузі; 2) та, що не має відношення до освітньої галузі. У такому випадку можна було б уникнути проблеми розподілу значної кількості зображень (наприклад, зображення розкритої книги, мікроскопа, моделі атома тощо) між цими двома групами.

Проблема класифікації символіки навчальних закладів є актуальною не лише для дослідників на пострадянському просторі. Окремої уваги заслуговує класифікація символів та емблем Ягеллонського університету, яка була запропонована дослідником знакового простору цього навчального закладу З. Пехом. Розглядаючи символи та емблеми в якості певної системи, дослідник розділив їх на наступні групи: 1) інсигнії ректора, а з другої половини XIX ст. також атрибути деканів та відділень; 2) герби; 3) печатки; 4) академічний одяг ректора, деканів, професорів та студентів; 5) «знаки-заступники» та «знаки-репрезентації» університету та відділень; 6) інсигнії, що використовуються під час докторських промоцій. В якості окремої групи автор виділяє офіційні назви, які мав університет, та його девіз «PLUS RATIO QUAM VIS» (з лат. «Розум важливіше сили»)⁴.

Отже, існуючі на сьогодні класифікації символіки навчальних закладів є доволі різноманітними як за принципами систематизації, так і за обсягом

¹ Майборода Д. В. Символика отечественных образовательных учреждений середины XVIII - начала XXI в. ... - С. 27-28.

² Там само. - С. 30.

³ Там само. - С. 126.

⁴ Piech Z. Znaki Uniwersytetu Jagiellońskiego jako system / Z. Piech // Znaki i symbole w przestrzeni publicznej / pod red. A. Jaworskiej, R. Jopa, K. Madejskiej. - Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2016. - S. 39.

матеріалу. Деякі з них є результатом концентрації уваги дослідників на символах та емблемах окремих університетів та певних групах символіки, інші класифікації є більш загальними. Перші, як правило, не враховують особливості генезису символіки в інших навчальних закладах (наприклад, у межах історичного регіону) та є доволі фрагментарними. Більш загальні класифікації мають на меті систематизувати освітню символіку різних навчальних закладів у межах окремого регіону або країни. Джерельний матеріал у цьому випадку є доволі різноманітним, що часто призводить до «втрати» окремих блоків символіки, яка може не вписуватися в сконструйовану дослідником схему. У роботі ми беремо до уваги названі класифікації університетських символів та емблем, насамперед, з метою уникнення симптоматичних іманентних помилок, про які йшлося, та створення більш універсальної для символіки вищих навчальних закладів схеми класифікації.

Класифікація символів та емблем класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст., виявлення усталених ознак кожної з виділених нами груп та їх компаративістський аналіз здійснюються за допомогою побудованої у СУБД MS Access 2010 реляційної бази даних емблем навчальних закладів. У дослідженні ми використовуємо діагностичний тип класифікацій, основним завдання якого є визначення (діагностика) об'єктів сукупності з урахуванням прямих (класифікаційних) характеристик. В основі діагностичної класифікації знаходиться розпізнавання образів, яке реалізується шляхом співставлення конкретних об'єктів із їх ідеальними моделями. За видом пропоновані нами класифікації є рядовими, тобто найбільш простим різновидом схеми розподілу, у рамках якої утворюються групи об'єктів, які об'єднані за одним простим критерієм¹.

Загалом, символи та емблеми класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст. були класифіковані за наступними ознаками: форма втілення символіки, приналежність до конкретного університету, час створення, статус, характер використаних знаків та їх призначення. Таким чином, систематизація матеріалу в основному здійснювалася шляхом застосування індуктивного підходу з виділенням відповідних типів та найбільш відмінних їх ознак. Втім, пропонується також варіант типології університетської символіки на основі дедуктивно-індуктивного підходу, який передбачає визначення типів об'єктів на основі їх сутністно-змістовного аналізу². Суттєві ознаки, які притаманні університетським символам та емблемам, визначаються шляхом аналізу емпіричних даних.

Символи та емблеми класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст., враховуючи форму втілення символіки, можна розподілити на кілька груп, які включають у себе відповідні підгрупи:

1. Елементи інтер'єру/екстер'єру.
2. Офіційні документи:

¹ Мазур Л. Н. Методы исторического исследования: учеб. пособие... – С. 399–400.

² Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования... – С. 194.

- 2.1. Статути.
- 2.2. Похвальні та вігальні грамоти.
- 2.3. Дипломи.
- 2.4. Інша внутрішньоуніверситетська документація.
3. Штандарти/хоругви.
4. Прапори.
5. Монети (ювілейні) та банкноти.
6. Медалі:
 - 6.1. Пам'ятні та нагородні медалі.
 - 6.2. Ювілейні медалі.
7. Нагрудні знаки та значки:
 - 7.1. Випускні знаки та значки.
 - 7.2. Ювілейні знаки та значки.
 - 7.3. Пам'ятні та нагородні знаки та значки.
8. Університетські (ректорські) інсигнії:
 - 8.1. Берло ректора.
 - 8.2. Нагрудний ланцюг ректора.
 - 8.3. Велика університетська печатка.
9. Академічний одяг.
10. Книжкові видання:
 - 10.1. Ювілейні видання.
 - 10.2. Довідкові видання.
11. Плакати (об'яви).
12. Промоматеріали:
 - 12.1. Канцелярські вироби (ручки, олівці, записники тощо).
 - 12.2. Одяг (футболки, шарфи, бейсболки тощо) та сумки.
 - 12.3. Банери.
 - 12.4. Буклети та проспекти.
 - 12.5. Інші промоматеріали (календарі, чашки, магніти, прапорці тощо).

Перераховані форми символіки можуть використовуватися як на загальноуніверситетському рівні, так і на рівні окремих структурних підрозділів навчальних закладів (факультетів, кафедр тощо). Враховуючи цю обставину, університетські символи та емблеми можуть бути розподілені на кілька груп:

1. Загальноуніверситетські символи та емблеми.
2. Факультетські та інститутські символи та емблеми.
3. Кафедральні символи та емблеми.
4. Бібліотечні символи та емблеми.
5. Музейні символи та емблеми.
6. Символи та емблеми організації студентського самоврядування.
7. Символи та емблеми спортивних організацій, комплексів, змагань тощо.
8. Символи та емблеми інших структурних підрозділів університету (академічних центрів, лабораторій, експедицій тощо).

Наведена класифікація в цілому відображає загальну структуру класичних університетів України. Доцільність виділення останньої групи пояснюється наявністю поодиноких емблем структурних підрозділів університету, які відображають актуальні тенденції розвитку символіки, а тому заслуговують на особливу увагу.

Слід відзначити, що основний масив символів та емблем класичних університетів України сформувався наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Проте окремі елементи та навіть варіанти університетської символіки з'явилися раніше та продовжували існувати і використовуватися протягом усієї подальшої історії навчальних закладів або протягом конкретного періоду. Враховуючи час створення символів та емблем, а також їх відповідних форм втілення, можна виділити кілька груп. У межах кожної з них можна виокремити підгрупи, які загалом є характерними для усіх класичних університетів України. Отже, за хронологічною ознакою символи та емблеми можна згрупувати таким чином:

1. Символи та емблеми, які виникли до 1921 року – з часу заснування університетів до розпаду Російської та Австро-Угорської імперій і ліквідації системи університетської освіти в Україні (дорадянський період).

2. Символи та емблеми, які виникли протягом 1933–1991 років – з часу відновлення діяльності університетів в Україні до розпаду СРСР (радянський період):

2.1. Сформовані протягом 1933 – початку 1950-х років.

2.2. Сформовані протягом середини 1950-х – початку 1990-х років.

3. Символи та емблеми, які виникли після 1991 року – після проголошення незалежності України та до сьогодні (сучасний період):

3.1. Сформовані протягом першої половини 1990-х років.

3.2. Сформовані протягом другої половини 1990-х – початку 2010-х років.

Звісно, запропонований розподіл є доволі умовним, проте саме така схема дозволяє зафіксувати відповідні тенденції в розвитку символіки в межах відповідного періоду та зрозуміти особливості її еволюції. Наприклад, для першої групи символів та емблем, зокрема, були характерними запозичення та адаптація деяких західноєвропейських традицій. Для другої групи – переважання державної радянської символіки та спроби використовувати ідеологічно нейтральні зображення (насамперед, корпоративну університетську та міжнародну освітню символіку). Для третьої групи – практично повне оновлення та створення системи символів та емблем класичних університетів України.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. принципових перетворень, порівняно з попередніми періодами, зазнали також емблеми структурних підрозділів класичних університетів України, насамперед факультетів. На основі наявної бази даних, враховуючи прагматичний та семантичний аспекти, їх умовно можна розподілити на три групи:

1. Сформовані протягом 1960–1980-х років.
2. Сформовані в середині 1990-х років.
3. Сформовані наприкінці 1990-х – на початку 2010-х років.

Для першого періоду характерні спорадичні спроби розробити емблеми структурних підрозділів навчальних закладів. Для другого – спроби осучаснити існуючі емблеми та відобразити в них організаційні перетворення університетів. Для третього є притаманним більш системний підхід, який передбачав оновлення символіки всіх факультетів університету, розроблення штандартів/хоругв, оновлення емблем на офіційних сайтах факультетів у мережі Інтернет тощо.

Враховуючи формальний статус, особливості затвердження та створення, символи та емблеми класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст. можна розподілити на наступні групи:

1. Офіційно затвержені символи та емблеми.
2. Напівофіційні символи та емблеми.
3. Неофіційні символи та емблеми.

Офіційно затверджена символіка навчальних закладів виникла завдяки ініціативі органів державної влади, а також керівництва університетів та їх структурних підрозділів. Це знайшло відображення у відповідних рішеннях, постановах і наказах. В окремих випадках існують документи, що регламентують правила використання символів та емблем. Відповідно, неофіційна символіка не має необхідного документального підтвердження. Її існування може розглядатися як показник стану корпоративної ідентичності та внутрішньокорпоративних комунікацій. Разом із тим, слід відзначити, що в більшості випадків з'ясувати формальний статус символіки практично неможливо. Насамперед це пов'язано з особливостями формування системи символів та емблем, а також відсутністю нормативної бази, яка б визначала процедуру офіційного затвердження університетської символіки. Численні емблеми, як правило, не проходять ніякої процедури реєстрації та погодження з відповідними державними органами. Зобов'язань щодо реєстрації символіки у сучасному українському законодавстві немає. На нашу думку, за цих умов, коли офіційний статус символіки визнається університетською або факультетською спільнотою, проте не підтверджений офіційними документами, доречно казати про її напівофіційний характер. Слушним у цьому випадку є висновок Д. В. Майбороди стосовно того, що розвиток неофіційної освітньої символіки, враховуючи історичний взаємозв'язок між офіційною і неофіційною групами символів та емблем, доволі часто відбувався в межах офіційної традиції¹.

Враховуючи характер символіки класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст., її можна розподілити на наступні групи:

¹ Майборода Д. В. Символика отечественных образовательных учреждений середины XVIII – начала ХХІ в. ... – С. 29.

1. Міжнародна символіка.
2. Державна символіка.
3. Регіональна символіка.
4. Корпоративна символіка.

Специфіка університетської символіки визначається, насамперед, контекстом існування самого університету, його історією, локальними та загальнодержавними процесами. Історія університетів України є історією трансферу на східноєвропейській простір та подальшої адаптації європейської університетської ідеї та традицій¹. Саме тому основою символів та емблем класичних університетів України є міжнародна освітня символіка, насамперед різноманітні символи та емблеми науки й освіти. Вони мають міжнародний статус і визнання, незважаючи на певні регіональні особливості їх сприйняття в країнах Західного світу. Слід відзначити, що, враховуючи багатопрофільний характер університетів, в якості окремої групи ми не виділяємо галузеву символіку. У більшості випадків вона відноситься до групи міжнародних символів науки та освіти. Державна символіка була і залишається невід'ємною складовою університетських символів та емблем протягом різних періодів. На сучасному етапі державна символіка незалежної України займає важливе місце в університетському житті. Вона представлена зображеннями малого герба України та поєднанням жовто-блакитних кольорів. Регіональна символіка представлена гербами або емблемами відповідної адміністративної одиниці (місто, область). Вона зустрічається переважно в символіці університетів Західної України. Корпоративні символи та емблеми формуються з часу заснування самих університетів. Характерними рисами сучасної корпоративної символіки класичних університетів України є їх різноманітність та еkleктичність².

Окрему увагу слід звернути на можливість виділення сутнісних типів університетських символів та емблем і створення певних «конструйованих типів» символіки. Так, враховуючи прагматичний аспект, а саме специфіку використання і сприйняття символіки університетською спільнотою та позауніверситетським світом, символи та емблеми класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст. можна розподілити на такі групи:

1. Консолідуючі символи та емблеми (забезпечують консолідацію університетської спільноти на рівні університету або його структурних підрозділів, виконують функції колективної пам'яті, що дозволяє зміцнити внутрішні зв'язки університетської спільноти).

¹ Див.: Університет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века / под общ. ред. А. Ю. Андреева, С. И. Посохова. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОС-СПЭН), 2012. – 671 с.

² Рачков Є. С. Візуальна складова практик саморепрезентації класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст. / Є. С. Рачков // *Wschodni Rocznik Humanistyczny*. – 2015. – Т. ХІІ. – S. 327–341.

2. Регулюючі символи та емблеми (визначають кордони правильного, конструюють ієрархію відносин у межах університету, є інструментом стратифікації та мотивації).

3. Номінативні символи та емблеми (є засобом ототожнення себе з університетом та/або його структурними підрозділами, інструментом ідентифікації, захищають університет від «чужаків»).

4. Репрезентативні символи та емблеми (репрезентують університет зовнішньому світу, є частиною політики брендингу).

Слід відзначити, що межі зазначених груп є доволі рухомими та залежать від специфіки використання й інтерпретації символіки, тому окремі університетські символи та емблеми можна відносити до кількох груп одночасно.

Класифікувати символи та емблеми класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст., враховуючи характерні особливості їх створення, практично неможливо. Натомість можна виокремити принаймні чотири групи суб'єктів, які беруть участь у їх створенні: 1) керівництво університету та його структурних підрозділів; 2) викладачі (як правило, спеціалісти з емблематики та графічного дизайну); 3) студенти; 4) спеціалісти-художники. У більшості випадків символіка класичних університетів України має комбіноване походження.

Таким чином, систематизація символів та емблем класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст. за допомогою методів класифікації та типології є одним із важливих та водночас складних завдань. Запропоновані нами варіанти класифікації символіки університетів не суперечать один одному та враховують залежність, яка виникає між формою знака, умовами його створення та характером використовуваної символіки. Наведена класифікаційна схема символів та емблем класичних університетів України спрямована, насамперед, на первинне упорядкування візуального матеріалу на основі зовнішньої подібності досліджуваних об'єктів. Крім формальної класифікації символіки на основі зовнішніх ознак, запропоновано типологію символів та емблем. Вона враховує внутрішні зв'язки, які виникають між виділеними сукупностями. Нерівномірність інтервалу між виділеними групами символіки пояснюється, з одного боку, особливостями її формування, а з іншого боку, загальними проблемами збереження та збирання матеріалу. Запропонована класифікаційна схема символів та емблем класичних університетів України, як і будь-яка інша систематизація, передбачає певну умовність кордонів, які проводяться між відповідними групами та типами об'єктів. Зазначимо також, що ці кордони характеризуються не лише умовністю, але й рухомістю.

3.2. Створення емблем як прояв саморефлексії університетської спільноти

Створення університетської символіки є складним процесом, що відбувається під впливом різноманітних чинників. Політична кон'юнктура, ідеологічні трансформації, загальні тенденції розвитку символіки так або інакше впливають на зовнішній вигляд і змістове наповнення університетських символів та емблем. Автори символіки – найчастіше представники університетської спільноти – за допомогою різноманітних візуальних засобів прагнуть вписати культурний код навчального закладу в загальноуніверситетську традицію та одночасно наголосити на його унікальності. Проте найважливішим чинником є загальні тенденції розвитку символіки, які визначаються існуючими соціокультурними парадигмами¹.

Символи та емблеми класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст. не виникли на порожньому місці. Зокрема, ми можемо побачити вплив радянської традиції. Це помітно у формах символіки, більшість із яких виникла та/або вкоренилася в культурних практиках класичних університетів України протягом ХХ ст. Іншою характерною рисою розвитку університетської символіки останніх десятиліть є інтенції університетської спільноти до використання символіки дорадянського періоду та запозичень західноєвропейських зразків. Складним залишається питання, наскільки вибір тих чи інших форм символіки та їх змістове наповнення є усвідомленим або інтуїтивним. Для того щоб це зрозуміти, слід звернути увагу, насамперед, на процес створення символіки.

Сьогодні є актуальним не тільки аналіз офіційно затвердженої та/або поширеної університетської символіки, але й такої символіки, що не була легітимізована та всупереч призначенню ніколи не застосовувалась для позначення університету. Яскравим прикладом такої символіки є матеріали конкурсів на створення емблем класичних університетів України. Слід відзначити, що процес створення офіційної загальноуніверситетської символіки наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. не завжди відбувався у формі відкритого конкурсу та й не всі подібні конкурси отримали належний документальний супровід. Ми зупинимо увагу на конкурсах, які відбулися у двох університетах – Львівському та Харківському. Вибір для аналізу конкурсів на створення символіки саме в цих начальних закладах пояснюється кількома причинами. По-перше, ці університети є найстарішими на українських землях, по-друге, вони репрезентують впливи університетської традиції Австро-Угорської та Російської імперій відповідно, а по-третє, матеріали цих конкурсів зберігаються в музеях історії названих університетів та є доступними для дослідників.

¹ Див: Вишленкова Е. А. Terra Universitatis: Два века университетской культуры в Казани... – С. 449–465; Посохов С. И. О памяти и памятниках в университетской истории / С. И. Посохов // История и историческая память : межвуз. сб. науч. тр. – Саратов; Ставрополь : Сарат. гос. ун-т; СКФУ, 2012. – Вып. 6. – С. 117–131.

Матеріали конкурсів на створення емблеми Львівського та Харківського університетів були додані до реляційної бази даних емблем класичних університетів України. Загалом, до бази даних увійшло 108 зображень конкурсних проектів: 50 зображень – Львівського¹ та 58 зображень – Харківського університетів².

Зібрані візуальні джерела разом із відповідною документацією, як уже зазначено, зберігаються в музеях історії Львівського та Харківського університетів. Незважаючи на інформаційний потенціал, ці джерела до останнього часу залишалися поза увагою дослідників. Більше того, хоча вони й зберігаються в музейних фондах у якості окремих справ, матеріали конкурсів не є належним чином впорядкованими. В окремих випадках важко з'ясувати авторство та навіть загальну кількість варіантів конкурсних проектів. Така ситуація відображає не лише складності поповнення та зберігання матеріалів у фондах музеїв історії університетів, але насамперед характерні риси самосвідомості університетських мешканців, які, очевидно, не сприймають ці джерела як такі, що мають особливе значення для університетської історії. Саме тому особливо цікавим та плідним, на нашу думку, може стати погляд на зазначені матеріали як на приклад саморефлексії університетської спільноти, який дозволяє зрозуміти окремі «наративи», що конструюють університетський текст пам'яті. Вочевидь саме матеріали конкурсів на створення університетської символіки краще за самі символи та емблеми дозволяють зрозуміти процеси самоідентифікації університетської спільноти.

Авторами конкурсних проектів Львівського та Харківського університетів були переважно викладачі та студенти цих же навчальних закладів. У поодиноких випадках це були випускники університетів та представники інших навчальних закладів тих самих міст. Усі вони запропонували власне бачення концепту «український класичний університет». В окремих випадках краще зрозуміти думку авторів дозволяють пояснювальні записки, що додавалися до зображень і містили детальний опис проекту. Загалом, збереглося вісім пояснювальних записок (по чотири записки в кожному університеті). Особливий інтерес викликають супровідні офіційні документи (ухвали Вченої ради, накази ректора університету або рішення оргкомітету конкурсу), які допомагають зрозуміти загальний перебіг конкурсів та основні проблеми їх організації та проведення.

Перш ніж здійснити аналіз наявних матеріалів цих конкурсів, необхідно зазначити, що наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., враховуючи нові політико-економічні та соціокультурні умови, класичні університети України постали перед необхідністю конструювання

¹ Конкурсні проекти на створення герба та хоругви Львівського державного університету імені Івана Франка (1991–1999 рр.) [рисунки] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка. – 50 окр. арк.

² Конкурсні проекти на створення логотипа Харківського державного університету (1998–1999 рр.) [рисунки] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 7, п. 5. – 37 окр. арк.

нової університетської символіки. У Львівському університеті ідея оновлення існуючої символіки була запропонована раніше серед інших класичних університетів України, а саме ще восени 1991 року¹. Політична кон'юнктура кінця 1980-х – початку 1990-х років та інтенції громадськості м. Львів щодо надання місту статусу культурної столиці незалежної України, безперечно, сприяли цьому. Використовувати існуючі на той час поодинокі університетські символи та емблеми радянського часу стало «незручно». Заповнити утворену прогалину мала нова офіційно затверджена символіка навчального закладу. Таким чином, процес створення нової символіки Львівського університету можна розглядати як приклад, коли зовнішні фактори переважили інтенції самої університетської спільноти. Необхідність оновлення символіки визначалася не стільки прагненнями університетських мешканців отримати нові, більш привабливі символи, скільки необхідністю оновлення університетського символічного простору, ліквідації будь-яких зовнішніх проявів «радянського». Можливо, саме з цим пов'язана 8-річна тривалість конкурсу та відносно мала кількість його учасників.

25 листопада 1991 року була прийнята ухвала Ради Львівського університету про проголошення конкурсу на створення герба та прапора навчального закладу. У документі, зокрема, йшлося про необхідність створення конкурсного журі з представників громадських організацій і членів Ради та звернення до ректора університету з проханням розробити умови конкурсу².

У короткий термін, згідно з прийнятою ухвалою, була розроблена концепція майбутнього герба та прапора університету. Ця концепція стала однією з перших документально оформлених стратегій створення символіки класичних університетів в Україні. Концепція, зокрема, передбачала, що майбутній герб має відповідати геральдичним нормам, враховувати специфіку навчального закладу як класичного університету, відображати історичне минуле регіону та державну приналежність університету через використання окремих елементів символіки України. Передбачалось, що герб міг використовуватися як складова прапора університету, архітектурний елемент фасаду будівель, атрибут урочистих заходів. Зображення герба могли містити офіційні документи, друкована продукція та рекламно-сувенірні вироби. Ця концепція не змінилася протягом усього часу проведення конкурсу³. Практично всі

¹ Звіт про результати проведення конкурсу на герб та прапор Львівського університету [документ] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка. – 2 арк.

² Ухвала Ради Львівського державного університету ім. І. Франка від 25 листопада 1991 р. № 13 «Про проголошення конкурсу на Герб та прапор Львівського університету ім. І. Франка» [документ] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка. – 1 арк.

³ Концепція герба Львівського державного університету ім. І. Франка. Проект (1991 р.) [документ] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка. – 1 арк.

її пункти знайшли відображення в символіці інших вищих навчальних закладів України, зокрема й Харківського університету, хоча в інших університетах й не були артикульовані настільки ж чітко та послідовно. Складно сказати, наскільки зазначена львівська концепція отримала поширення серед представників інших університетів – авторів нової символіки. Скоріше за все, наведені вище пункти концепції зафіксували загальний підхід, який визначився історичним часом.

Протягом 1992 року на конкурс Львівського університету було подано чотири проекти¹. У зв'язку з тим, що кількість робіт виявилася замалою, а жоден із проектів цілком не задовільнив журі, ініціативна група звернулася до адміністрації Львівської академії мистецтв (нині – Львівська національна академія мистецтв) із проханням залучити співробітників навчального закладу до участі в конкурсі². У результаті конкурс поповнився ще одним проектом.

Протягом наступних років на конкурс не було подано жодної роботи. Саме тому в грудні 1995 року ректорат Львівського університету прийняв рішення про повторне проголошення конкурсу на герб та прапор навчального закладу³. Зрештою протягом 1996 року на конкурс було подано ще три проекти⁴. Загалом, протягом 1991–1996 років на конкурс було подано вісім проектів (більше 60 варіантів герба, прапора та хоругви університету).

Підсумки конкурсу було підбито в березні 1999 року шляхом таємного голосування. Найбільшу кількість голосів (33 з 41 голосу) фахова комісія віддала одному з проектів, запропонованому та розробленому у співавторстві головою Українського геральдичного товариства А. Б. Гречило⁵. 19 березня 1999 року герб, великий герб та хоругва Львівського університету були затверджені на засіданні Вченої ради⁶. Пришвидженню процесу затвердження основних

¹ Звіт про результати проведення конкурсу на герб та прапор Львівського університету [документ]...

² Там само.

³ Наказ ректора Львівського державного університету ім. І. Франка від 16 березня 1996 р. № 469 «Про проголошення конкурсу на Герб та прапор Львівського державного університету імені І. Франка» [копія документа] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка. – 2 арк.

⁴ Звіт про результати проведення конкурсу на герб та прапор Львівського університету [документ]...

⁵ Протокол засідання лічильної комісії по визначенню пріоритетності у визнанні I і II місця проектів герба та прапора Львівського державного університету імені І. Франка від 18 березня 1999 р. [документ] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка. – 1 арк.; Результати таємного голосування на крапий проект герба Львівського державного університету ім. І. Франка від 18 березня 1999 р. [документ] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка. – 1 арк.

⁶ Витяг з протоколу засідання Вченої ради Львівського державного університету імені Івана Франка від 19 березня 1999 р. № 21/3 «Про Герб університету» [копія документа] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка. – 1 арк.

університетських символів сприяла підготовка до надання університету статусу «національного», який він отримав згідно з Указом Президента України 11 жовтня 1999 року¹.

В основу зазначеного проекту покладено ідею відображення історичної традиції та регіонального значення Львівського університету. На малому гербі на синьому полі зображено золотого лева, який тримає в лапі трисвічник. Зображення трисвічника було взято з печатки Українського таємного університету (1921–1925 рр.)² авторства графіка Р. А. Лісовського³. Герб подано на щиті, вписаному в декоративний картуш, на якому міститься Державний герб України та дата заснування університету. Під щитом на синій стрічці девіз золотом: «Patriae decori civibus educandis» (з лат. «Окрасою батьківщини є освіченість громадян»)⁴. На великому гербі, крім малого герба університету, зображено два жіночі образи, які символізують алегорію науки і мудрості (Афіна Паллада) та алегорію пильності і розсудливості. Під щитом зображена розкрита книга з девізом університету. Зображення алегоричних фігур було запозичено з печатки університету кінця XVIII ст., опис якої міститься в Дипломі про відновлення Львівського університету 1784 року⁵. Хоругва Львівського університету, форма якої візуально нагадує середньовічні церковні вексиліуми, містить зображення лева та трисвічника⁶.

Конкурс на створення символіки Харківського університету тривав протягом 1998–1999 років та збігся з двома важливими подіями в житті університету: з призначенням нового ректора⁷ та з наданням навчально-

¹ Указ Президента України від 11 жовтня 1999 р. № 1311/99 «Про надання статусу національного Львівському державному університету імені Івана Франка» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1311/99/>. Доступ – 10.01.2016 р.

² Про Львівський таємний університет див., наприклад: Мудрий В. Український університет у Львові у рр. 1921–1925 / В. Мудрий // Змагання за українські університети в Галичині / ред. О. Романів. – Львів; Нью-Йорк, 1999. – С. 125–180; Курляк І. Український приватний (таємний) університет у Львові / І. Курляк // Класична освіта на західноукраїнських землях (XIX – перша половина XX століття): історико-педагогічний аспект / наук. ред. Н. Г. Ничкало. – Тернопіль : Підручники & посібники, 2000. – С. 220–226; Качмар В. М. Львівський таємний український університет (1921 р.) / В. М. Качмар // Енциклопедія історії України. – Т. 6. – Ла-Мі / редкол. : В. А. Смолій (гол. колегії), Г. В. Боряк [та ін.]. – К. : Наукова думка, 2009. – С. 368.

³ Пояснювальна записка до конкурсного проекту А. Б. Гречило [документ] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка. – 1 арк.

⁴ Корпоративний гербівник Українського геральдичного товариства. – Львів, 2010. – Виш. 1. – С. 2.

⁵ Див. : Сторінки історії Львівського університету за матеріалами німецькомовних документів : навч.-метод. посіб. / упоряд. В. М. Качмар, М. С. Смолій. – Львів : Видавництво ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – С. 15–23.

⁶ Див.: База даних емблем класичних університетів України [рисунок] / Є. С. Рачков; Microsoft Access 2010 // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 7, п. 5.

⁷ 25 листопада 1998 року ректором Харківського університету було призначено професора В. С. Бакірова. Див.: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (1991–2013 рр.): хроніка подій / уклад. Б. П. Зайцев, В. Ю. Івашченко, Ю. А. Кісельова, С. М. Куделко, В. О. Куліков. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 22.

му закладу в 1999 році статусу «національного» і присвоєнням імені його засновника¹. Ці події вплинули як на перебіг конкурсу, так і на подальший процес формування символіки університету на сучасному етапі. Новообраний ректор В. С. Бакіров став автором концепції сучасного герба університету, а зображення В. Н. Каразіна – одним із найбільш розповсюджених символів навчального закладу. На початку конкурсу були розроблені умови його проведення. Загалом, вони нагадують умови конкурсу на створення символіки Львівського університету. Зазначалось, що емблема має відображати історію університету як навчального і наукового центру України, бути лаконічною та не перевантаженою деталями². Конкурс на створення символіки Харківського університету складався з двох етапів. На першому, який тривав протягом 1998 року, було представлено 17 проектів. Жодна з запропонованих емблем не відповідала вимогам організаторів, тому було прийнято рішення провести додатковий етап конкурсу. На другому етапі, який тривав протягом 1999 року, було представлено 28 проектів, більшість із яких становили доопрацьовані емблеми. У результаті було прийнято рішення відібрати кращі проекти та продовжити роботу над їх доопрацюванням. Сьогодні в Музеї історії університету зберігається 37 конкурсних проектів (58 варіантів емблеми університету). На відміну від Львівського університету, жодна з запропонованих робіт на конкурсі Харківського університету ніколи не використовувалася для позначення навчального закладу. Сучасний герб Харківського університету був затверджений під час підготовки до святкування його 200-річного ювілею на засіданні Вченої ради 27 травня 2004 року³. Герб має форму геральдичного щита французької форми синього кольору, у центрі якого розміщена золота літера «У». Форма літери була взята з «Української абетки» художника Г. І. Нарбута. Як відомо, ця літера не увійшла до самої абетки, яка не була завершена, проте антикву великої літери можна побачити на обкладинці книги. Щит обрамлений золотим вінком із лаврового та дубового гілля – міжнародними символами слави та доблесті відповідно⁴, які традиційно використовувалися в символіці російських імператорських університетів. Над щитом розташована дата заснування університету. Нижче міститься девіз: «Cognoscere, docere, erudire» (з лат. «Пізнавати, навчати, просвіщати»)⁵.

¹ Указ Президента України від 11 жовтня 1999 р. № 1313/99 «Про надання статусу національного Харківському державному університету» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1313/99/>. Доступ – 10.01.2016 р.

² Умови конкурсу на створення емблеми Харківського державного університету (1998 р.) [документ] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 7, п. 5. – 1 арк.

³ Витяг з протоколу засідання Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна від 27 травня 2004 р. № 6 «Про затвердження герба університету» [документ] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 7, п. 5. – 1 арк.

⁴ Похлебкин В. В. Словарь международной символики и эмблематики / В. В. Похлебкин. – 3-е изд. – М. : Международные отношения, 2001. – С. 148, 226.

⁵ Посохов С. И. Символы и эмблемы Харьковского университета / С. И. Посохов // Вспомогательные исторические дисциплины в пространстве гуманитарного знания: Матер. XXI Междунар. конф. – М. : РГГУ, 2009. – С. 294.

Як можна побачити, конкурс на створення символіки Харківського університету проходив більш жваво та відзначився значно більшою кількістю проектів порівняно з конкурсом у Львівському університеті. На нашу думку, цьому існує кілька пояснень. По-перше, це більш активна позиція організаторів конкурсу Харківського університету, яким вдалося долучити до співпраці різноманітних учасників: викладачів та студентів університету та інших навчальних закладів міста, творчу громадськість. По-друге, це активність спільноти Харківського університету, її прагнення створити нову сучасну емблему навчального закладу. Відзначимо, що спроби створення оновленої емблеми Харківського університету спостерігались ще протягом 1990-х років, проте жодна з них не отримала широкого використання. По-третє, безперечно, активності учасників сприяв формат конкурсу, який передбачав створення спрощених варіантів емблем, зокрема таких, що можуть не відповідати геральдичним нормам.

Представлені на конкурсах Львівського та Харківського університетів матеріали є доволі різноплановими за формою втілення ідеї та використаними символами. Враховуючи семантичний аспект, їх можна розподілити на кілька груп. Для Львівського університету це герби (49 зображень; 98 % від загальної кількості конкурсних робіт університету) та логотипи (1 зображення; 2 %)¹. Для Харківського це герби (11 зображень; 19 %), квазігеральдичні емблеми (7 зображень; 12 %) та логотипи (40 зображень; 69 %)². Пояснення прихильності авторів конкурсних проектів Харківського університету до створення логотипів можна віднайти в пояснювальній записці до однієї з конкурсних робіт. У ній, зокрема, говориться про складність створення герба для позначення університету та необхідність розроблення більш спрощеного та зрозумілого зображення³.

Під час конкурсу у Львівському університеті також було запропоновано 10 варіантів хоругви та 2 варіанти прапора навчального закладу. Ідея створення хоругви університету, вочевидь, належала А. Б. Гречило. Цікаво, що візуально запропоновані хоругви були схожими на церковні вексиліуми. Така подібність не є випадковою. У цьому простежується прагнення позначити символічний зв'язок між сучасним університетом та його прародителем – єзуїтською колегією, відкритою у Львові в 1608 році.

Запропоновані форми університетської символіки віддзеркалюють відмінності університетських традицій, які сформувалися в попередні періоди. Львівський університет тяжіє до геральдичних норм та центральноєвропейської (передовсім, польської) традиції. Натомість

¹ Конкурсні проекти на створення герба та хоругви Львівського державного університету імені Івана Франка (1991–1999 рр.) [рисунки]...

² Конкурсні проекти на створення логотипа Харківського державного університету (1998–1999 рр.) [рисунки]...

³ Пояснювальні записки до конкурсних проектів на створення логотипа Харківського державного університету (1998–1999 рр.) [документи] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 7, п. 5. – 4 шт.

Харківський університет – до більш спрощених зображень, характерних, зокрема, для університетів у пізньорадянський час.

Серед запропонованих проектів обох університетів більшість містила корпоративні символи та емблеми. З-поміж корпоративної символіки Львівського університету (45 зображень; 90 %) найбільш поширеними були зображення року заснування навчального закладу (36 зображень; 72 %) та трисвічника (36 зображень; 72 %)¹. Останнє, як уже зазначалося, було взяте з печатки Українського таємного університету. У цьому контексті трисвічник є не лише символом світла, ясності та істини², але може сприйматися як символ боротьби українського народу за відстоювання національних прав та свобод. На нашу думку, саме таке трактування зробило це зображення одним із найбільш популярних серед конкурсних проектів. Іншими менш використовуваними корпоративними символами університету була назва університету латиною «Universitas leopoliensis» (18 зображень; 36 %), університетське гасло «Patriae decori civibus educandis» (15 зображень; 30 %) та зображення алегоричних фігур (10 зображень; 20 %). Усі вони були взяті з університетської печатки кінця XVIII ст.³. Доволі частим є поєднання на одній емблемі різних корпоративних символів університету. Зокрема, серед корпоративної символіки на одному з конкурсних проектів міститься поєднання трисвічника, алегоричних фігур та девізу. Цікавим прикладом є поєднання корпоративних символів дорадянського та радянського періодів – трисвічника та зображення головного корпусу університету (колишнього будинку Галицького сейму)⁴.

Слід відзначити, що зображення І. Я. Франка, головного корпусу університету та абрєвіатури стали традиційними для Львівського університету. Проте вони практично не знайшли втілення в конкурсних проектах. Зображення І. Я. Франка, чие ім'я університет носить із 1940 року⁵, не містить жодна з запропонованих робіт. На нашу думку, цьому існує кілька пояснень. По-перше, це небажання учасників конкурсу використовувати символічні зображення радянського періоду, про що вже йшлося. По-друге, перераховані символи навчального закладу є специфічними негеральдичними фігурами, а тому «незручними» для використання

¹ Конкурсні проекти на створення герба та хоругви Львівського державного університету імені Івана Франка (1991–1999 рр.) [рисунки]...

² Похлебкин В. В. Словарь международной символики и эмблематики... – С. 386.

³ Див.: Гречило А. Б. Символи Львівського національного університету імені Івана Франка [Електронний ресурс] / А. Б. Гречило // Каменяр. – 2008. – № 6 (жовтень). – Режим доступу : <http://kameniar.lnu.edu.ua/?p=1450#more-1450/>. Доступ – 12.04.2015 р.; Гречило А. Б. Символи Львівського національного університету імені Івана Франка [Електронний ресурс] / А. Б. Гречило // Каменяр. – 2008. – № 9 (грудень). – Режим доступу : <http://kameniar.lnu.edu.ua/?p=1368#more-1368/>. Доступ – 12.04.2015 р.

⁴ Конкурсні проекти на створення герба та хоругви Львівського державного університету імені Івана Франка (1991–1999 рр.) [рисунки]...

⁵ Львівський університет / В. П. Чугайов (відп. ред.), С. А. Макарчук, Д. С. Григораш. – Львів, 1986. – С. 48.

в геральдиці. Також необхідно відзначити, що основним завданням розробників нової символіки було зображення Львівського університету як «найвизначнішого ВУЗу на Західній Україні»¹. Заглиблення авторів конкурсних проектів у символіку університету XVII–XVIII ст. спричинило те, що деякі символи та емблеми більш пізнього часу залишилися поза увагою.

Зображення головного корпусу Львівського університету зустрічається лише в 3 (6 %) конкурсних роботах². Відзначимо, що тенденція використовувати зображення будівель університетів у корпоративній символіці набула поширення серед багатьох вищих навчальних закладів у радянський час. Зображення головного корпусу Львівського університету, зокрема, можна побачити в символіці комсомольської організації та символах університету, приурочених до його 300-річного ювілею (1961 р.). Зображення головного корпусу як частини університетського простору є важливим для спільноти Львівського університету, про що, зокрема, свідчить використання цього зображення й на сучасному етапі (здебільшого на ювілейній «продукції» та промоматеріалах).

Абревіатура назви навчального закладу була однією з найбільш популярних емблем Львівського університету в радянський час та загалом залишається такою й сьогодні. Вона міститься у 8 (16 %) конкурсних проектах³.

Серед конкурсних робіт Харківського університету найбільш популярними корпоративними символами (52 зображення; 89,6 %) було зображення абревіатури (ХДУ / ХНУ) (41 зображення; 70,7 %), головного корпусу (24 зображення; 41,4 %) та року відкриття університету (17 зображень; 29,3 %). Особливу увагу заслуговують проекти з зображенням пам'ятника засновнику університету В. Н. Каразіну (4 зображення; 6,9 %), збудованого з нагоди 100-річчя університету⁴. Ці роботи засвідчили продовження процесу конструювання образу В. Н. Каразіна як засновника навчального закладу. Серед запропонованих робіт є такі, що поєднують одразу кілька корпоративних символів університету. Наприклад, на одній із таких робіт можна побачити вже традиційне поєднання зображень головного корпусу університету та пам'ятника В. Н. Каразіну, який є центральною фігурою емблеми. Більш частими є поєднання зображень головного корпусу та абревіатури університету. Воно зустрічається на 16 емблемах (27,6 %). Окреме місце займають конкурсні роботи, які поєднують одразу три корпоративні символи – зображення головного корпусу, абревіатуру та рік відкриття університету. Таке поєднання можна побачити на 9 емблемах (15,5 %), більшість з яких (8 зображень;

¹ Пояснювальна записка до конкурсного проекту А. Б. Гречило [документ]...

² Конкурсні проекти на створення герба та хоругви Львівського державного університету імені Івана Франка (1991–1999 рр.) [рисунки]...

³ Там само.

⁴ Конкурсні проекти на створення логотипа Харківського державного університету (1998–1999 рр.) [рисунки]...

13,8 %), швидше за все, належать одному автору¹. За цих обставин доречніше казати про стилістичні уподобання автора, ніж про відповідну тенденцію в процесі формування корпоративної символіки.

Кількість конкурсних проектів Львівського та Харківського університетів із міжнародною символікою є трохи меншою, ніж із корпоративною. Найбільш популярними міжнародними символами Львівського університету (43 зображення; 86 %) були розкрита книга (36 зображень; 72 %), літери «АΩ» (альфа та омега) (22 зображення; 44 %) та лавровий вінок (7 зображень; 14 %)². Якщо зображення книги (у цьому випадку міжнародного символу просвіти, знання та освіти)³ та лаврового вінка (емблема слави на терені науки, культури і мистецтва)⁴ є цілком традиційними елементами геральдики класичних університетів України, то поєднання першої та останньої літери грецького алфавіту «АΩ» (символ основи, сутності будь-якої справи, явища тощо) – доволі специфічним. У цьому випадку знак «АΩ» використовується як символ «всього початкового та кінцевого у всесвіті»⁵. Хоча не варто відкидати і релігійну складову цього символу, який, вочевидь, має сприяти усвідомленню зв'язків між сучасними та середньовічними університетськими традиціями.

Порівняно з Львівським університетом кількість конкурсних робіт із міжнародною символікою в Харківському університеті є меншою. Так, з-поміж міжнародних символів у Харківському університеті (25 зображень; 43,1 %) найбільш популярними також є розкрита книга (16 зображень; 27,6 %) та лаврове гілля (3 зображення; 5,2 %)⁶. Помітним є бажання окремих авторів наголосити на зв'язку між сучасним навчальним закладом та його родоначальником – Імператорським Харківським університетом. Це прагнення, зокрема, простежується в активному використанні лаврового та дубового гілля – традиційного символу Харківського університету. Вперше вони зустрічаються на Утверджувальній грамоті Імператорського Харківського університету та потім повторюються на багатьох інших знаках та емблемах⁷. Водночас окремі символи були запозичені з радянського часу, наприклад: планета (5 зображень; 8,6 %), модель атома (4 зображення; 6,9 %), факел (1 зображення; 1,7 %) тощо⁸.

¹ Конкурсні проекти на створення логотипа Харківського державного університету (1998–1999 рр.) [рисунки]...

² Конкурсні проекти на створення герба та хоругви Львівського державного університету імені Івана Франка (1991–1999 рр.) [рисунки]...

³ Похлебкин В. В. Словарь международной символики и эмблематики... – С. 195.

⁴ Там само. – С. 227.

⁵ Пояснювальна записка до конкурсного проекту В. М. Качмара [документ] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка. – 2 арк.

⁶ Конкурсні проекти на створення логотипа Харківського державного університету (1998–1999 рр.) [рисунки]...

⁷ Посохов С. И. Символы и эмблемы Харьковского университета... – С. 292.

⁸ Конкурсні проекти на створення логотипа Харківського державного університету (1998–1999 рр.) [рисунки]...

Окремої уваги заслуговує питання щодо використання державної та регіональної символіки в конкурсних роботах. Державна символіка представлена зображеннями малого герба України та поєднанням жовто-блакитних кольорів. Серед запропонованих робіт у Львівському університеті більшість містила державну символіку (32 зображення; 64 %). Малий герб України зустрічається у 26 зображеннях (52 %), а поєднання жовто-блакитних кольорів у 21 зображенні (42 %)¹. Нагадаємо, що важливість використання державних символів обґрунтовувалась ще у концепції герба Львівського університету 1991 року². У Харківському університеті державну символіку містила майже половина запропонованих емблем (27 зображень; 46,5 %). Це також малий герб України (17 зображень; 29,3 %) та/або поєднання жовто-блакитних кольорів (22 зображення; 37,9 %)³. Широке використання державної символіки в обох випадках відображає загальне становище університетської системи освіти, її підпорядкування відповідним державним органам влади. У цьому випадку ця залежність має позитивну конотацію. Латентний образ держави виступає в якості гаранта стабільного існування навчального закладу. Він підтверджує відповідність університету загальнодержавним вимогам і стандартам освіти. Також використання державної символіки свідчить про прагнення підкреслити внесок університетської спільноти в розвиток української культури та підтримку незалежності України.

Водночас помітною є кількість емблем із регіональною символікою. Одним із найбільш популярних символів серед конкурсних робіт Львівського університету є лев – земельний знак Західної України (45 зображень; 90 %)⁴. Використання «Галицького Лева» не лише підкреслює регіональне значення університету, але вказує на зв'язок між університетом та містом, іншими словами, «належність університету до міста Львова»⁵. У деяких роботах зображення лева було взято з середньовічної печатки львівського магістрату. З-поміж конкурсних проектів Харківського університету найбільш популярними регіональними символами були зображення сучасного герба Харкова та його окремих елементів (рогу достатку або кадуцея) (10 зображень; 17,2 %)⁶. Використання регіональної символіки, з одного боку, вказує на визнання ролі місцевої громади в заснуванні Харківського університету, а з іншого боку, на історичне значення навчального закладу в розвитку м. Харків та всієї Слобідської України. Якщо державна символіка до певної міри уніфікує університети, то

¹ Конкурсні проекти на створення герба та хоругви Львівського державного університету імені Івана Франка (1991–1999 рр.) [рисунки]...

² Концепція герба Львівського державного університету ім. І. Франка. Проект (1991 р.) [документ]...

³ Конкурсні проекти на створення герба та хоругви Львівського державного університету імені Івана Франка (1991–1999 рр.) [рисунки]...

⁴ Там само.

⁵ Пояснювальна записка до конкурсного проекту В. М. Качмара [документ]...

⁶ Конкурсні проекти на створення логотипа Харківського державного університету (1998–1999 рр.) [рисунки]...

регіональна – навпаки, наголошує на унікальності навчальних закладів, регіональній специфіці освітньої традиції.

Підбиваючи деякі підсумки, відзначимо, що матеріали конкурсів на створення символіки Львівського та Харківського університетів є яскравим прикладом саморефлексії університетської спільноти. Обидва навчальні заклади позиціонувалися авторами конкурсних проєктів як класичні університети з тривалою історією та сталою традицією. Намагаючись наголосити на певних етапах їх розвитку, автори робіт прагнули відобразити символічний зв'язок між сучасним університетом та його відповідними «місцями пам'яті». Для Львівського університету такими мнемонічними місцями стала єзуїтська колегія, університет перших століть австрійського періоду та Український таємний університет, для Харківського – Імператорський Харківський університет, Харківський державний університет імені О. М. Горького. Аналіз символіки Львівського університету продемонстрував наявність розлому між радянською та сучасною університетською традицією, яка відобразилася в ігноруванні символіки університету радянського часу. Харківський університет натомість легітимізував себе історично за рахунок не лише дорадянської, але і радянської традиції. Його університетський текст пам'яті виявився більш цілісним та тяглим. Незважаючи на те, що більшість із конкурсних робіт Львівського та Харківського університетів ніколи не використовувалися для їх позначення, усі вони зіграли важливу роль в осмисленні концепту класичного університету та опосередкованому конструюванні візуального образу цих навчальних закладів.

3.3. Становлення й еволюція символіки університетів

Процес становлення та еволюції символіки класичних університетів України наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. характеризується суперечливими тенденціями. З одного боку, на сучасному етапі нові університетські символи та емблеми, як правило, з'являлися спорадично, здебільшого за ініціативою окремих керівників університетів та їх структурних підрозділів¹. Зрештою це призвело до відсутності сталого тлумачення символіки та навіть незнання про її існування університетською спільнотою².

¹ Посохов С. И. Символы и эмблемы Харьковского университета... – С. 293.

² Підтвердження тези про відсутність сталого тлумачення символіки та навіть незнання про її існування в рамках університетських спільнот можна зустріти в інтерв'ю представників різних університетів України. Див., наприклад: Інтерв'ю випускників Харківського університету 1940–2010-х рр. (2006–2016 рр.) [фонодокументи та транскрипції] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7., оп. 21, п. 1. – 205 інтерв'ю; Інтерв'ю з В. Ф. Кметем (директором Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка, доцентом, кандидатом історичних наук) від 30.04.2015, м. Львів. Інтерв'юєр: Є. С. Рачков [фонодокумент та транскрипція] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7; Інтерв'ю з А. Р. Гудзенко (керівником прес-служби Одеського національного університету імені І. І. Мечникова) від 24.09.2015, м. Одеса. Інтерв'юєр: Є. С. Рачков [фонодокумент та транскрипція] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7.

Опису офіційних символів та емблем, а також правил їх використання, зазвичай, не існує. Деякі університети та факультети фактично мають по кілька емблем одночасно. На відміну від попередніх періодів, сьогодні відсутня загальна для всіх класичних університетів України символіка. Така символічна «відокремленість» університетів стала наслідком соціокультурних трансформацій останніх десятиліть та безсистемного конструювання навчальними закладами нових символічних форм. З іншого боку, у розвитку університетської символіки протягом 1990–2010-х років відбувалися і цілком керовані та осмислені процеси¹. Зокрема, у більшості класичних університетів була затверджена офіційна емблема навчального закладу, а також інша символіка (прапор, гімн, штандарти/хоругви університету та факультетів тощо). Загалом, можна казати про своєрідну моду на створення гербів і квазігеральдичних емблем університетів та їх структурних підрозділів, яка розпочалася з середини 1990-х років та триває до сьогодні. Оновлення символіки, як правило, було пов'язане з ювілеями та річницями університетів, зміною їх офіційного статусу або іншими подіями (наприклад, виготовленням штандартів, створенням офіційного сайту тощо)². Однією з перших була створена емблема Київського університету. Її було розроблено в 1994 році в ознаменування 160-річчя від дня заснування університету³. У 1997 році була затверджена емблема Чернівецького університету⁴, а в 1999 році – Львівського⁵. У 2000 році до 55-ї річниці університету була затверджена символіка (герб, прапор, гімн, емблема та значок) Ужгородського університету⁶. Емблема Харківського університету була затверджена в 2004 році до 200-річчя від дня заснування навчального закладу⁷. Крім того, на початку 2000-х років сучасний вигляд отримали емблеми Дніпровського, Донецького, Одеського та Таврійського університетів.

Серед зображень, які використовуються в емблемах класичних університетів України, переважну більшість становлять корпоративні зображення (насамперед, зображення року заснування університету та головного корпусу навчального закладу), а також міжнародні символи освіти та науки (зображення розкритої книги, гусячого пера, планети тощо). Емблеми відображають також регіональну приналежність

¹ Посохов С. И. О памяти и памятниках в университетской истории... – С. 126.

² Рачков Є. С. Візуальна складова практик саморепрезентації класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст. ... – С. 330–331.

³ Герб Київського національного університету імені Тараса Шевченка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.univ.kiev.ua/ua/geninf/herb/>. Доступ - 10.01.2016 р.

⁴ Символіка Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.chnu.cv.ua/index.php?page=ua/zaginf/04%20ofic_inf/01%20gimn/. Доступ - 10.01.2016 р.

⁵ Корпоративний гербівник Українського геральдичного товариства... – С. 2.

⁶ Ужгородський національний університет на порозі III тисячоліття / редкол.: М. М. Вегеш (голова) [та ін.]. – Ужгород : Карпати, 2005. – С. 5.

⁷ Витяг з протоколу засідання Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна від 27 травня 2004 р. № 6 «Про затвердження герба університету» [документ]...

навчальних закладів і містять елементи державної символіки України. Наведемо деякі приклади емблем університетів. Зокрема, у центрі композиції емблеми Київського університету зображено головний корпус навчального закладу (так званий «Червоний корпус») – корпоративний символ фундаментальної (класичної) університетської освіти. Ліворуч зображений небесний покровитель Київської землі – архангел Михаїл, а праворуч – Святий Рівноапостольний Великий князь Володимир, чие ім'я до 1919 року носив університет. Трохи нижче зображення Червоного корпусу міститься рік заснування університету – «1834». У верхній та нижній частині розташовані золоті стрічки з написом «Utilitas, honor et gloria» (з лат. «Користь, честь і слава»), який був девізом ордена Святого Володимира. Увінчує композицію емблеми нешироке червоне кільце із написом «Київський національний університет імені Тараса Шевченка»¹.

Хоча емблема Київського університету позиціонується в якості герба (принаймні саме таке її визначення зустрічається в офіційному описі зображення), проте за характером композиції вона ближче до квазігеральдичної емблеми. Загалом, геральдичним нормам відповідають емблеми лише чотирьох класичних університетів України: Донецького, Львівського, Ужгородського та Харківського. Проблема невідповідності емблем геральдичним правилам пов'язана не лише із некомпетентністю їх авторів, але, насамперед, із прагненням створити більш оригінальне та характерне для відповідного університету зображення². Емблема Ужгородського університету є наочним прикладом створення геральдичного зображення. Герб університету має тридільний щит новофранцузької форми синього кольору. У геральдичному правому полі зображено дві срібні (білі) квітки едельвейса. Едельвейс (народна назва «шовкова косиця») уособлює Карпати, а також символізує мужність, чистоту помислів, вірність і довголіття. Геральдичне ліве поле містить два срібні (білі) гусячі пера, що перехрещуються, які є символом розумової праці. У центральному полі розташований один із найдавніших символічних знаків – тріскель. Він означає плин часу, уособлює перебіг історії та є одним із прообразів зображення руху Сонця³. У цьому випадку тріскель отримав доволі специфічну назву («срібний universum») та змістовне наповнення (символьсеосяжності та універсальності). Universum позначає фахову спрямованість університету як науково-освітнього закладу, який готує спеціалістів із фундаментальних дисциплін. Над щитом знаходиться золотий (жовтий) тризуб. Гербовий щит підтримують два олені-щитоносії, профілі яких звернені до щита. Золоті (жовті) олені

¹ Герб Київського національного університету імені Тараса Шевченка [Електронний ресурс]...

² Інтерв'ю з А. Б. Гречило (провідним науковим співробітником Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, доктором історичних наук, головою Українського геральдичного товариства) від 28.04.2015, м. Львів. Інтерв'юєр: Є. С. Рачков [фонодокумент та транскрипція] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7.

³ Похлебкин В. В. Словарь международной символики и эмблематики... – С. 451.

зі срібними (білими) животами уособлюють силу, красу та благородство, підкреслюють приналежність освітнього закладу до Закарпатського регіону. Під щитом, на золотій (жовтій) стрічці, срібними (білими) літерами виведено девіз університету: «Більше знаємо – більше можемо»¹.

Корпоративна символіка в якості центрального зображення зустрічається також на емблемах Львівського, Одеського, Таврійського, Харківського та Чернівецького університетів. Як уже відзначалося, центральними зображеннями емблем Львівського університету є золотий лев, який тримає в лапі трисвічник (один із символів Українського таємного університету)², а Харківського університету – золота літера «У», зображення якої було взято з «Української абетки» Г. І. Нарбути³. Центральним зображенням емблеми Одеського університету є силует головного корпусу навчального закладу, нижче якого міститься рік його заснування – «1865». Емблема університету має круглу форму. Увінчує композицію нешироке незамкнуте кільце з повною офіційною назвою університету⁴. Силует головного корпусу – Архітектурний ансамбль Резиденції митрополитів Буковини і Далмації – та аббревіатура назви навчального закладу є центральними зображеннями емблеми Чернівецького університету⁵.

Міжнародні символи освіти та науки є центральними зображеннями емблем Дніпровського та Донецького університетів. Зокрема, центральними зображеннями композиції емблеми Дніпровського університету є знак математичної функції, планета, модель атома, паперовий літак, розкрита книга тощо⁶. Доволі специфічною, враховуючи використані фігури, є емблема Донецького університету⁷. Вона має тридільний щит іспанської форми. У геральдичному правому полі зображено пісочний годинник – символ швидкоплинності часу та зміни історичних епох. Геральдичне ліве поле містить зображення рози вітрів, яке символізує надію, спрямованість у майбутнє, наполегливість у досягненні мети. У центральному полі розташоване зображення троянди – у цьому випадку символу досконалості та завершеності (у значенні фундаментальності)⁸.

Регіональна символіка загалом міститься на емблемах чотирьох класичних університетів України: Київського, Львівського, Таврійського та Ужгородського⁹. Наприклад, на емблемі Таврійського університету

¹ Ужгородський національний університет на порозі III тисячоліття... – С. 6–7.

² Корпоративний гербівник Українського геральдичного товариства... – С. 2.

³ Посохов С. И. Символы и эмблемы Харьковского университета... – С. 294.

⁴ Див.: База даних емблем класичних університетів України [рисунок] ...

⁵ Символіка Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича [Електронний ресурс]...

⁶ Атрибутика університету [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dnu.dp.ua/view/attributes/>. Доступ – 10.01.2016 р.

⁷ Див.: База даних емблем класичних університетів України [рисунок]...

⁸ Похлебкин В. В. Словарь международной символики и эмблематики... – С. 350–354.

⁹ Див.: База даних емблем класичних університетів України [рисунок]...

над центральною фігурою – абрєвіатурою назви університету у вигляді золотих літер «ТНУ» – міститься щит із зображенням півострова Крим золотого кольору у вигляді книги, що розкривається. Увінчує зображення півострова полярна зірка, яка втілює надію, священний вогонь, світло істини, розуму та розсудливості. У нижній частині герба міститься рік заснування університету – «1918». Центральне зображення з двох сторін підтримують грифони, які символізують пильність, могутність та владу. Грифони спираються на девізну стрічку з написом «Nosce te ipsum» (з лат. «Пізнай самого себе»)¹. Слід відзначити, що срібний грифон, який тримає в правій лапі розкриту срібну мушлю з блакитною перлиною, є центральним зображенням герба Автономної Республіки Крим². Використання зображення силуету регіону (особливо в поєднанні з регіональною символікою) є винятковим для університетських емблем. Імовірно, для авторів емблеми більш важливим було наголосити на регіональній специфіці, ніж відобразити корпоративну сутність навчального закладу. Зображення полярної зірки, світло якої досягає півострова, посилює візуальний ефект винятковості регіону.

Зі здобуттям незалежності України помітне місце в університетському просторі зайняли її державні символи³. Серед державної символіки в емблемах класичних університетів України найчастіше використовується поєднання жовто-блакитних кольорів. Воно зустрічається на емблемах семи університетів: Дніпровського, Донецького (один із варіантів офіційної емблеми), Київського, Львівського, Одеського (кольоровий варіант емблеми), Таврійського та Чернівецького. На гербі Львівського та Ужгородського університетів також міститься зображення малого герба України⁴. Найбільший інтерес викликає емблема Харківського університету. Її центральна фігура – золота літера «У» – безперечно, є прикладом корпоративної символіки навчального закладу, проте факт запозичення зображення з «Української абетки» Г. І. Нарбути семантично наближує його до державної символіки.

Цікавою з точки зору рефлексії на тему основного символу навчального закладу є проектні роботи студентів Одеського університету⁵. Роботи зберігаються в офісі прес-служби університету.

¹ Символіка Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.crimea.edu/inform/simvolik/gerb.html/>. Доступ – 15.03.2014 р.

² Постановление Верховной Рады Автономной Республики Крым от 21 апреля 1999 г. № 456-2/99 «О Гербе Автономной Республики Крым» (с изменениями, внесенными в соответствии с Постановлением ВР АРК от 18 августа 1999 г. № 651-2/99) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rada.crimea.ua/symbols/gerb.html/>. Доступ – 20.02.2016 г.

³ Див: Конституція України: чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 16 червня 2015 р. – К., 2015. – 64 с.

⁴ Див.: База даних емблем класичних університетів України [рисунок]...

⁵ Проекти на створення нового логотипа Одеського національного університету імені І. І. Мечникова [рисунок] // Матеріали фондів Музею історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова; Архів прес-служби Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. – 30 окр. арк.

Визначити загальну кількість створених проектів, чисельність авторів та точний час появи робіт складно. Лише деякі з проектів містять окремі відомості про авторів, їх приналежність до відповідної кафедри та інституту. Загалом, було встановлено, що проектні роботи виконані в рамках дисципліни «Проектування» студентами 4-го курсу кафедри комп'ютерних технологій (сучасна назва – кафедра комп'ютерних та інформаційних технологій) Інституту інноваційної та післядипломної освіти, які навчалися за спеціальністю «Графічний дизайн». Приблизним часом створення емблем є кінець 2000-х років.

Всього до бази даних увійшло 75 варіантів емблеми Одеського університету. За формою втілення ідеї ці матеріали можна розподілити на дві групи: логотипи (74 зображення; 98,7 % від загальної чисельності проектних робіт) та квазігеральдичні емблеми (1 зображення; 1,3 %). Вибір форми зображення пояснюється, насамперед, завданням проектів, яке полягало в розробці можливих елементів сучасного «брендбуку» університету¹. Тому не дивно, що більшість проектів містить корпоративну (74 зображення; 98,7 %) та міжнародну (41 зображення; 54,7 %) символіку. Найбільш популярними корпоративними символами стали абрєвіатура назви університету («ОНУ») (72 зображення; 96 %), повна назва навчального закладу (62 зображення; 82,7 %) та рік його заснування (25 зображень; 33,3 %). Серед міжнародних символів освіти та науки найбільш розповсюдженими були зображення «сорбонки» (14 зображень; 18,7 %), книги (11 зображень; 14,7 %), сови (7 зображень; 9,3 %), яблука (5 зображень; 6,7 %), храму Парфенона (4 зображення; 5,3 %), дерева (3 зображення; 4 %). Менш популярними символами виявились зображення планети (2 зображення; 2,7 %), людини (2 зображення; 2,7 %), сувою (1 зображення; 1,3 %) та лавра (1 зображення; 1,3 %). Державну символіку містило лише 3 зображення (4 %), а регіональну – 1 зображення (1,3 %)².

Загалом, проектні роботи засвідчили характерні особливості сприйняття студентами сучасного образу класичного університету. Цей образ виявився доволі еkleктичним. З одного боку, його основою стала символіка радянського періоду. З іншого боку, очевидним було бажання студентів наголосити на фундаментальності університетської освіти, академічності навчального закладу. Відсутність чіткої асоціації між університетом та державою, враховуючи незначне використання державної символіки, може свідчити про намагання студентів підкреслити автономні принципи існування навчального закладу (на противагу його підпорядкуванню державним органам влади). Майже повну відсутність регіональної символіки можна пояснити особливостями корпоративної культури Одеського університету та невідповідністю символів регіону (наприклад, срібного якоря-кішки) базовим характеристикам університету.

¹ Інтерв'ю з А. Р. Гудзенко (керівником прес-служби Одеського національного університету імені І. І. Мечникова) від 24.09.2015, м. Одеса. Інтерв'юєр: Є. С. Рачков [фоновий документ та транскрипція]...

² Див.: База даних емблем класичних університетів України [рисунок]...

Спонтанністю та спорадичністю характеризується на сучасному етапі процес формування символів та емблем структурних підрозділів класичних університетів України. На відміну від загальноуніверситетської символіки вони зазвичай мають неофіційний та напівофіційний характер: документів, які б засвідчували їх легітимність, як правило, не існує. Символи та емблеми структурних підрозділів університетів середини 1990-х років є візуально подібними до відповідних зображень радянського періоду. На нашу думку, ця обставина стала однією з можливих передумов для їхнього подальшого вдосконалення протягом наступних років. Емблеми структурних підрозділів університетів містять характерні для відповідного освітнього та наукового напрямку зображення, а також елементи корпоративної символіки навчальних закладів.

Цікавий виняток серед символів та емблем структурних підрозділів класичних університетів України середини 1990-х років становлять емблеми Харківського університету, які зображені в довідковому виданні до 190-річчя навчального закладу¹. Вони характеризуються оригінальністю та абстрактністю, яка в деяких випадках залишається незрозумілою навіть керівництву та викладачам відповідних структурних підрозділів університету. Ця обставина дає можливість припустити, що ці емблеми мали «штучний» характер, тобто вони не отримали належного поширення та використання в рамках університетського простору. Серед найбільш зрозумілих зображень, які використовувалися для позначення факультетів, були спіраль Архімеда (емблема історичного факультету), кристалічна решітка (емблема хімічного факультету) та лінія напруженості поля (емблема радіофізичного факультету). Емблеми дев'яти структурних підрозділів, зокрема семи факультетів, не вдалося належним чином ідентифікувати². Крім символіки структурних підрозділів, у зазначеному довідковому виданні також містяться емблеми Вченої ради та адміністрації університету. Так, на емблемі Вченої ради – найвищого колегіального органу навчального закладу, згідно зі Статутом Харківського університету 1995 року³, – в абстрактній формі зображено кілька прямокутних лабіринтів. Незрозумілим та завуальованим залишається зміст емблеми. Ми припускаємо, що вона символізує здатність цього колегіального органу знайти вихід із заплутаних питань і вирішити будь-які проблеми. Принаймні є очевидним, що це зображення не може бути «прочитане» за умови негативної конотації (наприклад, порівняння Вченої ради університету з заплутаним лабіринтом). На емблемі адміністрації університету, до складу якої, відповідно до Статуту 1995 року, входили ректор, проректори, декани, керівники наукових підрозділів, завідувачі загальноуніверситетських кафедр, керівники університетських відділів та служб, голови профспілкових комітетів тощо⁴, зображено двоє

¹ Див.: База даних емблем класичних університетів України [рисунок]...

² Там само.

³ Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев [та ін.]; худож.-оформ. І. В. Осипов. – Х. : Фоліо, 2004. – С. 552.

⁴ Там само. – С. 553.

гвинтових сходів. Так само, як із емблемою Вченої ради університету, відкритим залишається питання доречності та виправданості використання саме такого зображення. Можливо, сходи символізують шлях до вирішення складних питань або підкреслюють ієрархічність структури адміністрації навчального закладу.

Ті емблеми структурних підрозділів класичних університетів України, які виникли наприкінці 1990-х – на початку 2010-х років, у своїй сукупності вже конструювалися із урахуванням певних системних зв'язків. Вочевидь, у зазначений час виникає розуміння необхідності дотримання системного підходу в справах символіки. У цей час спостерігається оновлення символіки всіх факультетів університетів, розроблення штандартів/хоругв, оновлення емблем на офіційних сайтах структурних підрозділів у мережі Інтернет тощо. Слід відзначити, що символіка структурних підрозділів, зокрема факультетів, сьогодні так або інакше наявна в усіх класичних університетах України. Проте й дотепер залишаються окремі факультети, що не мають власної усталеної емблеми та/або практики її використання. Загалом, більш або менш цілісна система факультетської символіки є в семи університетах: Дніпровському, Донецькому, Харківському, Львівському, Ужгородському, Чернівецькому та Таврійському. В інших навчальних закладах не всі факультети мають власну емблему. Слід відзначити, що особлива роль у формуванні системи університетської символіки належить керівництву навчального закладу та його структурних підрозділів. Упорядкуванню та укоріненню символіки, зокрема, сприяє практика її публічного використання, наприклад у формі штандартів/хоругв.

Слід відзначити, що особливо складно було зафіксувати наявність факультетської символіки в Одеському університеті. Власні емблеми у навчальному закладі має лише невелика кількість факультетів, зокрема історичний, фізичний, хімічний та деякі інші підрозділи. Пояснити цю ситуацію можна, з одного боку, відсутністю в керівництва університету системного підходу до продукування нових (порівняно з радянським часом) форм символіки. З іншого боку, інтенціями керівництва структурних підрозділів, які загалом одноосібно вирішують питання доцільності створення та/або використання тієї або іншої символіки¹.

Так само, як і протягом попереднього періоду, емблеми структурних підрозділів класичних університетів України кінця 1990-х – початку 2010-х років містять характерні для відповідного освітнього та наукового

¹ Див.: Інтерв'ю з А. Р. Гудзенко (керівником прес-служби Одеського національного університету імені І. І. Мечникова) від 24.09.2015, м. Одеса. Інтерв'юер: Є. С. Рачков [фонодокумент та транскрипція]...; Інтерв'ю з В. Г. Кушніром (деканом історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, професором, доктором історичних наук) від 23.09.2015, м. Одеса. Інтерв'юер: Є. С. Рачков [фонодокумент та транскрипція] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7; Інтерв'ю з В. О. Кузнецовим (науковим керівником Музею історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, кандидатом історичних наук) від 23.09.2015, м. Одеса. Інтерв'юер: Є. С. Рачков [фонодокумент та транскрипція] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7.

напрямку зображення. Важливим елементом є корпоративна символіка – назва факультету та/або університету (повна або аббревіатура), рік заснування навчального закладу або структурного підрозділу. Державна символіка (насамперед, поєднання жовто-блакитних кольорів) використовується менш часто. Найбільш популярними зображеннями для факультетів гуманітарного напрямку класичних університетів України стали розкрита книга, перо, сувій, планета, ліра тощо. Зображення давньогрецької музи історії Кліо зустрічається на емблемах історичних факультетів чотирьох університетів: Київського, Львівського, Таврійського та Ужгородського. Найбільш розповсюдженою емблемою психологічних факультетів стала давньогрецька літера «Ψ» («Псі»). Для позначення факультетів соціально-економічного напрямку, насамперед, використовуються такі зображення, як розкрита книга, ріг достатку, планета, силует людини. Характерною емблемою юридичних факультетів стало зображення Феміди та ваг правосуддя. Серед факультетів природничо-наукового профілю найбільш популярними стали відповідні тому чи іншому напрямку зображення. Для біологічних факультетів – зображення тварин (земноводні, комахи), рослин (квіти), спіралі ДНК, клітини, планети, мікроскопа тощо; для хімічних факультетів – кристалічної решітки, пробірки, хімічних елементів, формули бензолу, ваг тощо; для геолого-географічних факультетів – рози вітрів, планети, мінералів тощо. Для позначення факультетів фізико-математичного напрямку широко використовуються зображення математичної функції, комп'ютера, синусоїди, моделі атома, супутника тощо. Зазначимо, що загальна кількість фігур, які містять емблеми структурних підрозділів класичних університетів України, значно варіюється залежно від специфіки факультету, університету, а також уподобань автора. Мінімальна кількість фігур однієї емблеми становить 2–3, а максимальна – 10–11¹.

В основному емблеми структурних підрозділів класичних університетів України за своєю природою є моносемантичними, проте зустрічаються й полісемантичні зображення. Цікавим прикладом є емблеми історичних факультетів Одеського та Харківського університетів. Так, центральним зображенням емблеми історичного факультету Одеського університету є монограма «ІФ» («[Історичний] Ф[акультет]»). Проте вона також може сприйматися як зображення пір'яної ручки. Існують й інші пояснення, які походять зі студентського фольклору². Емблема історичного факультету Харківського університету може «прочитуватися» одночасно як обвите лавровим та дубовим гіллям зображення іонічного ордеру, давньоєгипетського ієрогліфу «вічного життя» або стилізованої літери «і», що позначається ідеограмою у вигляді людини, яка крокує³.

¹ Див.: База даних емблем класичних університетів України [рисунок]...

² Інтерв'ю з В. М. Полтораком (доцентом Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, кандидатом історичних наук) від 22.09.2015, м. Одеса. Інтерв'юєр: Є. С. Рачков [фондокумент та транскрипція] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7.

³ Див.: База даних емблем класичних університетів України [рисунок]...

В окремих випадках факультети можуть мати кілька емблем одночасно. Цьому, зокрема, сприяє тенденція оновлення вже існуючої символіки, яка позначилася на початку 2000-х років. Нові, дещо змінені та осучаснені, факультетські емблеми стилістично є доволі різноманітними. Виключення становить факультетська символіка лише Донецького та Львівського університетів. Питання, наскільки єдина в семантичному плані система університетської символіки відповідає традиціям університетського життя, залишається дискусійним. Так, один з авторів символіки Львівського університету – А. Б. Гречило – зазначає, що система семантично пов'язаних емблем має бути обов'язковою, оскільки вона дозволяє підняти престиж навчального закладу, сприяє зміцненню корпоративних зв'язків та укріпленню культурної традиції. Вибираючи між гербом та логотипом, дослідник загалом відстоює створення гербів для позначення факультетів¹. На нашу думку, у цьому питанні слід, перш за все, враховувати корпоративні традиції кожного університету окремо. Основним критерієм має бути висока якість стилістичного та змістовного виконання емблеми, а не її форма. Створення в тих або інших університетах більш спрощених емблематичних зображень, які не враховують геральдичні норми, має сприйматися не як відхилення від «норми», а як прагнення до різноманітності університетської культури.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. власні емблеми з'явилися також у деяких кафедр класичних університетів України. Одним із прикладів такої кафедральної символіки є, зокрема, емблема кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського університету. Вона була розроблена в 2004 році Б. П. Зайцевим до 40-річчя з часу заснування кафедри. У центрі емблеми міститься зображення сувою (символу просвіти, знання та освіти)² та гусячого пера (символу літературної творчості). По колу зображення міститься напис: «Кафедра історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету ХНУ ім. В. Н. Каразіна»³. У 2016 році за ініціативи завідувача кафедри С. І. Посохова емблема була осучаснена: крім стилістичних змін, центральною фігурою емблеми стала літера «У», оточена напіввінком із лаврового і дубового гілля та зображена безпосередньо на сувої. Зазначимо, що переважна більшість кафедральних емблем створюються, як правило, без урахування найголовніших принципів емблематики. Можливо, саме тому вони не мають широкого використання і не виконують покладені на них функції.

Серед інших структурних підрозділів власні емблеми мають також бібліотеки, організації студентського самоврядування, спортивні клуби

¹ Інтерв'ю з А. Б. Гречило (провідним науковим співробітником Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, доктором історичних наук, головою Українського геральдичного товариства) від 28.04.2015, м. Львів. Інтерв'юер: Є. С. Рачков [фонодокумент та транскрипція]...

² Похлебкін В. В. Словарь международной символики и эмблематики... – С. 195.

³ Див.: База даних емблем класичних університетів України [рисунок]...

класичних університетів України тощо. В якості емблеми наукової бібліотеки в різних університетах найчастіше використовуються зображення книги та головного корпусу навчального закладу. Наприклад, на емблемі бібліотеки Львівського університету, затвердженій у 2007 році, крім золотого лева, що тримає в правій передній лапі золотий трисвічник, зображена золота книга, яку огортає срібна змія з хвостом у роті. Трохи нижче на девізній стрічці міститься напис: «Ab libris ad fontes» (з лат. «Від книжок до джерел»). Іншим прикладом є кілька емблем Центральної наукової бібліотеки Харківського університету. На одній з них, яка, ймовірно, відноситься до першої половини 1990-х років, зображено розкрити книгу та аббревіатуру назви бібліотеки – «ЦНБ». На іншій, розробленій у 1999 році, міститься стилізоване зображення фасадної частини головного корпусу університету та його колонади. Зверху, на зображенні фасаду будівлі, міститься вертикальна аббревіатура назви бібліотеки. По колу емблеми міститься напис: «Центральна наукова бібліотека. Заснована в 1805 р.». Сьогодні в якості емблеми бібліотека університету все частіше використовує один з її суперекслібрисів, датований початком XIX ст.¹

На початку 2000-х років власні емблеми з'являються в організації студентського самоврядування університетів, зокрема студентських рад, студентських наукових товариств і первинних профспілкових організацій. Наведемо кілька прикладів такої символіки. Емблемою Студентського парламенту Київського університету є назва організації та абстрактна фігура, що нагадує полум'я або полум'яне пір'я птаха. Натомість емблемою Студентської ради Ужгородського університету є малий герб університету зеленого кольору, по колу якого міститься напис із назвою організації та аббревіатурою назви навчального закладу. Центральним зображенням цієї емблеми є корпоративний знак *universum*. Подібною до герба Харківського університету є емблема його Студентського наукового товариства. На ній у центрі, в оточенні лаврового та дубового гілля, зображено пам'ятник В. Н. Каразіну, нижче, на девізній стрічці, міститься назва організації. Центральною фігурою емблеми Студентського наукового товариства Донецького університету є зображення сови (символу мудрості) та розкритої книги, оточених лавровою гілкою. По колу міститься назва університету, а на девізній стрічці – аббревіатура – «СНО». Доволі схематичними є емблеми профспілкових організацій студентів. Зокрема, на емблемі Первинної профспілкової організації студентів та аспірантів Одеського університету зображено силует людини, оточеної двома колами, які, напевно, символізують дві групи членів профспілки: студентів та аспірантів. Семантично схожою з попереднім зображенням є емблема профспілкової організації Харківського університету. Вона є абстрактною та найбільше нагадує веселку, хоча в зображенні використані лише

¹ Журавльова І. Суперекслібрис, або Таємниця книги 1803 р. / І. Журавльова // Харківський університет. – 2004. – 16 листопада. – С. 4.

сині та білі кольори. Одне з трактувань емблеми передбачає використання триєдиної формули, яка об'єднує різні групи членів профспілки: студентів, аспірантів та докторантів¹.

Емблеми спортивних клубів навчальних закладів виникають ще в радянський час. Деякі з них, зокрема зображення олімпійських видів спорту, буреvisника, назв університетських спортивних комплексів, зберігаються до сьогодні. Водночас з'являються й нові емблеми. Наприклад, захоплення багатьох викладачів і студентів Харківського університету тенісом зробило емблему тенісного клубу «Унікорт» доволі популярною в університетському середовищі. На емблемі клубу містяться стилізовані зображення літери «У» та тенісного м'яча, а також напис «Унікорт. Харків» або «Unicourt»².

До окремої групи слід віднести емблеми громадських організацій, заснованих на базі університетів. Серед цих організацій, мабуть, найважливіше місце належить асоціаціям випускників університетів та культурно-просвітнім центрам³. Символіка цих організацій є доволі різноманітною: вона може копіювати елементи університетської та регіональної символіки або інших громадських організацій. Наприклад, емблема Львівської обласної громадської організації «Центр україністики» має округлу форму, а її центральним зображенням є роза вітрів. Іншим прикладом є емблема Асоціації випускників, викладачів і друзів Харківського університету, на якій зображено силует головного корпусу навчального закладу та «сорбонку»⁴.

Як уже відзначалося, символи та емблеми класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст., враховуючи форму втілення символіки, можна розподілити на кілька груп. Розглянемо кожну з них, використовуючи для цього включений до бази даних емблем класичних університетів України зібраний візуальний матеріал.

1. Елементи інтер'єру / екстер'єру

Особливе місце в університетському просторі належить «місцям» колективної пам'яті університетських спільнот. Традиційним носієм символіки класичних університетів України є власне університетський простір (його будівлі, аудиторії, «місця пам'яті»). Особливе значення належить головним будівлям навчальних закладів, зображення яких виконують важливу репрезентативну функцію. Символіка присутня як в елементах екстер'єру, так й інтер'єру університетів. Одним із найбільш помітних символічних елементів, який можна побачити при вході до головної будівлі більшості класичних університетів України, є їх назва. Загалом, вона міститься на фронтонах головних будівель наступних

¹ Див.: База даних емблем класичних університетів України [рисунок]...

² Там само.

³ Див.: Громадські організації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lnu.edu.ua/about/public-organizations/>. Доступ – 10.02.2016 р.

⁴ Див.: База даних емблем класичних університетів України [рисунок]...

університетів: Донецького, Київського, Одеського, Таврійського та Ужгородського. У випадку Дніпровського та Харківського університетів замість назви використовується лише слово «Університет». Ця обставина є доволі важливою, оскільки відображає специфіку процесу саморепрезентації навчальних закладів. Підкреслюючи власний статус, ці навчальні заклади претендують на символічне право бути єдиним «справжнім» (у значенні «класичний») університетом серед багатьох інших вищих навчальних закладів міста. Таким чином вони намагаються відстоювати своє історичне право на лідерство на регіональному освітньому просторі, захищати себе в умовах зростаючої конкуренції на ринку освітніх послуг¹. Крім того, характерним оздобленням екстер'єру університетських будівель є різноманітні пам'ятні дошки, присвячені видатним ученим, які працювали в університеті, та важливим подіям, пов'язаним із навчальним закладом.

Яскравим прикладом поєднання різних форм символіки є головний корпус Львівського університету. Зокрема, фронтон будівлі університету прикрашає девіз навчального закладу – «*Patriae decori civibus educandis*» (з лат. «Окрасою батьківщини є освіченість громадян»)², а фасад – кілька скульптурних груп, які знайшли відповідне відображення в його символіці. Головна скульптурна група розташована в надаттиковій композиції головного фасаду. Вона має назву «Опікунський дух Галичини» (1880–1881 рр.). У центрі композиції цієї групи представлена алегорична жіноча постать – Галичина, яка простягає руки до розміщених з обох сторін персоніфікацій Дністра і Вісли – «русина» і «мазурки». Вхід до університету прикрашають дві інші алегоричні скульптурні композиції, які символізують Освіту та Працю.

Інтер'єри класичних університетів України також наповнені різноманітними символічними формами, а місцем скупчення тих або інших символічних проявів, насамперед, є вестибюлі головних корпусів. Вони можуть бути прикрашені емблемою університету, текстом гімну, пам'ятними табличками, скульптурами тощо. Кожен поверх головних корпусів університетів також містить різноманітну атрибутику. У деяких університетах були створені «галереї портретів» керівництва та видатних особистостей, пов'язаних із навчальним закладом. Наприклад, у Київському університеті це портрети видатних випускників та співробітників навчального закладу, у Харківському – портрети ректорів. Емблеми університетів та їх структурних підрозділів можна зустріти на численних стендах біля деканатів, в іменних аудиторіях. У цьому випадку емблеми позначають кордони університетського простору та виконують номінативну роль. Поряд із традицією створення іменних аудиторій, останнім часом все більш популярними стають проекти, спрямовані на відтворення університетського простору попередніх часів.

¹ Посохов С. И. О памяти и памятниках в университетской истории... – С. 124–125.

² Корпоративний гербівник Українського геральдичного товариства... – С. 2.

Наприклад, у 2016 році в Інституті філології Київського університету відбулося урочисте відкриття аудиторії «Ретро». Інтер'єр аудиторії було відтворено за світлинами навчальних приміщень університету початку ХХ ст.¹ Інший приклад пов'язаний із Центральною науковою бібліотекою Харківського університету. У читальному залі історичної будівлі бібліотеки в 2015 році було встановлено 13 табличок з іменами видатних вихованців та професорів навчального закладу. Звичайно, серед «місць» колективної пам'яті університетських спільнот особливе місце належить музеям історії навчальних закладів, які виконують важливу роль у процесі конструювання цієї колективної пам'яті та практиках саморепрезентації університетів.

2. Офіційні документи

Важливим атрибутом багатьох символічних практик класичних університетів України є відповідні документи, наприклад: статuti, дипломи, похвальні та вітальні грамоти, розклади занять, студентські квитки та залікові книжки. Особливе значення для університетської корпорації має статут. Сьогодні кожен класичний університет України має власний статут. Цей нормативний акт регламентує багато питань, пов'язаних із його діяльністю, правами та обов'язками. Однак, як і в радянський період, статuti є частиною законодавчої бази про вищу освіту та виступають лише в якості «внутрішніх правил» університетської корпорації. Крім іншого, вони регламентують питання університетської символіки та атрибутики. Зокрема, статuti можуть містити загальні положення, які стосуються процедури затвердження та використання офіційної символіки університету та структурних підрозділів. Звичайно, статuti не можуть стати повноцінним замінником «брендбуків». Проте вони легітимізують університетську символіку та визнають її в якості об'єкта інтелектуальної власності.

Атрибутом багатьох університетських заходів на сучасному етапі є похвальні та вітальні грамоти². Грамоти різного часу мають деякі відмінності, що дозволяє говорити про моду на певні зображення й їх художнє оформлення, а також типові для свого часу корпоративні університетські символи. Сучасні грамоти семантично близькі до радянських, але мають також і принципові відмінності. Наприклад, домінуючими зображеннями похвальних і вітальних грамот на сучасному етапі є державна символіка України, а також нові корпоративні університетські символи, зокрема емблеми університетів та факультетів³.

Офіційну університетську символіку сьогодні містять також різноманітні дипломи. Зокрема, вона присутня на дипломах почесних докторів

¹ Відкриття аудиторії «Ретро» в Інституті філології [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.univ.kiev.ua/news/7403/>. Доступ – 10.09.2017 р.

² Нагороди України: історія, факти, документи : у 3 т. Т. 2 / кер. творч. групи, наук. ред. Д. Табачник ; І. Безгін, В. Бузало, М. Дмитренко, І. Курас. – К. : ARC-Ukraine, 1996. – С. 87.

³ Див.: База даних емблем класичних університетів України [рисунок]...

університету, а також дипломах бакалаврів та магістрів. Використання офіційних емблем навчальних закладів на дипломах їх випускників стало можливим завдяки тому, що виготовлення цих офіційних документів у рамках реформи освіти та науки в Україні було покладено на університети¹.

Інші офіційні документи, наприклад: розклад занять, студентські квитки, посвідчення особи і залікові книжки – є своєрідними «мітками», що позначають приналежність до певних спільнот². Деякі з них в університетському середовищі мають значення «задокументованої пам'яті», оскільки через деякий час, наприклад, залікові книжки стають основою для спогадів, такими собі пам'ятними листками з автографами викладачів. Розклад занять не просто регламентує університетське життя, але й визначає «простір факультету». Студентські квитки та посвідчення особи підтверджують надані студентам і викладачам права та привілеї, підкреслюють їх соціальний статус.

Таким чином, документи в університетському просторі відіграють важливу практичну та символічну роль. Насамперед, вони є своєрідними маркерами університетського середовища, що вказують на переваги університетської корпорації й одночасно консолідують її. Документи створюють відчуття спільності між членами корпорації та проводять кордон між ними і так званими «іншими». До того ж, документи є результатом символізації університетської культури, вони утворюють певну систему сенсів і беруть активну участь у вибудовуванні колективної пам'яті та процесі саморепрезентації університетів.

3. Штандарти / хоругви

Характерною рисою символічних практик низки класичних університетів України стало використання штандартів (як уже зазначено, у Львівському університеті вони отримали назву «хоругви»), на яких зображені емблеми навчальних закладів та факультетів³. Штандарти/хоругви з зображеннями емблем факультетів були розроблені на початку 2000-х років. Традиція їх використання склалася в трьох університетах: Донецькому, Львівському та Харківському. Сьогодні штандарти факультетів є одним із найбільш важливих атрибутів різноманітних університетських заходів, які відбуваються як у середині університету, так і за його межами.

4. Прапори

Сьогодні більшість класичних університетів України має офіційно затверджений прапор⁴. Його основним зображенням є емблема університету. Прапори виконані в корпоративних кольорах навчальних

¹ Див.: Реформи освіти та науки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mon.gov.ua/activity/education/reforma-osviti/>. Доступ – 12.01.2016 р.

² Вишленкова Е. А. Terra Universitatis: Два века университетской культуры в Казани... – С. 449.

³ Див.: База даних емблем класичних університетів України [рисунки]...

⁴ Там само.

закладів, які загалом відповідають кольоровій гамі їх емблем. Як правило, прапори використовуються в якості статичного атрибуту в поєднанні з Державним прапором України, а також атрибутикою навчальних закладів (наприклад, святковими та ювілейними банерами). Слід відзначити, що в низці університетів атрибутивне значення прапорів нівелюється штандартами/хоругвами. Останні виступають у якості заміника прапорів під час багатьох урочистих заходів.

5. Монети та банкноти

Практика виготовлення ювілейних або пам'ятних монет для університетської культури України попередніх періодів є нетиповою. На сучасному етапі ювілейні монети університетів виготовляються Національним банком України та входять до спеціальної серії «Пам'ятні монети України»¹. Загалом створено монети для п'яти класичних університетів: Київського, Львівського, Одеського, Харківського та Чернівецького*. Серед зображень, які містяться на монетах, слід назвати будівлі головних корпусів університетів, державну символіку, міжнародні символи науки та освіти, а також більш індивідуальні зображення, наприклад: пам'ятник Тарасові Шевченку та зображення Святого Володимира на монеті Київського університету або скульптури фасаду головного корпусу на монеті Львівського університету². Окрема серія монет Національного банку України – «Видатні особистості України» – частково присвячена видатним вченим, які навчалися та/або працювали в університетах України³.

Поки що єдиним прикладом зображення класичного університету України на національній валюті, не враховуючи зображення Староакадемічного корпусу Києво-Могилянської академії на купюрі 500 гривень, є оновлена купюра 100 гривень, затверджена в 2014 році. На банкноті зображено портрет Т. Г. Шевченка та Червоний корпус Київського університету**. Ми не відносимо банкноти до окремої групи символіки, оскільки наразі складно сказати, чи стане тенденція до розміщення корпоративних символів університетів на купюрах національної валюти сталою.

¹ Див.: Пам'ятні монети України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua/control/uk/currentmoney/cmcoin/list/>. Доступ - 18.01.2016 р.

* Монети «125 років Чернівецькому державному університету» (2000 р.), «170 років Київському національному університету» (2004 р.), «200 років Харківському університету» (2004 р.), «350 років Львівському національному університету імені Івана Франка» (2011 р.), «180 років Київському національному університету імені Тараса Шевченка» (2014 р.), «150 років Одеському національному університету імені І. І. Мечникова» (2015 р.).

² Див.: База даних емблем класичних університетів України [рисунок]...

³ Див.: Видатні особистості України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://bank.gov.ua/control/uk/currentmoney/cmcoin/search?theme_id=5914/. Доступ - 18.01.2016 р.

** «Поєднання» зображень Т. Г. Шевченка та Київського університету є доволі цікавим, оскільки наочно демонструє результат столичного університетського міфу, в якому поєднано «Кобзаря» як «будителя українського народу» невіддільна від навчального закладу. Слід відзначити, що простір Київського університету буквально пронизаний образами Т. Г. Шевченка, втіленими в пам'ятнику навпроти головної будівлі університету, пам'ятній дошці при вході до неї, портреті в галереї портретів видатних випускників і співробітників навчального закладу.

6. Медалі

Слід відзначити, що традиція виготовлення ювілейних медалей університетів сформувалася ще в XVIII–XIX ст. У радянський час вона відіграла важливу роль в еволюції університетських символів та емблем. На сучасному етапі традиція виготовлення ювілейних медалей продовжується. Зображення, які вони містять, відповідають основним тенденціям розвитку університетської символіки. Наприклад, на медалі до 200-річчя Харківського університету (2005 р.) можна побачити асинхронне зображення його сучасної та історичної будівлі (у дзеркальному відображенні), а також емблему та назву навчального закладу латиною та українською мовою. На медалі до 180-річчя Київського університету (2014 р.) міститься вже традиційне зображення головного корпусу, а також емблема університету та малий герб України. Поєднання зображення головного корпусу, назви навчального закладу та років його існування можна побачити на медалі до 150-річчя Одеського університету (2015 р.)¹.

Поряд із ювілейними медалями широке розповсюдження на сучасному етапі отримали нагородні медалі університетів. Більш або менш цілісний вигляд система нагород у класичних університетах України отримала наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років. Протягом цього часу спеціальними постановами в університетах були оформлені почесні звання («почесний доктор», «почесний професор», «заслужений професор» та ін.), затверджена процедура їх надання, а також перелік необхідної атрибутики. Наприклад, у Київському університеті почесним професорам та докторам (з 2009 р.)², заслуженим професорам (з 2007 р.)³ на засіданні Вченої ради серед іншого вручається пам'ятна медаль. На медалі, зокрема, зображено головний корпус університету та міститься повна назва навчального закладу.

Диплом і посвідчення встановленого зразка, мантия та почесна медаль «За вірну службу ДНУ» вручається почесним докторам Дніпровського університету. Це почесне звання Вчена рада університету запровадила в 1993 році⁴. Медаль «За вірну службу ДНУ» має золотий колір. Її центральним зображенням є емблема університету, оточена лавровим вінком, яку підтримують дві долоні.

¹ Див.: База даних емблем класичних університетів України [рисунок]...

² Положення про звання «Почесний професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка» (5 травня 2009 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://archive.is/JJun#selection-2849.2-2849.9/>. Доступ – 10.02.2016 р.; Положення про звання «Почесний доктор Київського національного університету імені Тараса Шевченка» (5 травня 2009 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://archive.is/JJun#selection-2849.2-2849.9/>. Доступ – 10.02.2016 р.

³ Положення про почесне звання «Заслужений професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка» (25 червня 2007 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://archive.is/JJun#selection-2849.2-2849.9/>. Доступ – 10.02.2016 р.

⁴ Положення про звання «Почесний доктор Дніпропетровського національного університету імені Олеса Гончара» (нова редакція) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.dnu.dp.ua/docs/Polozhennya_Doktor-2015.doc/. Доступ – 10.02.2016 р.

«Медаль імені В. Н. Каразіна» була запроваджена в Харківському університеті в 2013 році. Згідно з положенням медаль є почесною відзнакою навчального закладу, якою нагороджуються «співробітники університету, вихованці університету, благодійники і меценати, громадяни України і іноземці, що доклали великих зусиль щодо розвитку Харківського класичного університету, створенню його привабливого іміджу»¹. На аверсі медалі міститься портрет В. Н. Каразіна, обрамлений вінком із лаврового та дубового гілля. Увінчує портрет рік заснування навчального закладу. По колу міститься напис із назвою університету. На реверсі медалі зображено девізу стрічку з девізом університету «Cognoscere, docere, erudire» (з лат. «Пізнавати, навчати, просвіщати»).

З 2010 року найкращих студентів Харківського університету під час урочистої церемонії випуску нагороджують спеціальними медалями. На одній стороні такої медалі міститься повна назва Харківського університету, на іншій – девіз «INGENIO ET MORIBUS» (з лат. «Талант і порядність»), оточений лавровим вінком, та малий герб університету². Ідея та концепція медалі нагадують медаль Імператорського Харківського університету першої третини XIX ст., якою нагороджували студентів за успіхи в навчанні³.

7. Нагрудні знаки та значки

Найбільш поширеною для університетських спільнот статусною відзнакою, яка засвідчує здобуття університетської освіти, є знак випускників. Починаючи з другої половини 1980-х років, централізована масова практика вручення нагрудних знаків випускникам всіляко порушувалася (зокрема, через їх незначний і несвоечасний випуск) та припинилася на початку 1990-х років⁴. Проте у подальшому в деяких університетах на основі радянської моделі знака були розроблені власні знаки випускників, центральним зображенням яких стала університетська емблема⁵. Прагнення відродити нагрудний знак випускників спостерігалися, насамперед, в університетах Центрально-Східної та Південної України (Дніпровському, Київському, Таврійському та Харківському університетах). Саме тому створений на початку 2000-х років знак випускників Чернівецького університету

¹ Цит. за: Положення щодо присудження Почесної відзнаки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Медаль імені В. Н. Каразіна» [документ] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2 арк.

² Рачков Є. С. Використання корпоративних символів та емблем в обрядах переходу (на матеріалах Харківського університету) / Є. С. Рачков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2014. – Вип. 17. – С. 291.

³ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Багалея Д. И., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П. – Х. : Типография Адольфа Дарре, 1906. – С. 89. Опис медалі див.: Описание медалей и монет, хранящихся в нумизматическом кабинете Императорского Харьковского университета / Харьковский университет. Нумизматический кабинет ; предисл. Р. Шерцль. – Х. : Типография фирмы «Адольф Дарре», 1910. – С. 23.

⁴ Інтерв'ю випускників Харківського університету 1940–2010-х рр. (2006–2016 рр.) [фонові документи та транскрипції]...

⁵ Див.: База даних емблем класичних університетів України [рисунок]...

сприймається в якості певного виключення. Новостворені знаки випускників, незважаючи на візуальну подібність до радянських, не стали такими ж популярними серед університетської спільноти. Традиції їх носіння також не склалися, вони сприймаються швидше в якості сувенірів, які отримують випускники університетів на згадку про роки навчання, або символічних презентів для колишніх випускників та гостей навчального закладу. Останніми роками особливу популярність набувають значки, виготовлені представниками факультетів університетів до річниць окремих випусків.

Університетські нагородні знаки та значки є менш розповсюдженими, але, вочевидь, більш статусними. Існують загальноуніверситетські та факультетські нагородні знаки. Наприклад, у рамках підготовки до 200-річчя від дня заснування Харківського університету була створена цілісна система університетських нагород, яка включає знаки «Заслужений професор» та «Почесний доктор університету», «Медаль імені В. Н. Каразіна» та медаль найкращого випускника¹. В основу металевого знака заслуженого професора покладена емблема навчального закладу, проте замість девізу університету на девізній стрічці міститься напис «Заслужений професор». Схожою (за своїм призначенням) нагородою є відзнака почесного доктора університету. Звання «Почесний доктор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна» присвоюється визначним вітчизняним і зарубіжним ученим, діячам науки, освіти, культури та мистецтва, громадським діячам. Відзнака являє собою витягнутий по вертикалі металевий ромб, покритий золотою фарбою з накладеним на нього покритим синьою емаллю хрестом. На хресті міститься зображення латинської літери «D» та напис по колу – «Почесний доктор університету». Хрест увінчаний емблемою навчального закладу. Відзнака зовні нагадує собою ті знаки, які вручалися особам із науковими ступенями в Російській імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Як приклад факультетської відзнаки можна навести знак для нагородження заслужених викладачів історичного факультету Одеського університету. Основою металевого знака є емблема історичного факультету, центральним зображенням якої є монограма «ІФ» («І[сторичний] Ф[акультет]»), що візуально нагадує зображення пір'яної ручки². Знак має золотий колір. Він видається за рішенням Вченої ради або керівництва факультету³.

З часом зростає кількість значків, які пов'язані з ювілеями університетів, їх факультетів, кафедр та інших структурних підрозділів, проведенням

¹ Медалі та знаки Харківського університету // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

² Інтерв'ю з В. М. Полтораком (доцентом Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, кандидатом історичних наук) від 22.09.2015, м. Одеса. Інтерв'юєр: Є. С. Рачков [фонодокумент та транскрипція]...

³ Інтерв'ю з В. Г. Кушніром (деканом історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, професором, доктором історичних наук) від 23.09.2015, м. Одеса. Інтерв'юєр: Є. С. Рачков [фонодокумент та транскрипція]...

наукових заходів тощо. Більшість цих знаків виготовляються за ініціативи викладачів і студентів, а тому є доволі різноманітними за формою, зображенням, тиражем і матеріалом. Наприклад, до 350-річчя Львівського університету оргкомітет організував випуск трьох типів значків. На одному з них зображено малий герб навчального закладу, на другому – сучасний головний корпус Львівського університету, на третьому – будівля університету по вул. Грушевського, де протягом 1851–1922 років знаходився головний корпус навчального закладу¹. Названі значки були виготовлені у двох варіантах: 1) позолоченому; 2) з синьою емаллю, що дозволило витримати національну жовто-блакитну колористику значків. Представники університетської спільноти мали змогу замовити та одержати один або кілька різних значків у профспілковій організації університету, зібравши зрештою цілу колекцію на пам'ять про ювілей університету².

8. Університетські (ректорські) інсигнії

Спроби відродити традиційні для університетів Австро-Угорської імперії інсигнії спостерігались у Львівському та Чернівецькому університетах вже на початку 2000-х років. Точний час їх створення та впровадження в університетські культурні практики зафіксувати доволі складно. Водночас можна стверджувати, що частиною університетської культури новостворені інсигнії стали лише на початку 2010-х років. Наприклад, у вересні 2014 року відбулось урочисте засідання Вченої ради Львівського університету з нагоди інавгурації ректора, яке вважається першим подібним інавгураційним актом у навчальному закладі за багато років³. Під час засідання ректору були вручені університетські символи гідності: нагрудний ланцюг (колар), берло та печатку. Ці знаки мали підкреслювати особливий статус ректора як керівника університетської спільноти та «опікуна» студентської громади⁴. Серед різних візуальних елементів ректорського ланцюга слід, насамперед, назвати зображення середнього герба Львівського університету та Державного герба України. Також слід звернути увагу й на ректорське берло. Відзначимо, що використовуване берло є лише копією ректорської інсигнії, оригінал якої, як уже відзначалося, зберігається у Краківському університеті. Срібну копію ректорського берла у вересні 2012 року під час урочистої церемонії посвяти у студенти (урочистого акту іматрикуляції) на знак тісного історичного зв'язку та десятирічної співпраці між навчальними закладами ректор Вроцлавського університету передав ректору Львівського університету⁵. До того, у вересні 2009 року, оригінальні берла Львівського університету були використані ке-

¹ Див.: Університетові – 350 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.lnu.edu.ua/index.php?q=university/university-350/>. Доступ – 10.01.2016 р.

² Медалі та знаки Львівського університету // Матеріали експозиції Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка.

³ Інтерв'ю з В. Ф. Кметем (директором Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка, доцентом, кандидатом історичних наук) від 30.04.2015, м. Львів. Інтерв'юєр: Є. С. Рачков [фоновий документ та транскрипція]...

⁴ Шемберко Т. Інавгурація Ректора / Т. Шемберко // Каменяр. – 2014. – № 1 (вересень). – С. 2.

⁵ Карабчук О. Урочиста посвята у студенти / О. Карабчук // Каменяр. – 2012. – № 6 (вересень). – С. 1.

рівництвом Вроцлавського університету під час урочистого акту інавгурації нового 2009/2010 академічного року¹.

Іншим прикладом є нагрудний ланцюг ректора Чернівецького університету. До 125-річчя навчального закладу завдяки зусиллям університетських істориків та австрійських меценатів у м. Відень була виготовлена копія втраченого ректорського ланцюга дорадянського періоду². Сьогодні цей знак гідності є важливим атрибутом університетських урочистостей, проте сталої традиції його використання поки що не склалося.

Слід відзначити, що переважна більшість представників університетської спільноти кінця ХХ – початку ХХІ ст. не рефлексує стосовно використовуваних форм символіки та походження університетських ритуалів. Створення символіки на сучасному етапі сприймається ними, насамперед, як рекламний проект, складова частина цілеспрямованої та планомірної політики брендингу. Саме тому, незважаючи на відсутність попередньої традиції використання ректорських інсигній, спроба їх створення розглядалася також в інших класичних університетах України, зокрема Харківському. Ідея створення ректорського ланцюга в Харківському університеті обговорювалася ще під час підготовки до святкування 200-річного ювілею навчального закладу. Розробка проекту ланцюга здійснювалася одночасно з розробкою інших університетських знаків та медалей у 2010-х роках. Основним зображенням відомих нам чотирьох проектів ректорської відзнаки є герб Харківського університету³. Слід відзначити, що ректорський ланцюг так і не був створений. Очевидно, причина полягає у невідповідності цієї відзнаки традиціям університету.

Так само, як і в радянський час, на сучасному етапі «велика» («гербова») та «мала» печатки університетів не належать до університетських або ректорських інсигній. Разом із тим печатки є незамінними на рівні університетського діловодства та залишаються одними з символів процесу бюрократизації університетів в Україні.

9. Академічний одяг

На сучасному етапі в деяких класичних університетах України склалися власні системи академічного одягу. Їх становлення відбувалося переважно на початку 2000-х років та засвідчило пошук університетами нових символічних форм. Мова йде, зокрема, про Львівський, Харківський, Чернівецький та Ужгородський університети. Слід відзначити, що лише незначна частина мантії та конфедераток (так звані «сорбонки») університетів містить емблеми навчальних закладів та/або їх структурних

¹ Redzik A. Uniwersytet Jana Kazimierza ma 350 lat / A. Redzik // Kurier Galicyjski. – 2011. – № 1. – S. 27.

² Осачук С. Чернівці. Історія ланцюга [Електронний ресурс] / С. Осачук // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2009. – Число 56. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n56texts/osachuk2.htm/>. Доступ – 10.01.2016 р.

³ Проекти нагрудних знаків, медалей та ректорського ланцюга Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна [рисунки] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 7, п. 5. – 9 окр. арк.

підрозділів. Наприклад, малий та середній герби Львівського університету можна побачити на академічному одязі як керівництва університету (мантії ректора та проректорів), так й інших представників університетської спільноти. На академічному одязі деканів та випускників-магістрів також можуть міститися емблеми відповідних факультетів.

Слід відзначити, що академічний одяг, ректорські інсигнії та університетські нагороди становлять єдину групу символіки – університетські статусні відзнаки. Статусні відзнаки є атрибутами різноманітних практик саморепрезентації університетів України – церемоній посвяти в студенти, випуску з університету, ювілеїв та інших ритуальних практик. Для різних університетів характерно створення та використання типових статусних відзнак, проте жодним чином не можна казати про їх уніфікацію. Перелік статусних відзнак та особливості їх публічного використання в кожному університеті мають свої відмінності.

10. Книжкові видання

Університетська культура в Україні передбачає різноманітні форми символічних репрезентацій¹. Зокрема, до ювілеїв готують окремі нариси, присвячені історії університетів² та факультетів³, біобібліографічні

¹ Див.: Посохов С. И. Юбилей Харьковского университета / С. И. Посохов // Отечественная история. – 2004. – № 6. – С. 141–148.

² Див., наприклад: Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет (1805–1955) / отв. ред. С. М. Короливский. – Х. : Издательство ХГУ, 1955. – 386 с.; Історія Одеського університету за 100 років / Н. І. Букатевич, Г. А. Вязовський, І. М. Дузь [та ін.] ; відп. ред. О. І. Юрженко. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 423 с.; Історія Одеського університету (1865–2000) / гол. ред. В. А. Смигтина ; Л. О. Ануфрієв, С. О. Аппатов, Ю. О. Амброз [та ін.]. – Одеса : Астропринт, 2000. – 226 с.; Історія Дніпропетровського національного університету (1918–2003) / авт. кол. : Ю. А. Лопатін, В. Д. Мирончук, С. І. Світленко [та ін.]. – 3-тє вид., перероб. і доп. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2003. – 232 с.; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років...– 750 с.; Харківський університет – рідному місту / В. В. Кравченко, Б. П. Зайцев, С. О. Наумов, С. М. Куделко ; за ред. С. І. Посохова, Є. П. Пугача ; вст. ст. В. С. Бакірова ; відп. за вип. К. В. Новак. – Х. : НМЦ «СД», 2004. – 200 с.; Таврический университет: времена и люди: 90 лет служения науке / авт.-сост.: В. Н. Бержанский, В. Ф. Шарапа, Г. Ю. Богданович [и др.]. – К. : Либідь, 2008. – 296 с.; Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Історія та сучасність (1865–2015) / гол. ред., упоряд., вст. ст. І. М. Коваль ; упоряд., передм. В. М. Хмарський. – Одеса : Видавництво Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, 2015. – 963 с.; Харківський університет і українська культура. До 210-річчя від часу заснування ХНУ імені В. Н. Каразіна / передм. В. С. Бакірова ; за ред. Ю. М. Безхутрого. – Харків: Видавництво ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2015. – 295 с.

³ Див., наприклад: Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940–2000). Ювілейна книга / упоряд.: О. Вінниченко, О. Целуйко ; відп. за вип. Р. Шуст. – Львів : Видавництво Львівського університету ім. І. Франка, 2000. – 293 с.; Факультет історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (1940–2011 рр.) / редкол. : В. М. Ботушанський, О. В. Добржанський [та ін.]. – Чернівці : Наші книги, 2012. – 600 с.; Історія та історика у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету) / за ред. Л. Зашкільняка, П. Серженги. – Львів : ПАІС, 2015. – 412 с.

збірники почесних професорів, ректорів університету¹ тощо. Більшість із цих видань містить окремі елементи символіки, насамперед емблему університету та/або емблеми факультетів, текст гімну тощо. Університетська символіка також доволі часто супроводжує різноманітні довідкові видання про університети.

11. Плакати (об'яви)

Самостійне виготовлення інформаційних плакатів є доволі розповсюдженою практикою серед класичних університетів України. Загальна кількість плакатів, яка сьогодні представлена в мережі Інтернет, на офіційних сайтах та групах у соціальних мережах університетів та їх структурних підрозділів, є надзвичайно великою. Обов'язковим елементом загальноуніверситетських або факультетських плакатів є відповідна символіка. Емблеми в цьому випадку виконують номінативну роль. Найбільш актуальним питанням є правильність використання символіки, оскільки автори плакатів часто зображують її у довільний спосіб.

12. Промоматеріали

Знаходячись в умовах гострої конкурентної боротьби, університети прагнуть зміцнити власний імідж, використовуючи для цього, перш за все, можливості брендингу. Одним з аспектів брендингу класичних університетів є розширення спектру промоматеріалів з університетською символікою. За характером носія зображення (форма втілення) їх можна умовно поділити на кілька груп: канцелярські вироби (ручки, олівці, записники тощо); одяг (футболки, шарфи тощо) та сумки; банери; буклети та проспекти; інші промоматеріали (календарі, чашки, магніти, прапори тощо). Університетські промоматеріали характеризуються строгістю та мінімалізмом, їх завданням є створення простого та пам'ятного образу навчального закладу. Найчастіше вони використовуються під час урочистих заходів: днів університету, випускника або відкритих дверей; церемоній випуску студентів та ювілеїв.

¹ Див., наприклад: Професори Дніпропетровського національного університету / ред. кол. : М. В. Поляков (голова редкол.), М. М. Дронь [та ін.]. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2003. – 320 с.; Почесні члени і доктори Університету Св. Володимира / Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка ; авт.-упоряд. В. А. Короткий, Т. В. Табенська, Ю. В. Цимбал ; гол. ред. С. В. Головка. – К. : Либідь, 2005. – 327 с.; Професори Одеського (Новоросійського) університету : біогр. словн. : у 4 т. Т. 1: Ректори / Ю. О. Амброз, Т. В. Васильєва, І. С. Гребцова [та ін.] ; відп. ред. В. А. Сминтина ; упоряд. та бібліогр. ред. В. В. Самодурова, І. В. Шепельська / М. Є. Безпалов, П. В. Добров, В. І. Масальський, О. В. Стяжкіна, В. І. Шабельников ; наук. кер. Г. Я. Пономаренко, З. Г. Лихолобова. – Донецьк : Норд-прес, 2006. – 371 с.; Професора Таврического національного университета им. В. И. Вернадского / сост. В. Г. Ена, В. В. Бобков, В. К. Федоров. – К. : Либідь, 2007. – 172 с.; Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. 1918–2008 : біобібліографічний довідник / упоряд. С. І. Світленко, І. М. Барг, А. І. Вінніков [та ін.] ; голова редкол. М. В. Поляков. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2008. – 596 с.; Професори Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна : біобібліографічний довідник / за ред., передм. В. С. Бакірова. – Х. : Видавництво ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – 371 с.

Таким чином, наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. класичні університети України постали перед необхідністю конструювання нової університетської символіки. Процес оновлення символів та емблем передбачав синтез існуючих форм і символічних зображень із різноманітними запозиченнями. Такий еkleктизм виправдовується прагненнями університетів адаптуватися до нових умов суспільного розвитку та нових викликів, які постали перед системою вищої освіти в Україні. Нові університетські символи та емблеми виникали спонтанно та спорадично та спочатку не мали цілісності та системності. Це призвело до відсутності сталого тлумачення символіки та інколи незнання про її існування. Деякі символи та емблеми містять зображення або їх елементи, які виникли у попередній час, що важливо для формування усталеної традиції навчальних закладів. Для сучасного етапу характерно також конструювання нових форм університетської символіки, які, як правило, будуються на міжнародній практиці та являють собою синтез вітчизняних і західноєвропейських форм. Загалом, сучасні форми візуальної репрезентації університетів лише частково враховують специфіку та історичні традиції навчальних закладів. Можна стверджувати, що останнім часом (передовсім, завдяки поширенню інформаційних технологій) вони суттєво впливають на процеси формування сучасного та пам'яткового образу того чи іншого університету.

РОЗДІЛ IV

Символи та емблеми як прояви корпоративної культури класичних університетів України наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Спрямованість еволюції та фактори зміни символіки класичних університетів України до певної міри свідчать про стан університетського середовища та університетську політику пам'яті. Сучасна криза університетів в Україні характеризується перманентністю та може бути визначеною за допомогою низки ознак (комерціалізація, масовізація, бюрократизація та ін.). В Україні розвиток ринкових відносин та комерціалізація освіти стали фактором реалізації багатьох іміджевих проєктів, пов'язаних із символікою. Найголовнішим із них стало проведення цілеспрямованої та планомірної політики брендингу.

Практики саморепрезентації університетів є одним із компонентів політики брендингу навчальних закладів в Україні. За допомогою різноманітних ритуалів і пов'язаної з ними символіки навчальні заклади прагнуть сконструювати образ оновленої та динамічної структури, репрезентувати університет суспільству, сприяти консолідації університетської спільноти. Серед різноманітних форм саморепрезентації класичних університетів України найважливіше місце належить їх ювілеям. Традиція святкування ювілеїв вітчизняними університетами стала важливою частиною сучасної університетської культури України. На відміну від звичайних Днів університету, які сприймаються переважно як суто корпоративне свято, ювілеї університетів залишаються заходами, що мають важливе регіональне або навіть загальнодержавне значення. Вони є засобом, що забезпечує консолідацію університетської спільноти та сприяє конструюванню корпоративної ідентичності. Ювілей як форма встановлення інформаційного та емоційно-психологічного контакту з історичним минулим (меморіалізація) є особливо важливою для університетської спільноти.

Для сучасного етапу є характерним оказіональний характер конструювання нових форм символіки, а ювілеї університетів є найбільш слушним приводом для цього. Ювілейна культура класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст. передбачає різноманітні форми символічних репрезентацій, що сприяють збереженню загальної парадигми значень університетської спільноти. Ювілеї не лише передбачають найбільшу концентрацію символічних форм, але й їх принагідне конструювання та утвердження у вигляді певної традиції (канону). Втім, сьогодні казати про «університетські традиції» як такі досить складно, адже спостерігається хибкість, нетривкість застосування багатьох символічних форм та практик, їх ситуативне використання, періоди сплеску та занепаду інтересу до них із боку керівництва університетів та відсторонення від них більшості університетів.

4.1. Сучасна криза та знакове середовище університетів

Сучасне становище університету все частіше зображується з використанням слів «криза» та «занепад»¹. Проблемі кризи інституціональної та соціокультурної складових університетської ідентичності присвячена низка праць, переважна більшість з яких пронизана майже неприхованими апокаліптичними настроями щодо стану та перспектив університету як суспільного інституту². Сучасна криза пов'язується дослідниками, насамперед, із переходом університету зі стану модерного (гумбольдтівського) з властивими йому ознаками в стан постмодерного (масового). Мабуть, найбільш знаною серед таких робіт є книга Б. Рідінгса «Університет в руїнах»³, в якій автор намагався визначити сучасний стан університету через дослідження трансформацій його інституційних функцій. Основна мета Б. Рідінгса продемонструвати розмиття широкої суспільної ролі університету як соціального інституту. На його думку, сучасна криза університету безпосередньо пов'язана з руйнацією його альянсу з національною державою: «Університет стає інститутом іншого типу; він більше не пов'язаний із долею національної держави, оскільки перестає виступати в ролі творця, захисника та розповсюджувача ідеї національної культури»⁴ (перекл. авт.). На думку дослідника, національна держава та поняття культури епохи модерну перестають грати ключову роль у все більш транснаціональній глобальній економіці. Такий зсув має прямий вплив на університет, який історично був головним інститутом національної культури в національній державі модерну⁵. Університет німецької моделі пережив себе, нині це уламок епохи модерну. Основна проблема полягає в тому, що університет стає постісторичним, тобто постмодерним⁶. Одним із видимих наслідків кризи університету, на якому акцентує увагу Б. Рідінгс, став процес трансформації університетської символіки. В якості прикладу дослідник наводить процес оновлення символіки Сіра-

¹ Див.: Ридингс Б. Університет в руїнах / Б. Ридингс ; пер. с англ. А. М. Корбута. – М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 304 с.; Запорожец О. Н. Университет как корпорация: интеллектуальная картография исследовательских подходов / О. Н. Запорожец. – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2011. – 48 с.; Куренной В. А. Бастард модерна. О текущем кризисе университета [Электронный ресурс] / В. А. Куренной // Неприкосновенный запас. – 2011. – № 3 (77). – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2011/3/ku8-pr.html/>. Доступ – 10.01.2016 г.; Роджеро Дж. Из руин в кризис: об основных трендах в жизни глобального университета [Электронный ресурс] / Дж. Роджеро // Неприкосновенный запас. – 2011. – № 3 (77). – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2011/3/po7.html/>. Доступ – 10.01.2016 г.

² Див.: Shumar W. College for Sale: a Critique of the Commodification of Higher Education / W. Shumar. – London : The Falmer Press, 1997. – 217 p.; Donoghue F. The Last Professors. The Twilight of Humanities in Corporate University / F. Donoghue. – New York : Fordham University Press, 2008. – 172 p.; Ридингс Б. Університет в руїнах... – 304 с.; Куренной В. А. Бастард модерна. О текущем кризисе университета [Электронный ресурс]...

³ Ридингс Б. Університет в руїнах... – 304 с.

⁴ Цит. за: Там само. – С. 12.

⁵ Там само. – С. 26-27.

⁶ Там само. – С. 17-18.

кузького університету в США, очевидцем якого він став. Герб як традиційний символ університету, що друкувався на університетських бланках та інших документах, поступово був замінений новим «корпоративним» логотипом, широко розтиражованим на університетських промоматеріалах. Герб продовжив використовуватися в університетському просторі, проте виключно в офіційних документах, наприклад у дипломах¹.

Відзначимо, що наведена апокаліптична версія сучасного становища університету є дискусійною². Наприклад, Дж. Роджеро наголошує на тому, що університет як соціальна структура представляє собою досить ефективний інститут, який впливає на конфігурацію суспільства когнітивного капіталізму. Становище університету в контексті інституційних трансформацій сучасного суспільства дослідник визначає як перехід «із руїн у кризу»³.

Сучасне кризове становище університетів взагалі на пострадянському просторі й зокрема в Україні неможливо визначити без урахування низки чинників. Перш за все, йдеться про крах радянської системи та неоліберальний поворот, намагання будувати національну систему освіти в новостворених незалежних державах, запровадження принципів Болонської реформи⁴. Після проголошення незалежності України та впровадження нових принципів функціонування системи вищої освіти університети опинилися в нових політико-економічних та соціокультурних умовах. Кінець радянської епохи спричинив тотальний розпад і перерозподіл ідентичностей⁵ як на індивідуальному рівні, так і на рівні окремих спільнот, у тому числі університетських. Ідеологічна вимога зміни «старих» інститутів та їх атрибутів спричинила переосмислення цілей та завдань вищої школи. Її основою стала підтримана багатьма університетами «Magna Charta Universitatum Europaeum» (з лат. «Велика Хартія Європейських Університетів»), поява та схвалення якої вже є симптоматичними. До хартії долучилась більшість класичних університетів України (за виключенням Таврійського та Ужгородського університетів)⁶.

Розглядаючи загальні прояви кризи університетів, слід відзначити, що в новітній період вона характеризується «перманентністю»⁷ та може бути визначена за допомогою наступних ознак: комерціалізації, масові-

¹ Ридингс Б. Університет в руїнах... – С. 23–24.

² Див.: Запорожец О. Н. Університет как корпорация: интеллектуальная картография исследовательских подходов... – 48 с. ; Роджеро Дж. Из руин в кризис: об основных трендах в жизни глобального университета [Электронный ресурс]...

³ Роджеро Дж. Из руин в кризис: об основных трендах в жизни глобального университета [Электронный ресурс]...

⁴ Маяцкий М. Університет називається / М. Маяцкий // Логос. – 2013. – № 1 (91). – С. 5.

⁵ Вишленкова Е. А. История университета как история памяти корпорации? / Е. А. Вишленкова, С. Ю. Мальшева, А. А. Сальникова // Ab Imperio. – 2004. – № 3. – С. 276.

⁶ Signatory Universities [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.magna-charta.org/signatory-universities/>. Доступ – 10.06.2016 р.

⁷ Куренной В. А. Бастард модерна. О текущем кризисе университета [Электронный ресурс]...

зації, бюрократизації та історичної легітимзації¹. Дослідники, як правило, поєднують ці ознаки в цілісний імпліцитний комплекс «викликів», які постали перед університетом як таким. Для кожного з них притаманні відповідні символічні прояви.

Мабуть, однією з найчастіше згадуваних ознак кризи університетів в Україні є комерціалізація університетської освіти. Найбільш загально комерціалізація може бути визначена як повне підпорядкування функціонування університету принципам корисності². Університет, залишаючись частиною системи символічного виробництва, більшою або меншою мірою економізується³. Для того щоб «підтвердити» свою корисність та заявити про себе на ринку освітніх послуг, він, зокрема, змушений відповідним чином символічно позначати себе. Для цього використовується різноманітна символіка, форма та зміст якої визначається контекстом існування, історією, локальними та загальнодержавними процесами. В Україні розвиток ринкових відносин та комерціалізація освіти стали фактором реалізації багатьох іміджевих проектів, пов'язаних із символікою⁴. Наприклад, зі середини 1990-х років у більшості університетів була затверджена офіційна емблема навчального закладу, а також інша символіка (гімн і прапор університету, штандарти/хоругви факультетів тощо). Оновлення символіки, як правило, було пов'язане з ювілеями та річницями університетів, зміною їх офіційного статусу або іншими подіями (наприклад, виготовленням штандартів, створенням офіційного сайту тощо)⁵.

Слід відзначити, що набуття університетом рис економічної корпорації є не лише наслідком невпинної комерціалізації вищої освіти, але й результатом зменшення його підтримки з боку держави. На сучасному етапі значення держави як своєрідної противаги інтенціям вільного ринку поступово зводиться нанівець⁶. Спостерігається руйнування традиційної для класичного університету стратегії відносин між державою та університетом. Основний зміст реформ полягає у слідуванні вимогам ринку освітніх послуг, які базуються на принципах утилітарності та корисності вищої освіти. Загальні зміни, які сьогодні відбуваються з університетами

¹ Див.: Запорожец О. Н. Университет как корпорация: интеллектуальная картография исследовательских подходов... – 48 с.; Куренной В. А. Бастард модерна. О текущем кризисе университета [Электронный ресурс]...

² Інше розуміння процесу комерціалізації університетської освіти пов'язане з таким негативним явищем, як корупція. Див.: Куренной В. А. Бастард модерна. О текущем кризисе университета [Электронный ресурс]...

³ Запорожец О. Н. Университет как корпорация: интеллектуальная картография исследовательских подходов... – С. 34.

⁴ Посохов С. И. О памяти и памятниках в университетской истории / С. И. Посохов // История и историческая память : межвуз. сб. науч. тр. – Саратов; Ставрополь : Саратов. гос. ун-т; СКФУ, 2012. – Вып. 6. – С. 124–126.

⁵ Див.: Рачков Є. С. Візуальна складова практик саморепрезентації класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст. / Є. С. Рачков // *Wschodni Rocznik Humanistyczny*. – 2015. – Т. ХІІ. – S. 327–341.

⁶ Куренной В. А. Бастард модерна. О текущем кризисе университета [Электронный ресурс]...

в Україні, виразно позначаються й на характері використовуваної ними символіки. Загалом, символіку українських університетів можна умовно розподілити на кілька груп. Особливе місце у конструюванні корпоративної ідентичності університетських мешканців посідає корпоративна університетська символіка (вона є унікальною в кожному університеті або такою, що визнається університетською спільнотою як унікальна). Найчисленнішою є група, яку можна віднести до міжнародної освітньої символіки, що має на меті забезпечити наступність «культурного тексту» університету та тяглість університетської традиції. З метою підкреслити свій багатопрофільний характер та повноту структури університети використовують також галузеву символіку, хоча ці зображення в переважній більшості випадків можна віднести до групи міжнародних символів науки та освіти. Менш численними є символи та емблеми з державною та регіональною символікою, що загалом є симптоматичним, враховуючи зазначений вище розрив сучасного університету з національною державою. Незважаючи на це, державна символіка незалежної України сьогодні продовжує займати помітне місце в університетському просторі.

Серед ризиків, які породжені комерціалізацією університетської освіти, слід особливу увагу звернути на так звану «проблему імітації». Вона стосується не лише освітнього процесу та наукової діяльності, але й імітації університетської автономії, коли базові принципи функціонування університетів підміняються формальними елементами самоврядування. В останньому варіанті автономія з сукупності основоположних принципів університетського життя трансформується в певний символ, що має загалом номінативне значення.

Символи та емблеми університетів мають властивість доволі точно відображати трансформації, які відбуваються зі свідомістю університетської спільноти. Одним із прикладів є складність запровадження на сучасному етапі в класичних університетах України ректорських символів гідності (зокрема, ректорського ланцюга та берла). Попри численні спроби їх створення та укорінення в практику публічного використання, вони не стали повноцінною частиною корпоративної культури університетів. Можливе пояснення приховане в явному розриві між їх формою та значенням. Колись найважливіші символи гідності ректора та університетської автономії, сьогодні інсигнії є лише одними з атрибутів урочистих заходів, нагадуванням про університетські традиції Середніх віків та Нового часу.

Іншим проявом кризи університету на сучасному етапі називають масовий характер вищої школи. Масовізація негативно впливає на збереження високих гуманістичних ідеалів університетської освіти¹, привносить до університету прагматизм та утилітаризм, впливає на зниження якісного рівня підготовки фахівців. Вона суперечить гумбольдтівським

¹ Куренной В. А. Бастард модерна. О текущем кризисе университета [Электронный ресурс]...

«ідеалістичним» принципам: «Кажучи простіше, Гумбольдт – не для масового університету»¹ (*перекл. авт.*). В Україні масовізація та пов'язана з нею комерціалізація університетської освіти спричинили справжню боротьбу за лідерство на регіональному освітньому просторі серед вищих навчальних закладів. Принциповим питанням стало «класичне» походження університетів і пов'язані з цим матеріальні та символічні переваги. Категорія «класичний університет» отримала значення символічного капіталу та перетворилася на певний еталон, який засвідчує «справжність» університету та гарантує високий науково-освітній рівень закладу. Водночас іміджеві проекти профільних інститутів, які отримали статус «національних» університетів, сприяли поступовому нівелюванню значення цієї категорії.

Прагнучи підкріпити свої претензії на «класичність» (інакше кажучи, «універсальність»), університети використовують різноманітні візуальні засоби². Зокрема, масовізація спричинила зростання чисельності та диверсифікацію використовуваних форм символіки університетів. Якщо університетські символи та емблеми середини 1990-х років були візуально подібними до відповідних зображень радянського періоду, то символіка, яка була створена наприкінці 1990-х – на початку 2010-х років, конструюється з урахуванням певних системних зв'язків. Саме у цей час спостерігається оновлення емблем факультетів університетів, розроблення штандартів/хоругов, оновлення емблем на офіційних сайтах структурних підрозділів навчальних закладів у мережі Інтернет тощо.

Урізноманітнення символіки позначилося на її використанні в елементах екстер'єру та інтер'єру університетів. Як уже відзначалося, одним із найбільш помітних символічних елементів, який можна побачити при вході до головної будівлі більшості університетів України, є їх назва³. Крім того, характерним оздобленням екстер'єру університетських будівель є різноманітні пам'ятні дошки, присвячені видатним ученим, які працювали в університеті, та важливим подіям, пов'язаним із навчальним закладом. Зображення головних будівель університетів (як правило, у вигляді силуетів) стали одними з найбільш розповсюджених емблем навчальних закладів на сучасному етапі. Різноманітними символічними формами (емблемою, текстом гімну, пам'ятними табличками, скульптурами тощо) також сповнені інтер'єри університетів, насамперед вестибюлі їх головних корпусів.

Слід відзначити, що використання університетами схожих форм символіки, яке можна назвати її «серійним повторенням»⁴, призводить до нівелювання репрезентативного значення символів та емблем і спричиняє розрив між їх формою та значенням. При цьому форма використову-

¹ Цит. за: Миттельштрасс Ю. Будущее науки и настоящее университета / Ю. Миттельштрасс // Логос. – 2013. – № 1 (91). – С. 115.

² Посохов С. И. О памяти и памятниках в университетской истории... – С. 124.

³ Там само. – С. 124–125.

⁴ Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Ж. Бодрийяр ; пер. с фр. и вст. ст. С. Н. Зенкина. – М. : Добросвет, 2000. – С. 123.

ваної символіки як певного засобу комунікації стає більш важливою, ніж її значення, тобто зміст переданого повідомлення. Символічні практики та їх атрибути отримують на сучасному етапі все більш формальний характер. Зазначені процеси негативно впливають на вибір поведінкових стратегій університетських мешканців і створюють передумови для руйнування базових тропів пам'яті університетської корпорації.

Звичну логіку існування університету руйнує також його інтенсивна бюрократизація або менеджеріалізація, яку також називають «академічною управлінською революцією». Як відзначав Б. Рідінгс, у сучасному університеті, як і раніше, виконуються три функції: дослідження, викладання та адміністрування. Останнє швидко стає основним місцем розміщення ресурсів, у результаті чого викладання та дослідження як аспекти професійного життя опиняються в підпорядкуванні в адміністрування¹. Університет перетворюється на особливий («бюрократичний») тип корпорації, в якій основною фігурою впливу стає менеджер (адміністратор), що має навички ефективного управління. У цих умовах основним принципом діяльності університету проголошується «ефективність», яка визначається низкою параметрів (так звані «індикаторні технології»). Бюрократизація змінює принципи саморегуляції університетської спільноти та де-факто піддає сумніву його інституційну автономію².

Процес поступової бюрократизації університетів в Україні відображається не стільки в символіці навчальних закладів, скільки в стратегії та тактиці її створення та подальшого використання. Знаходячись в умовах гострої конкурентної боротьби, університети з кожним роком витрачають усе більше зусиль на популяризацію університетської освіти, збільшують кількість і різноманітність рекламної інформації, диверсифікують шляхи її поширення. Вони провадять цілеспрямовану та планомірну політику брендингу, особливе місце в якій займають символіка та символічні практики. Символи та емблеми, з одного боку, визначають та окреслюють можливі напрями брендингу університетів, а з іншого – змінюються під його дією³.

Загалом, можна виділити кілька напрямів брендингу, пов'язаних з університетською символікою. Насамперед, це модернізація існуючих і розроблення нових, дещо змінених та осучаснених символів та емблем протягом 1990–2010-х років. Цікавою тенденцією є заміна, а іноді ситуативна підміна офіційної загальноуніверситетської емблеми її спрощеною та стилізованою копією або логотипом, який має характер товарного знака та відповідає затребуваному ринком образу навчального закладу. Така

¹ Рідінгс Б. Університет в руїнах... – С. 199.

² Запорожец О. Н. Університет как корпорация: интеллектуальная картография исследовательских подходов... – С. 34.

³ Див.: Рачков Є. С. Сучасні тенденції розвитку символіки класичних університетів України: між брендом та традицією / Є. С. Рачков // Збірник тез доповідей круглого столу «Суспільна місія класичного університету: історія, сучасність, перспективи» (м. Харків, 20 лютого 2015 р.). – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 53–57.

символіка стає широко тиражованою, насамперед, через її використання на університетських промоматеріалах, кількість та різноманітність яких зростає з кожним роком.

Ще одним напрямом брендингу університетів є використання їх символіки як об'єкта інтелектуальної власності. Часто використання корпоративних символів та емблем регламентується певними правилами та вимогами, які віддалено нагадують положення «брендбуку». Відсутність останнього компенсується прагненнями університетів та їх факультетів бути впізнаваними на ринку освітніх послуг, а отже, дотримуватися корпоративного стилю та загальноживаних університетських символів та емблем. Загалом, аналіз брендингу університетів дозволяє зробити висновок, що сучасні форми їх візуальної репрезентації лише частково враховують специфіку та традиції навчальних закладів, проте беруть активну участь у створенні їх сучасного та пам'яткового образу¹.

Чинником кризи університетської освіти в Україні є також проблема історичної легітимації університетів на сході Європи. Так, В. А. Куренний зазначає, що ця проблема має «специфічний російський характер» та, насамперед, пояснюється особливостями запровадження університетів у Російській імперії². На нашу думку, цю проблему можна віднести й до інших східноєвропейських університетів, особливо тих, чия історія пов'язана зі складним процесом інституціональних перетворень. Сутність проблеми історичної легітимації полягає у ступені соціокультурної та історико-культурної укоріненості східноєвропейських університетів і «наслідування» західноєвропейської університетської традиції. Показовим прикладом цього є активне використання університетами в сучасній Україні різноманітних символічних форм, переважна більшість яких є запозиченою та привнесеною в університетську культуру (повсюдне використання університетами академічного одягу (мантії та «сорбонок»), штандартів/хоругв, виготовлення ректорських відзнак тощо). Якщо у випадку Львівського та Чернівецького університетів можна казати про часткове відродження символічних форм XVIII–XIX ст., то для більшості університетів України використовувані на сучасному етапі форми символіки є новими.

Проблема історичної легітимації університетів України стає більш зрозумілою, якщо на неї подивитися крізь призму комемораційних практик. Власне, основні зусилля університетів у напрямку політики пам'яті протягом останніх кількох десятиліть полягали у конструюванні нових базових тропів позитивної пам'яті університетської спільноти. Відбір сюжетів «запам'ятовування», їх цілісність надають можливість зрозуміти загальну логіку університетського нарративу пам'яті. Найбільш виразно ці нарративи представлені в ювілейних виданнях університетів. Зображені там

¹ Рачков Є. С. Сучасні тенденції розвитку символіки класичних університетів України: між брендом та традицією ... - С. 56.

² Куренной В. А. Бастард модерна. О текущем кризисе университета [Электронный ресурс]...

сюжети можна умовно розподілити на кілька груп: 1) складний етап заснування навчального закладу; 2) пошук університетом власного шляху розвитку; 3) університет у період катаклізмів (війни, революції, реформування системи освіти); 4) перманентний розвиток навчальних закладів зі здобуттям незалежності України та до сьогодні. Перелік сюжетів «запам'ятовування» є далеко неповним, проте їх типовість дозволяє стверджувати про спільність цілей класичних університетів України, які відображаються у схожій політиці пам'яті та засобах, які використовуються для її проведення.

Доволі розповсюдженим засобом втілення певної політики пам'яті університетів на сучасному етапі стало спорудження біля навчальних закладів різноманітних пам'ятників та пам'ятних знаків¹. Мабуть, найбільш послідовною та одночасно різноманітною в цьому плані виглядає політика пам'яті Харківського університету. Так, у 1999 році біля його головного корпусу було встановлено пам'ятник добровольцям «студентського батальйону», загиблим у роки Другої світової війни. У 2004 році до 200-річчя Харківського університету черговий раз був переміщений пам'ятник його засновнику В. Н. Каразіну. Наразі він знаходиться на площі перед головним корпусом навчального закладу. До 206-річчя університету (2010 р.) біля так званого «Північного корпусу» було відкрито пам'ятники двом видатним ученим – історику Д. І. Багалію та математику О. М. Ляпунову. Нещодавно (квітень 2016 р.) відбулось довгоочікуване відкриття пам'ятників лауреатам Нобелівської премії, чий життя та діяльність пов'язані з Харківським університетом – біологу І. І. Мечникову, економісту С. А. Кузнецю та фізику Л. Д. Ландау. У листопаді 2017 року біля головного корпусу Харківського університету було відкрито пам'ятник діячу освіти та культури, письменнику, ректору навчального закладу П. П. Гулаку-Артемівському. Іншими такого роду прикладами є спорудження пам'ятника Ю. А. Федьковичу у сквері Чернівецького університету до 120-річчя навчального закладу (1995 р.), встановлення біля головного корпусу Ужгородського університету до 70-річчя навчального закладу пам'ятного знака «Наука і Всесвіт» (2015 р.) тощо. Слід також відзначити, що проблема історичної легітимациі виразно фіксується в університетському наративі пам'яті у вигляді «зон замовчення», пов'язаних із травматичними для університетської самосвідомості подіями.

Таким чином, символіка є одним із маркерів сучасного стану університетської ідентичності, що водночас відображає особливості університетської політики пам'яті. Символіка є своєрідним «тестом», що формує систему поглядів на університет, його функції, призначення та ідеали. Спрямованість еволюції та фактори зміни символіки є одним із маркерів кризового становища класичних університетів України на сучасному етапі. Загалом, криза університетської ідентичності в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. виявилася в різноманітності та еkleктичності

¹ Посохов С. И. О памяти и памятниках в университетской истории... – С. 125.

символіки – специфічних рисах вітчизняної університетської культури. Університети витрачають усе більше зусиль на розширення спектру використовуваних символів та емблем і диверсифікацію шляхів їх репрезентації. Деякі з таких символічних форм є традиційними для університетів України, інші – запозиченими та штучно привнесеними. Стрімке зростання чисельності другої групи символіки свідчить про слабкість вітчизняної традиції конструювання та публічного використання символів та емблем.

4.2. Візуальна складова практик саморепрезентації університетів

Значення практик саморепрезентації для університетських спільнот складно переоцінити. Основний їх зміст і призначення були визначені протягом кількох останніх століть та залишаються незмінними до сьогодні. Основне їх завдання полягає в утвердженні (легітимізації) університетів, визнанні їх у якості науково-освітніх і культурних центрів регіонального та загальнодержавного значення. Враховуючи розлогий характер названого завдання, доволі різноманітними є форми його реалізації. Форми практик саморепрезентації класичних університетів сучасної України та їх зміст конструюються з урахуванням політичного контексту та тих соціокультурних змін, яких зазнало українське суспільство протягом трьох останніх десятиліть. Практики саморепрезентації університетів почасти являють собою певні церемонії або ритуали. Їх структурними компонентами є різноманітні семіотичні форми, виражені в таких знакових системах, як емблеми, жести, промови, музика, спів тощо. Вони є відповідним чином організованими та детермінованими, мають заздалегідь визначений характер. Практики саморепрезентації університетів не передбачають і не призводять до просторових або організаційних трансформацій, натомість вони змінюють рівень семіотичності університетського простору, помітно збільшуючи кількість використовуваних у ньому знакових систем і підвищуючи ступінь їх виразності.

Серед різноманітних візуальних проявів, якими сповнені практики саморепрезентації класичних університетів України, найбільш виразними є офіційна та напівофіційна атрибутика навчальних закладів та їх структурних підрозділів, насамперед факультетів. Останніми роками в університетах спостерігається загальна тенденція до максимальної візуалізації конструйовуваних ідей та образів, що зрештою приводить до переважання візуальних символічних форм (передусім, символів та емблем) над іншими. Конкретної ієрархії використовуваних форм символіки не існує. Втім, очевидно, що офіційні загальноуніверситетські символи та емблеми під час загальноуніверситетських практик саморепрезентації займають більш важливе місце в символічному та просторовому вимірі, ніж символіка факультетів або інші різноманітні атрибути урочистих

заходів. Разом із тим немає жодних прикладів диференціації символіки структурних підрозділів навчальних закладів на більш або менш важливі.

Незважаючи на це, далеко не всі члени університетської спільноти (навіть ті, які беруть активну участь в організації та проведенні урочистостей) усвідомлюють їх призначення та роль у конструюванні університетської ідентичності. Водночас переважна орієнтація практик саморепрезентації університетів на цінності знакового характеру зовсім не свідчить про відсутність практичних функцій. Навпаки, університетські ритуали та пов'язані з ними символи й емблеми виконують низку важливих функцій, насамперед консолідууючу, репрезентативну, комунікативну та ін. У літературі функції практик саморепрезентації університетів України та загалом Східної Європи представлені доволі вибірково¹.

Дослідники, перш за все, акцентують свою увагу на інтегруючій (консолідуючій) та репрезентативній функціях практик саморепрезентації університетів України². Інтегруюча функція полягає у тому, що за допомогою ритуальних практик університетська спільнота періодично оновлює та стверджує свою єдність та ідентичність. Практики саморепрезентації необхідні для усвідомлення солідарності, взаємозв'язку членів університетської спільноти. Під час виконання різноманітних символічних дій вони мають можливість усвідомити єдність цілей, пережити схожі почуття та настрої. За допомогою ритуалів і символів університетська спільнота налагоджує зв'язок між різними її поколіннями, об'єднує минуле та сьогодення. Особливе значення консолідуюча функція отримує під час кризових для університетської спільноти ситуацій, коли під загрозою опиняється єдність її колективу, його нормальне функціонування. Прагнучи якимось чином компенсувати втрату тих чи інших важливих позицій і тим самим зберегти сенси свого існування, університетська спільнота поглиблює значення використовуваних символічних практик і символів. Останні за цих умов відіграють своєрідну «компенсаторну» роль.

Репрезентативна функція практик саморепрезентації університетів особливе значення отримує в умовах зовнішніх контактів. Її сутність полягає в легітимізації навчального закладу по відношенню до зовнішнього (насамперед, міського) оточення. Особливе місце в рамках репрезентативної функції належить комунікативному аспекту університетських символічних практик і символів. Хоча найчастіше в якості адресата повідомлень університетської спільноти виступає зовнішній світ, проте не слід забувати про можливість автокомунікації, під час якої університет-

¹ Див.: Вишленкова Е. А. Terra Universitatis: Два века университетской культуры в Казани / Е. А. Вишленкова, С. Ю. Мальшева, А. А. Сальникова. – Казань : Казан. гос. ун-т, 2005. – 500 с.; Университет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века / под общ. ред. А. Ю. Андреева, С. И. Посохова. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – 671 с.

² Посохов С. И. Символы и эмблемы Харьковского университета: проблемы типологии и эволюции / С. И. Посохов, В. Ю. Иващенко // Znaki i symbole w przestrzeni publicznej / pod red. A. Jaworskiej, R. Jopa, K. Madejskiej. – Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2016. – S. 114.

ська спільнота сама передає та отримує певну інформацію, виступаючи в якості адресата та адресанта одночасно. Шляхом виконання відповідних ритуалів університетська спільнота надсилає та отримує заздалегідь відомі тексти, транслює зразки та стереотипи. Таким чином, вона орієнтується на повторні повідомлення, що не приносять нове знання, проте дозволяють зберегти вже наявне та використати його для подолання певних «руйнувань», що з часом виникають у текстах пам'яті університетської спільноти. У цьому, зокрема, полягає відтворююча функція університетських символічних практик, спрямована на оновлення та підтримання традицій, норм і цінностей спільноти.

Слід також враховувати, що завдяки своїй регулярності ритуали характеризуються виразністю та експресивністю. П. Коннертон відзначає, що ритуали швидше є актами експресивними, ніж інструментальними у тому сенсі, що вони не націлені на якусь стратегічну мету, однак, якщо така мета присутня, вони все одно не здатні забезпечити її досягнення¹. Ритуали є різновидом символічного колективного тексту, формою символічної репрезентації. Вони являють собою формалізовану мову перформансу (дійства), для якої характерний певний рівень стилізації, стереотипності й узагальнення. Основа мови ритуалів – формалізм та «канонічний паралелізм» – створюють умови для мнемонічного ефекту ритуальних дій, які унаочнюють культурні цінності спільноти². Тому слід пам'ятати про емоційний аспект практик саморепрезентації університетів, який є важливим для конструювання тексту колективної пам'яті університетських спільнот. Практики саморепрезентації університетів створюють загальний емоційний настрій, згуртовують своїх учасників, дозволяють їм відчувати себе єдиним цілим, переживати загальний досвід.

Враховуючи вищеназвані функції, необхідно вказати на існування іншої, нефункціональної, концепції ритуалу. Вона розглядає ритуал як мистецтво, своєрідну мову, спосіб вираження певних ідей, що спирається на власну символічність та виразність³. Таким чином, практики саморепрезентації отримують характер самоцінності і самодостатності, орієнтованої на саму себе. Подібне розуміння культурних практик університетів є слухним для їх опису, проте недостатнім для розуміння їх впливу на університетську спільноту, а точніше для розуміння особливостей сприйняття спільнотою як самих ритуалів, так і їх атрибутів.

Як уже зазначалось, однією з перших форм саморепрезентації класичних університетів України стали урочисті інавгурації у момент їх відкриття⁴. Алгоритм «церемоніального обряду», закладений інавгураціями, продовжує відтворюватися без значних змін у вигляді щорічного

¹ Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / П. Коннертон ; пер. з англ. С. Шліпченко. – К. : Ніка-Центр, 2013. – С. 74.

² Там само. – С. 70–113.

³ Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов / А. К. Байбурин. – СПб. : Наука, 1993. – С. 35.

⁴ Университет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века... – С. 554.

святкування Дня університету. Традиція його святкування склалася не відразу, проте поступово сформувався відповідний ритуал такого роду урочистостей¹. Сьогодні кожен університет в Україні влаштовує свято на честь свого заснування та/або урочистого відкриття. Ці заходи наділяються університетською спільнотою особливим символічним значенням і супроводжуються використанням різноманітних форм символіки. У деяких університетах України виникла традиція святкування обох цих подій. Так, у Харківському університеті з початку 2000-х років щорічно відзначають і День заснування університету (17 листопада), і День його відкриття (29 січня). У Львівському університеті основні урочистості приурочені до надання навчальному закладу статусу «національного» (11 жовтня), Одеському, Таврійському та Чернівецькому університетах – до дня їх урочистого відкриття (13 травня, 14 жовтня та 4 жовтня відповідно). У Донецькому та Ужгородському університетах щорічні святкування пов'язані з рішенням про заснування навчальних закладів і відбуваються щороку 28 травня та 18 жовтня відповідно. Зазначимо, що в окремих випадках дата відзначення Дня університету не є сталою. Наприклад, у Київському університеті урочистості з цієї нагоди проводяться щороку в третій четвер вересня, Дніпровському університеті – у вересні. Слід відзначити, що залежно від тих або інших обставин (наприклад, очікування приїзду важливої особи або припадання Дня університету на вихідні) дата проведення офіційних урочистостей може змінюватися.

Сьогодні День університету є, насамперед, корпоративним святом, під час якого наголошується на суспільному значенні університету та пропагуються університетські цінності. Перетворення Дня університету на подію швидше неформальну та корпоративну (день своєї Alma Mater) загалом відповідає європейській університетській культурі, де ця тенденція спостерігається ще з XIX ст. Цікаво, що в російських імператорських університетах протягом XIX – початку XX ст. подібні святкування також відбувалися на межі між публічним народним торжеством і закритим званням вечором². Святкування річниці університету на сучасному етапі міцно закріпилося у корпоративній культурі та свідомості університетських мешканців³.

День університету як продукт символізації та прояв університетської культури впливає на формування колективної пам'яті університетської спільноти. Змістовне наповнення Дня університету у більшості випадків має багато спільних (типових) форм. Насамперед, це урочисте засідання Вченої ради університету, книжкові та музейні виставки, презентації нових видань з історії начального закладу, наукові конференції, святковий

¹ Університет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века... – С. 557–558.

² Посохов С. И. Университетская юбилейная культура на Востоке Европы / С. И. Посохов // Res Historica. – 2015. – № 39. – С. 178.

³ Див.: Інтерв'ю випускників Харківського університету 1940–2010-х рр. (2006–2016 рр.) [Фонодокументи та транскрипції] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7., оп. 21, п. 1. – 205 інтерв'ю.

концерт тощо¹. На цьому фоні нетиповим виглядає проведення в окремих університетах Дня студентського самоврядування, протягом якого студенти отримують символічне право керівництва навчальним закладом. Зокрема, День студентського самоврядування, приурочений до Дня студентів і річниці підписання Олександром I Утверджувальної грамоти, із 2008 року проводиться у Харківському університеті². Його важливість, з одного боку, полягає в тому, що він підтверджує реальність функціонування в університеті студентського самоврядування. Університет у цьому випадку позиціонує себе як осередок і дієвий фактор формування громадянського суспільства. З іншого боку, День студентського самоврядування створює символічний зв'язок між сучасним і середньовічним університетом, в якому студенти мали особливі права та привілеї³.

Невід'ємним атрибутом Дня університету та інших форм саморепрезентації є різноманітна університетська символіка. Найбільш важливою в символічному плані складовою офіційної символіки є загальноуніверситетська емблема. Уже йшлося про те, що формування нових символів та емблем на сучасному етапі відбувалося здебільшого за ініціативи керівництва університетів і було пов'язано з урочистими подіями в житті навчальних закладів, зокрема річницями та ювілеями. Відзначимо, що під час урочистостей емблема (та прапор) університету часто розташовується поряд із Державним прапором України, а студентський гімн «Gaudeamus» та/або гімн університету лунають до або після Державного Гімну України. Використання державної символіки в університетському культурному просторі має давню історію, проте її традиція сформувалася лише у XIX ст. на етапі «класичного» університету, а особливого значення набула в радянський час. Посилення державної регламентації університетів безпосередньо сприяло цьому. Наприкінці XX – на початку XXI ст. символічні прояви державного статусу університетів відобразилися на багатьох печатках, медалях і знаках. Порівняно з радянським періодом, коли повсюдним стало використання в якості складової символіки університетів державної радянської символіки або її елементів, на сучасному етапі елементи української державної символіки мають у семантичному

¹ Див., наприклад.: Програма підготовки і проведення в 2002–2005 роках основних заходів, присвячених 200-річчю Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Проект [документ] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 12 арк.; План заходів з нагоди святкування 140-ї річниці від дня заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.chnu.cv.ua/index.php?page=ua/news/archive&data\[5013\]\[news_id\]=4951/](http://www.chnu.cv.ua/index.php?page=ua/news/archive&data[5013][news_id]=4951/). Доступ – 10.01.2016 р.; Університетові – 350 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.lnu.edu.ua/index.php?q=university/university-350/>. Доступ – 10.01.2016 р.

² День студентського самоврядування в Харківському університеті [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.univer.kharkov.ua/ua/general/univer_today/news?news_id=599/. Доступ – 10.01.2016 р.

³ Див.: A History of the University in Europe. Volume 1. Universities in the Middle Ages / ed. Hilde de Ridder-Symoens. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – PP. 171–194.

плані другорядне значення. Одночасно все більше значення в університетському просторі отримує регіональна та міська (тобто муніципальна) символіка. Цьому сприяє поглиблення соціально-економічного зв'язку університету з містом, яке відображується у використанні регіональної символіки як складової університетських емблем. Університети прагнуть всіляко підкреслити своє історичне значення для розвитку міста та регіону, символічно поєднати себе з ними й тим самим легітимізувати свої іміджеві та економічні інтенції.

Обов'язковим елементом Дня університету, як загалом й інших святкових заходів, є урочисті промови, які виголошуються керівництвом, викладачами, запрошеними гостями. Традиція виголошення в університеті актових промов склалася ще в середньовіччі¹. Зміст промов, які сьогодні лунають у класичних університетах України, загалом є типовим. Їх автори відзначають важливість університетів як осередків або регіональних центрів освіти, науки та культури національного значення*, акцентують увагу на університетських ідеалах, стверджують прогресивний наратив університетської історії. Вони намагаються зацентрувати увагу на відстоюванні традиційних для університетської спільноти ідеалів і прославленні університетської освіти як високої культурної цінності². Зазвичай актові промови відображають також характер відносин університетської спільноти з місцевою та державною владою. Загалом, промови представляють один із різновидів знакової системи, яка має на меті забезпечити легітимність символічного обміну між університетом і зовнішнім оточенням. Наголошуючи на значенні університетської освіти, автори промов покладають на міську та державну владу відповідальність за подальшу долю навчальних закладів. Виголошені, як правило, у межах університету в присутності представників університетської спільноти насправді актові промови адресуються зовнішньому оточенню.

Однією з найбільш дієвих форм саморепрезентації університетів України на сучасному етапі є відзначення ювілеїв³. Ювілей як форма культурної пам'яті, закріплена в культурній традиції, відіграє в житті університетів важливу роль. Вона формує символічно перероблений образ минулого й одночасно виконує функцію репрезентації змісту і трансля-

¹ Див.: Липатникова Г. И. Эталоны поведения студентов Карлова университета (конец XIV – начало XV вв.) / Г. И. Липатникова // Из истории университетов Европы XIII–XV веков // Известия (Межвузовский сборник научных трудов Воронежского педагогического института). – 1984. – Т. 229. – С. 60–85.

* Особливо актуальними ці розмови стали після надання університетам статусу «національних». Першим цей статус отримав Київський національний університет імені Тараса Шевченка в 1994 році, а згодом – усі інші класичні університети України.

² Див. наприклад: Новикова О. 200-й рік історії розпочався! / О. Новикова // Харківський університет. – 2004. – № 3 (лютий). – С. 1; Васюта Н. Свято студентської столиці / Н. Васюта // Слобідський край. – 2004. – № 220 (листопад). – С. 1.

³ Посохов С. И. Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.) / С. И. Посохов. – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2014. – С. 18.

ції значень культурної пам'яті¹. В університетській традиції ювілейними вважаються числа 10, 25, 50 або 100 і більше. У свідомості університетської людини ювілей сприймається, з одного боку, як надзвичайно святкова подія, а з іншого боку, як певний звичай, очевидцем та учасником якого може стати кожен. У сучасній Україні відзначення ювілеїв сприймається також як привід отримати від влади певні преференції для навчального закладу та нагороди для співробітників².

Слід зазначити, що слово «ювілей», незважаючи на давнє походження, отримало новий зміст (ювілей у значенні «ювілейний рік») під час переходу до Нового часу. Згодом воно стало означати урочисте відзначення річниці (як правило, кратної 50) певної визначної події або життя видатної людини. До ювілеїв як засобу конструювання історичної (колективної) пам'яті звернулися на початку ХХ ст., проте в СРСР ювілейний феномен став важливою частиною ідеологічної реальності тільки в другій половині ХХ ст. Тоді суспільна активність у ювілейному русі йшла не стільки від самого суспільства, скільки конструювалася владою, а самі ювілеї стали каналом поширення державно-партійної ідеології³.

Ювілейна культура класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст. передбачає різноманітні форми символічних репрезентацій. Особливу увагу під час підготовки до ювілеїв університетів традиційно надають написанню робіт із їх історії. Особливий акцент у них робиться на поступальному розвитку навчальних закладів та досягненнях, представлених у вигляді фактів, цифр, урядових рішень і постанов. До ювілеїв готують окремі нариси, присвячені факультетам, біобібліографічні збірники про професорів університету тощо. Ювілейні видання часто оздоблюють офіційними символами університетів, насамперед зображенням емблеми та текстом гімну. Незважаючи на це, автори університетських ювілейних видань всіляко уникають будь-яких питань, пов'язаних із символікою навчальних закладів. Одним з пояснень є те, що переважно спорядичний і безсистемний процес створення символів та емблем погано вписується у прогресивний наратив історії навчальних закладів. Іншими

¹ Див.: Евтушенко А. Г. Юбилей как социокультурный феномен : диссертация ... кандидата культурологии / А. Г. Евтушенко; Московский государственный университет культуры и искусств. – М., 2012. – 169 с.; Евтушенко А. Г. Юбилей как фактор исторической памяти. Опыт культурологического исследования / А. Г. Евтушенко. – Саарбрюккен : LAMBERT Academic Publishing, 2012. – 144 с.

² Див., наприклад: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2001 р. № 527-р. «Про відзначення 200-річчя Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна» (із змінами, внесеними згідно з Розпорядженням КМ № 625-р (625-2004-р) від 25 серпня 2004 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/ru/527-2001-%D1%80>. Доступ – 21.10.2015 р.; Указ Президента України від 3 жовтня 2008 року № 904/2008 «Про відзначення 350-річчя Львівського національного університету імені Івана Франка» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/904/2008/>. Доступ – 10.01.2016 р.

³ Бульгина Т. А. Историческая память и юбилеи в России в XX–XXI веках / Т. А. Бульгина, Т. Н. Кожемяко // История и историческая память : межвуз. сб. науч. тр. – Саратов; Ставрополь : Сарат. гос. ун-т; СКФУ, 2012. – Вып. 6. – С. 64.

формами символічних репрезентацій, які створюються спеціально до ювілеїв, є медалі, монети, значки, поштові марки, конверти із університетською символікою тощо¹.

Традиція виготовлення ювілейних медалей університетів сформувалася ще у XVIII–XIX ст. У радянський час традиція виготовлення ювілейних медалей відіграла важливу роль в еволюції університетських емблем. Мова йде, зокрема, про зображення головних корпусів університетів, які вперше в якості емблем навчальних закладів зустрічаються на ювілейних медалях і пам'ятних знаках університетів кінця 1950–1960-х років. Як правило, вони мали стилізований вигляд і зустрічалися в поєднанні з міжнародними символами науки та освіти, державною радянською символікою. На сучасному етапі традиція виготовлення ювілейних медалей продовжується².

Практика виготовлення ювілейних та пам'ятних монет для університетської культури України попередніх періодів є нетиповою. Сьогодні ювілейні монети університетів України виготовляються Національним банком України та входять до спеціальних серій «Пам'ятні монети України»³ та «Видатні особистості України»⁴. Однією з причин виготовлення ювілейних монет університетів на сучасному етапі стали пошук нових форм символіки та пов'язане з цим запозичення цих форм у західноєвропейських університетів. Слід також враховувати, що ініціатором і виконавцем створення монет виступає сама держава. Вочевидь з їх допомогою державні інституції прагнуть символічно поєднати себе з університетом, отримавши таким чином право претендувати на його культурний і символічний капітал, а також підкреслити свою підтримку навчальних закладів. Можливо, саме з названими причинами пов'язані спроби розмістити зображення університетів на національній валюті України.

Ще одним атрибутом університетських урочистостей, зокрема ювілеїв, є вручення та зачитування похвальних і вітальних грамот. Інтерв'ю випускників Харківського університету 1990–2010-х років засвідчило поступове знецінення цих відзнак (поряд з усною подякою) серед університетської спільноти⁵. Основна причина полягає у трансформаціях ціннісної шкали українського суспільства протягом останніх кількох десятиліть, основний сенс яких полягає у невинному зростанні інтересу до утилітарних видів заохочення. Насамперед, ця ситуація пов'язана з пер-

¹ Див.: База даних емблем класичних університетів України [рисунок] / Є. С. Рачков; Microsoft Access 2010 // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 7, п. 5.

² Рачков Є. С. Візуальна складова практик саморепрезентації класичних університетів України кінця XX – початку XXI ст. ... – С. 333.

³ Див.: Пам'ятні монети України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua/control/uk/currentmoney/cmcoin/list/>. Доступ - 18.01.2016 р.

⁴ Див.: Видатні особистості України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://bank.gov.ua/control/uk/currentmoney/cmcoin/search?theme_id=5914/. Доступ - 18.01.2016 р.

⁵ Див.: Інтерв'ю випускників Харківського університету 1940–2010-х рр. (2006–2016 рр.) [фонодокументи та транскрипції]...

манентним процесом зниження життєвого добробуту громадян України¹. На нашу думку, саме втрата такими різновидами відзнак, як грамоти або усна подяка, колишнього значення, зумовило пошук нових їх форм. Мова йде, зокрема, про створення університетських нагородних медалей та значків. Останні так само не мають будь-яких інших, окрім моральних, наслідків для нагороджуваного, проте є більш привабливими з точки зору церемонії нагородження та візуального втілення. Додаткової ваги університетським нагородам надає їх обмежений тираж. Церемонія нагородження значками та медалями, як правило, відбувається під час найбільш важливих подій у житті університету. Враховуючи те, що в більшості класичних університетів України відсутня власна система нагород (єдине виключення становить Харківський університет), похвальні та вітальні грамоти продовжують використовуватися в якості розповсюдженої університетської відзнаки.

Ювілеї університетів сприяють не лише виготовленню святкової атрибутики, але й конструюванню системи символів та емблем навчальних закладів. Наприклад, готуючись до святкування 200-річчя Харківського університету, керівництво навчального закладу зробило певні кроки в напрямку конструювання нових форм символіки, які мали відродити елементи корпоративності². Мова, зокрема, йде про затвердження гімну, герба університету, оновлення емблем факультетів, запровадження академічного одягу та університетських нагород. На жаль, у свідомості університетської спільноти ці процеси відобразилися доволі фрагментарно³. Представлені варіанти символіки не стали об'єктом громадського обговорення. Схожа ситуація спостерігається у більшості класичних університетів України, що дозволяє казати про певну загальну тенденцію. Насамперед, це пояснюється тим, що процес створення нової університетської символіки був ініційований керівництвом університетів, яке також виступало в якості основного «цензора» на шляху до її затвердження. Нагадаємо, що спроби залучити університетську спільноту до створення символіки навчальних закладів не завжди мали успіх та належну її підтримку.

Іншим показовим прикладом святкування університетського ювілею є відзначення 135-річчя від дня заснування Чернівецького університету в 2010 році. З нагоди цієї події Науковою бібліотекою була організована книжкова виставка «Храм краси і науки». На виставці було представлено більше тисячі експонатів, серед яких архівні документи та рідкісні видання, а також сучасні науково-методичні праці⁴. Підготовка до видання

¹ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г. Касьянов. – К. : Наш час, 2008. – С. 77–87.

² Посохов С. И. Юбилей Харьковского университета / С. И. Посохов // Отечественная история. – 2004. – № 6. – С. 146.

³ Див.: Інтерв'ю випускників Харківського університету 1940–2010-х рр. (2006–2016 рр.) [фотодокументи та транскрипції]...

⁴ Пазюк Р. «Храм краси і науки» / Р. Пазюк // Університетський вісник. – 2010. – № 7 (вересень). – С. 4.

каталогу книжкової виставки¹, де мали міститися емблеми структурних підрозділів, стимулювала їх створення на багатьох факультетах університету. Загалом, відзначення ювілею сприяло створенню повної системи емблем структурних підрозділів Чернівецького університету².

Під час підготовки до святкування ювілеїв в університетів з'являється слухна нагода для конструювання тексту колективної пам'яті спільноти. Одним із багатьох таких прикладів є дискусії, що виникли під час підготовки до 200-річчя Харківського університету, стосовно дати створення навчального закладу³. За традицією, Харківський університет святкував свій день народження 17 (29) січня. Датою заснування навчального закладу майже в усіх енциклопедіях і довідниках зазначався 1805 рік. Разом із тим уперше в юридичному документі Харківський університет згадується ще в «Попередніх правилах народної освіти», датованих 24 січня 1803 року. Власне, з 1803 року відбувалося формування його штату та створення окремих «навчально-допоміжних установ». 5 (17) листопада 1804 року були підписані Утверджувальні грамоти та статuti Харківського, Московського та Казанського університетів. Цікаво, що в усіх довідкових виданнях роком створення Казанського університету вважається 1804 рік, хоча реально університет став повноцінно функціонувати в 1814 році, коли й відбулася церемонія його інавгурації. Такі розбіжності в літературі свідчать про роль університетської традиції, зокрема історіографічної⁴. Після нетривалої дискусії, яка не вийшла за межі незначного кола осіб, було вирішено вважати датою заснування Харківського університету 1804 рік. У програмі підготовки основних заходів, присвячених 200-річчю навчального закладу, було поставлено питання про «внесення 17–18 листопада 2004 року до переліку пам'ятних дат ЮНЕСКО»⁵. 1804 рік став елементом офіційної університетської символіки, зокрема герба університету. Втім, збереглося і традиційне святкування Дня урочистого відкриття університету 29 січня⁶. Зокрема, у наказі «Про створення Загальноуніверситетського організаційного комітету з підготовки до святкування 200-річчя

¹ Храм краси і науки: до 135-ї річниці від дня заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: каталог книжкової виставки / уклад. Т. Д. Мурашевич, Н. М. Загородна, Т. І. Антонова ; наук. ред. М. Б. Зушман; авт. вст. ст. Н. М. Загородна, Т. Д. Мурашевич. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2011. – 120 с.

² Див.: Інтерв'ю з Н. М. Загородною (заступником директора з наукової роботи Наукової бібліотеки Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича) від 24.05.2016, м. Чернівці. Інтерв'юєр: Є. С. Рачков [фонодокумент та транскрипція] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7.

³ Галушка Р. 200-річна історія Харківського національного є невід'ємною і яскравою частиною всесвітньої історії університетів / Р. Галушка // Освіта України. – 2005. – № 7 (січень). – С. 4–5.

⁴ Посохов С. И. Юбилей Харьковского университета... – С. 146.

⁵ Див.: Програма підготовки і проведення в 2002–2005 роках основних заходів, присвячених 200-річчю Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Проект [документ]...

⁶ Посохов С. И. Юбилей Харьковского университета... – С. 146.

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна» зазначалося дві дати святкування¹.

Складним залишається питання, як саме організатори та учасники практик саморепрезентації усвідомлюють їх призначення. Відповідь на це питання, зокрема, можна віднайти в офіційних документах організаційних комітетів ювілейних святкувань. Наприклад, на думку організаторів святкування 200-річчя Харківського університету, ювілейні заходи мали сприяти створенню умов для всебічного розвитку університету; «посиленню ролі ХНУ як загальноновизнаного лідера вищої школи України, провідного центру вузівського сектору фундаментальної науки та інноваційної діяльності, значного закладу культури і просвітництва»; посиленню впливу у сфері міжнародної освіти як провідного українського університету; а також «зміцненню корпоративного духу в колективі університету»; активізації «виховної роботи на основі широкого ознайомлення колективу з історією і традиціями Харківського університету, його роллю в суспільстві та державі»².

Враховуючи розлогий характер проголошених завдань, організатори ювілейних заходів зазвичай особливу увагу приділяють їх інформаційному та рекламному забезпеченню. Як правило, цьому питанню присвячується окремий пункт програми підготовки основних ювілейних заходів³. Матеріали про підготовку та святкування ювілеїв університетів доволі активно поширюються університетською газетою та місцевою пресою. До ювілеїв створюють фільми та мультимедійні матеріали про університет та його структурні підрозділи. Представники університету беруть участь у теле- та радіопередачах обласного та всеукраїнського рівня. Інформація про підготовку та святкування ювілеїв розміщується на офіційних веб-сторінках університетів. Останніми роками з метою забезпечення належної інформаційної підтримки спеціально до ювілеїв створюються електронні ресурси, на яких розповідається про перебіг ювілейних святкувань, а також історію навчальних закладів, їх сучасний стан та перспективи розвитку. Прикладами таких ресурсів є сторінка на сайті Львівського університету, присвячена його 350-річчю⁴, або сайт, присвячений 210-річчю Харківського університету⁵.

¹ Див.: Наказ ректора Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна від 12 березня 2003 р. № 0104-1/038 «Про створення Загальноуніверситетського організаційного комітету з підготовки до святкування 200-річчя Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна» [копія документа] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 5 арк.

² Цит. за: Там само.

³ Див.: Програма підготовки і проведення в 2002–2005 роках основних заходів, присвячених 200-річчю Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Проект [документ]...

⁴ Університетові – 350 [Електронний ресурс]...

⁵ 210-річчя університету [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://210years.karazin.ua/>. Доступ – 10.01.2016 р.

Цікаво, що до пункту інформаційного та рекламного забезпечення програми підготовки і проведення святкувань з нагоди 200-річчя Харківського університету, зокрема, потрапили створення гімну навчального закладу, виготовлення низки ювілейних атрибутів (медаль, монета, конверт і марка), а також оновлення експозиції музею історії університету¹. Ця обставина слугує ще одним підтвердженням того, що створення символіки на сучасному етапі сприймається університетською спільнотою, насамперед, як рекламний проект, складова цілеспрямованої та плано-мірної політики брендингу.

Під час ювілеїв в університетах зростає значення так званих «ритуальних спеціалістів», тобто тих, хто розуміється на проведенні урочистих заходів і впливає на їх змістовне наповнення. Згадуються «церемоніймейстери», які виконували такі функції на початку XIX ст. під час інавгурацій університетів Російської імперії, або «педелі», які відповідали за символи та атрибути університетів Австро-Угорської імперії. Функція «ритуальних спеціалістів» в університетах України на сучасному етапі не є сталою та має випадково-вибірковий характер. Проте особливе значення в організації (плануванні) та проведенні урочистих заходів в університетах належить історичним факультетам, музеям історії університетів та науковим бібліотекам, тобто тим структурним підрозділам, діяльність яких безпосередньо пов'язана зі збереженням університетської пам'яті. Разом із тим в організації та проведенні урочистих заходів в університеті можуть брати участь будь-які представники університетської спільноти, враховуючи, звичайно, ступінь їх компетентності та факт делегування їм відповідних повноважень.

Необхідно відзначити, що урочисті заходи університетів тісно пов'язані з університетськими мнемонічними місцями, більшість із яких отримали емблематичне значення. Враховуючи, що простір університетів є наскрізь семіотичним, університетські «місця пам'яті» є своєрідними джерелами, що підживлюють та організують текст пам'яті університетської спільноти². Важливе місце у ньому належить засновникам навчальних закладів або видатним особистостям (поетам і письменникам, вченим і громадським діячам), чий життєвий або творчий шлях пов'язаний з університетом та чий постаті сьогодні у семантичному плані невіддільні від університетського простору. У більшості випадків їх ім'я було присвоєно навчальним закладам (Київському університету надано ім'я Т. Г. Шевченка, Львівському – І. Я. Франка, Одеському – І. І. Мечникова,

¹ Див.: Наказ ректора Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна від 12 березня 2003 р. № 0104-1/038 «Про створення Загальноуніверситетського організаційного комітету з підготовки до святкування 200-річчя Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна» [копія документа]...; Програма підготовки і проведення в 2002–2005 роках основних заходів, присвячених 200-річчю Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Проект [документ]...

² Вишленкова Е. А. История университета как история памяти корпорации? ... – С. 292.

Харківському – В. Н. Каразіна, Чернівецькому – Ю. А. Федьковича тощо). Починаючи з 1950-х років, їх стилізовані зображення набули поширення в університетській символіці. Ці постаті стали класичними університетськими «місцями пам'яті», а їх монументальні статуї у скверах, садах та парках біля університетів – місцем покладання квітів і зустрічі студентів багатьох поколінь*. Їхні портрети, погруддя, пам'ятники прикрашають холи, аудиторії, зали засідань вчених рад університетів. Мнемонічні місця наповнюють та організовують університетський текст пам'яті, сприяють конструюванню стратегій саморепрезентації університетів через їх асоціацію з видатними особистостями¹.

Мнемонічні місця університету не лише позначають кордони університетського простору, але й невіддільно асоціюються з ним. Враховуючи складне фінансове становище вищих навчальних закладів України та реальну можливість отримати додаткові кошти до ювілею, особлива увага під час підготовки до університетських урочистостей приділяється реконструкції університетських будівель і приміщень. Наприклад, у програмі підготовки заходів, присвячених 200-річчю Харківського університету, було заплановано завершення реконструкції комплексу будівель навчального закладу, а також «повернення університетській громаді віруючих Свято-Антоніївського храму по вул. Університетській, що входить до комплексу історичних будівель університету»². Університетський храм було закладено в 1823 році, а в 1831 році відбулось його освячення на честь преподобного Антонія Великого – покровителя учнівства, поминання якого припадає на 17 січня, тобто день урочистого відкриття Харківського університету. Майже століття Свято-Антоніївська церква була місцем відправлення служб, святкових літургій у зв'язку із знаменними подіями у житті університетської спільноти. В 1918 році домово університетська церква стала парафіяльною. Проте в 1921 році церкву було зачинено, а її приміщення тривалий час використовувалися не за призначенням. У роки Другої світової війни будівля церкви була пошкоджена, в 1950-х роках її реконструювали. Освячення тимчасового приміщення Свято-Антоніївської університетської церкви відбулось лише в 2002 році³. 30 січня 2005 року у

* Результати аналізу інтерв'ю випускників Харківського університету 1940–2010-х років засвідчили, що улюбленими місцями студентів в університеті є площа навпроти головного корпусу, пам'ятник В. Н. Каразіну та алея Університетського саду (нині Саду імені Тараса Шевченка), де цей пам'ятник знаходився до 2004 року. Іншим прикладом є різноманітні пам'ятники І. Я. Франку в саду навпроти Львівського університету, у холі головного корпусу та наукової бібліотеки, а також інших приміщеннях університету. Результати інтерв'ю викладачів показали, що загальна їх кількість залишається невизначеною для університетських мешканців.

¹ Вишленкова Е. А. История университета как история памяти корпорации? ... – С. 292–307.

² Цит. за: Програма підготовки і проведення в 2002–2005 роках основних заходів, присвячених 200-річчю Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Проект [документ]...

³ Свято-Антоніївська університетська церква / уклад.: В. В. Петровський, о. Володимир (Швець), С. М. Куделко. – Х. : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2013. – С. 8, 43.

тимчасовому приміщенні Університетської церкви Св. Антонія було відправлено урочистий молебень із нагоди Дня Св. Антонія та 200-річчя від дня відкриття університету¹.

Особлива роль під час проведення ювілейних заходів в університетах належить музеям історії, які, як уже відзначалося, більшою або меншою мірою беруть участь в їх організації. Музеї історії університетів є місцями концентрації пам'яті університетської спільноти. Доволі частим є оновлення їх експозицій спеціально до ювілеїв університетів. Наприклад, оновлення експозиції музеїв історії відбулось до 170-річчя Київського університету (2004 р.) та до 200-річчя Харківського університету (2005 р.). Нещодавно до 150-річчя Одеського університету (2015 р.) відбулось відкриття експозиції Музею історії навчального закладу. Музеї історії існують не в усіх класичних університетах України. Ще на початку 1990-х років більшість із них опинилась у скрутному фінансовому становищі. Крім того, сконструйований музеями в радянський час текст пам'яті виявився майже незатребуваним у період незалежності України. У результаті деякі з музеїв припинили своє існування. Зокрема, така доля спіткала музеї історії Одеського та Чернівецького університетів. Останній, незважаючи на численні спроби керівництва університету відновити його діяльність, не функціонує до сих пір. Одна з найбільших акцій на підтримку відновлення музею під назвою «Viva memoria!» (з лат. «Жива пам'ять!») тривала протягом усього 2006 року. Певною мірою процес відновлення музею гальмується через складний історичний спадок Чернівецького університету, проте однією з формальних причин також називається недостатня кількість приміщень у навчальному закладі².

Для університетських спільнот важливими є як ювілеї університетів, так і їх структурних підрозділів (факультетів, кафедр), а також засновників або видатних особистостей, пов'язаних із навчальними закладами (насамперед, викладачів та вихованців). Наприклад, у 2006 році на честь 150-річчя від дня народження І. Я. Франка у Львівському університеті відбулись урочисті заходи, а також була виготовлена ювілейна медаль, на якій, зокрема, зображено сучасний середній герб університету та портрет «Каменяра»³. Іншим прикладом є відзначення 150-річчя з дня народження В. І. Вернадського у Таврійському університеті (2013 р.). До ювілею були організовані та проведені наукові конференції, презентації книжок, студентські конкурси тощо. Кульмінацією урочистих заходів стало від-

¹ Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (1991–2013 рр.): хроніка подій / уклад. Б. П. Зайцев, В. Ю. Івашенко, Ю. А. Кісельова, С. М. Куделко, В. О. Куліков. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 47.

² Інтерв'ю з О. В. Добржанським (деканом історичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, професором, доктором історичних наук) від 23.05.2016, м. Чернівці. Інтерв'юєр: Є. С. Рачков [фонодокумент та транскрипція] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7.

³ Див.: База даних емблем класичних університетів України [рисунки]...

криття бронзового пам'ятника вченому біля головного корпусу Таврійського університету.

Ще більш корпоративний характер, порівняно з Днем університету, мають Дні факультетів. Вони відзначаються щороку та в більшості випадків пов'язані з професійними міжнародними святами. Алгоритм святкування загалом нагадує День університету, проте має менш формалізований характер. Основними організаторами Дня факультету є його студенти та викладачі. Основна ідея святкування – підкреслити статус факультету в якості самостійного структурного підрозділу, наголосити на позитивних відмінностях порівняно з іншими факультетами, посилити відчуття спільності. Ще одне прагматичне завдання – створення більш привабливого іміджу структурного підрозділу, що в умовах зростаючої конкуренції між факультетами за прихильність абітурієнтів має важливе значення. Під час святкування використовується різноманітна університетська та факультетська символіка. Остання представлена, насамперед, емблемами, штандартами/хоругвами або банерами факультетів, а також різноманітними неофіційними зображеннями (нагрудними значками, буклетами тощо). У деяких університетах збереглася традиція виготовлення стінних газет із нагоди тих або інших урочистостей. Обов'язковим їх елементом є емблема відповідного факультету.

Враховуючи той факт, що Дні університетів і факультетів із часом набувають усе більш корпоративного характеру, зростаюче значення отримують такі форми саморепрезентації, як День відкритих дверей, День випускника тощо. Проведення такого роду публічних церемоній для класичного університету є цілком традиційною формою саморепрезентації. Університет здавна відчиняв свої двері для усіх охочих, демонструючи різноманітні прилади та колекції, прагнучи підкреслити власне просвітительське значення та сприяти популяризації наукового знання у видовищній формі¹. «Незмінна екстравертність» університету² сприяє його максимальній відкритості (у прямому та переносному значенні) під час цих заходів. Університет демонструє свої музеї та аудиторії, долучає до університету батьків студентів, демонструє свої ритуали та традиції, простір університету цього дня по суті отримує публічний характер. Сьогодні Дні відкритих дверей мають не менш привабливу форму, проте основна мета їх проведення – створення привабливого іміджу університету, насамперед, для абітурієнтів та їх батьків, які складають основну (а подекуди єдину) групу відвідувачів навчального закладу цього дня. Саме тому університетська та факультетська символіка (зображена на прапорах, штандартах/хоругвах,

¹ Посохов С. И. Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.)... – С. 25.

² Уваров П. Ю. Университеты Российской империи глазами медиевиста (в защиту «идола истоков») / П. Ю. Уваров // Диалог со временем. – 2001. – № 7. – С. 215.

інформаційних стендах, буклетах і рекламних проспектах) під час Дня відкритих дверей має особливе репрезентативне значення. Відкритість та екстравертність університетів сприяють проведенню різноманітних науково-популярних заходів («День/Ніч науки», «Науковий пікнік» тощо). Не менш важливою формою саморепрезентації стало проведення Дня випускника. На відміну від західноєвропейських університетів, у класичних університетах України традиція організації Дня випускника виникла нещодавно, проте спроби запровадити це свято спостерігалися й раніше. Так, у 2008 році був проведений перший День випускника в Харківському університеті, а в 2011 році – у Львівському університеті. Основним організатором дійства є асоціації випускників навчальних закладів, які були створені на початку 2000-х років¹. Асоціації продовжують традиції, започатковані відомими вітчизняними просвітителями та благодійниками. Вони надають університетам всебічну допомогу в реалізації їх науково-освітніх і просвітницьких проектів, створюють необхідні умови для комунікації випускників, студентів і викладачів різних років.

Таким чином, практики саморепрезентації університетів одночасно є явищем практичного та символічного значення. Використовувані університетами форми саморепрезентації не є випадковими, вони мають історичне підґрунтя і відповідне утилітарне й екстраутилітарне (знакове) пояснення. Ювілеї університетів відіграють роль так званого «головного ритуалу» університетської спільноти. Інші символічні практики саморепрезентації навчальних закладів у певному розумінні «повторюють» ювілеї, їх сценарій, запозичуючи окремі символічні форми та їх відповідні значення. Прикладом цього є подібність сценаріїв святкування річниць та ювілеїв навчальних закладів. Візуальна складова практик саморепрезентації класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст. є переважно запозиченою та адаптованою до існуючої традиції. З часом певні запозичення почали сприйматися як логічне продовження університетської традиції. Крім того, класичні університети України часто запозичують певні символічні форми один у одного, проте, враховуючи спорядичний характер процесу конструювання університетської символіки, простежити цей процес доволі складно.

4.3. Символіка в університетських «обрядях переходу»

За усталеною думкою університетська корпорація одночасно є «реальною» та «уявною» спільнотою. Вона періодично підтверджує своє існування через виконання відповідних ритуалів, які створюють почуття спільності між членами корпорації та проводять кордони між ними і так званими «іншими». Все університетське життя є у широкому сенсі слова

¹ Рачков Є. С. Візуальна складова практик саморепрезентації класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст. ... – С. 338.

ритуалізованим: ритуалами сповнені і звичайні лекції, і різноманітні святкові заходи¹. Повсякденна поведінка представників університетської спільноти, яка реалізовується у проміжках між ритуалами, також є до певної міри ритуалізованою. Проте найчастіше регулятором відносин усередині спільноти виступають не ритуали, а етикет. Незважаючи на те, що етикет і ритуал функціонують як взаємодоповнюючі системи, що продовжують один одного у часі², загалом можна виділити декілька ознак, за якими вони істотно відрізняються. Наприклад, А. К. Байбурін відзначає, що ритуал завжди має оказіональний та періодичний характер, він завжди подія, деякий відмічений період у житті спільноти. Натомість етикет регламентує норму, сталість і рівновагу соціальних відносин у проміжках між ритуалами. Проте головна відмінність між ними полягає у тому, що ритуал завжди пов'язаний із певною зміною, переходом, перетворенням (наприклад, у соціальній структурі колективу), у той час як етикет покликаний виявити та затвердити вже існуючі соціальні відносини, реальну (на даний момент) соціальну ієрархію учасників етикетної ситуації³.

У межах університетського простору набуття універсантами нового статусу та наділення їх новими правами супроводжується певними обрядовими діями, які, використовуючи термінологію А. ван Геннепа, можна назвати університетськими «обрядами переходу» («rites de passage»)⁴. В університетському середовищі такими «обрядами» є, наприклад, свято першого дзвоника, церемонії посвяти у студенти і випуску з університету, вручення дипломів. Необхідним і невід'ємним атрибутом цих та інших заходів є символи та емблеми університетів. Вони наповнюють ритуали символічним змістом і нагадують про них тривалий час після їхнього завершення.

Свято першого дзвоника та церемонія посвяти у студенти університету завжди відігравали значну роль у житті вже «не абітурієнтів» та ще «не студентів». Вступ до університету супроводжується урочистою церемонією, яка символізує приєднання новоспечених студентів до університетської корпорації та здобуття ними певних прав. Формально зарахування до університету першокурсників, власне як і їх знайомство з навчальним закладом, відбувається дещо раніше за саму церемонію, участь у якій загалом не є обов'язковим елементом зарахування до університету. Проте з символічного боку «входження» до університету може вважатися повноцінним лише тоді, коли здійснюється акт символічного обміну. Він передбачає не просто прийняття спільнотою до своїх лав нових членів,

¹ Вишленкова Е. А. Terra Universitatis: Два века университетской культуры в Казани... – С. 429.

² Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов... – С. 24.

³ Там само. – С. 23.

⁴ Див.: Геннеп А. ван. Обряды перехода: Систематическое изучение обрядов / А. ван Геннеп. – М. : Восточная литература РАН, 1999. – 198 с.

а наділення їх відповідними правами та обов'язками, виконання яких є основою «світоладу» університету.

Загалом, церемонія посвяти має офіційний та неофіційний сценарій¹. Офіційний сценарій передбачає заздалегідь визначений набір обрядових дій, який у більшості випадків є загальним для всіх класичних університетів України. Його елементи почали з'являтися у ХІХ ст. та ще раніше, проте традиційного (канонічного) значення набули в радянський період. Мова йде про такі форми урочистостей, як святкова академія, промови керівництва університету та запрошених гостей, вручення символічного студентського квитка та/або залікової книжки тощо. Обов'язковим елементом церемонії посвяти першокурсників у студенти є державна символіка України – Державний Гімн та Державний прапор України. Виконання Державного Гімну є окремою дією у ході «обряду». На сучасному етапі, як уже відзначалося, під час такого роду церемоній широкого застосування отримали штандарти/хоругви факультетів (необхідний атрибут різноманітних університетських заходів)², герб і гімн університету. Серед іншого під час церемонії посвяти може використовуватися вже згаданий символічний студентський квиток та виголошуватися студентська присяга. Наприклад, обов'язковими атрибутами церемонії посвяти першокурсників у студенти Львівського університету є хоругви університету та факультетів, а також «Велика Книга» (символізує гуманітарні науки) та глобус (символізує точні науки). Хоругву університету разом із книгою та глобусом під час церемонії виносить почесна варта університету, що складається зі студентів-старшокурсників (відмінників навчання), які представляють факультети та коледжі університету³. У Харківському університеті обов'язковими атрибутами церемонії посвяти у студенти є штандарти університету та факультетів, символічний студентський квиток тощо⁴. Схожі атрибути використовуються в Одеському університеті. Після вручення першокурсникам під звуки «Gaudeamus» символічного студентського квитка та так званого «ключа від знань» там відбувається підняття прапора університету та запалення символічного «Смолоскипа науки»⁵. Відзначимо, що традиція урочистого виконання студентського гімну виникла в університетах України вже у другій половині 1980-х років⁶.

¹ Вишленкова Е. А. Terra Universitatis: Два века университетской культуры в Казани... – С. 436.

² Посохов С. И. О памяти и памятниках в университетской истории... – С. 126.

³ Карабчук О. Урочиста посвята у студенти / О. Карабчук // Каменярь. – 2012. – № 6 (вересень). – С. 1.

⁴ Урочисті заходи Харківського університету [фотографії] // Фотоархів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

⁵ Інтерв'ю з А. Р. Гудзенко (керівником прес-служби Одеського національного університету імені І. І. Мечникова) від 24.09.2015, м. Одеса. Інтерв'юер: Є. С. Рачков [фонодокумент та транскрипція] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7.

⁶ Див.: Інтерв'ю випускників Харківського університету 1940–2010-х рр. (2006–2016 рр.) [фонодокументи та транскрипції]...

Посвята першокурсників у студенти Київського університету відбувається на кожному факультеті навчального закладу окремо. Обов'язковим елементом урочистостей є емблема відповідного структурного підрозділу, іноді може використовуватися символічний студентський квиток та залікова книжка, хоча загалом процедура посвяти є доволі формалізованою, а центральною її частиною є безпосереднє вручення студентам їх залікових книжок.

Зазначені символічні форми загалом є типовими для більшості класичних університетів України. Одночасно кожен університет має власні, більш індивідуальні, символічні форми, такі як запалення символічного «Вогню знань» у Харківському університеті або урочистий акт іматрикуляції у Львівському університеті. Слід відзначити, що запалення символічного «Вогню знань» під час церемонії посвяти першокурсників у студенти стало традиційним для Харківського університету в 1990-ті роки. Усталенню цієї традиції сприяло святкування 200-річчя університету. Під час святкування ювілею 17 листопада 2004 року відбулась маніфестація «Живий ланцюг». Уздовж шеренг студентів, викладачів та вихованців університету, які вишукувались від старого до нового приміщення *Alma Mater* (уздовж вул. Сумської), декани факультетів по черзі несли смолоскип, що символізував «Вогонь знань». Протягом усіх святкових днів, до 30 січня 2005 року, цей вогонь палав біля пам'ятника В. Н. Каразіну. Пізніше відбулась символічна акція: «Вогонь знань» у свічках був рознесений по факультетах¹. Символічне запалення «Вогню знань» стало прикладом того, яким чином ювілеї можуть сприяти пошуку та конструюванню нових символічних форм навчальних закладів та їх усталенню в якості університетських традицій. Слід відзначити, що традиція запалення символічного «вогню знань» зустрічається й в інших університетах України, зокрема Одеському університеті.

Прикладом відродження традиційних символічних форм та конструювання нових є церемонія посвяти першокурсників у студенти Львівського університету. Сценарій посвяти включає Урочисту академію на площі перед головним корпусом університету, якій передують традиційне богослужіння у храмі Преображення Господнього².

Богослужіння представників академічної спільноти в церкві перед початком університетських урочистостей або запрошення представників церкви на університетські церемонії має подвійне значення: з одного боку, воно відповідає зростаючій релігійності українського суспільства³, а з іншого, демонструє намагання окремих навчальних закладів в умовах кризи «гумбольдтівського університету» апелювати до середньовічної університетської традиції.

¹ Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (1991–2013 рр.): хроніка подій... – С. 43–44.

² Карабчук О. Урочиста посвята у студенти... – С. 1.

³ Див.: Паращевін М. Релігія та релігійність в Україні / М. Паращевін ; за ред. С. Макеєва ; перед. сл. О. Іващенко. – К. : Інститут політики, Інститут соціології НАН України, 2009. – 68 с.

Під час церемонії посвяти першокурсників у студенти Львівського університету на самому початку із дверей центрального навчального корпусу під звуки урочистого маршу в академічних мантиях з'являється керівництво навчального закладу: ректор, проректори, декани факультетів та директори коледжів. Студенти виносять уже згадувані атрибути урочистої академії, лунають промови. Кульмінацією Урочистої Академії Львівського університету є акт іматрикуляції, що символізує включення першокурсників до університетської корпорації. Акт іматрикуляції складається з присяги першокурсників та урочистого вручення ректором залікових книжок представникам факультетів і коледжів університету. У присязі першокурсники зобов'язуються бути відданими Україні, наполегливо та сумлінно вчитися, берегти українську мову, шанувати і примножувати славні традиції Львівського університету тощо. Завершується урочиста церемонія виконанням студентського гімну «Gaudeamus»¹. Акт іматрикуляції проводиться у Львівському університеті з 2011 року та загалом відображає потяг керівництва навчального закладу до сполучення середньовічних і сучасних європейських університетських символічних форм.

Подібною до церемонії посвяти у студенти Львівського університету є Урочиста академія з нагоди Дня знань і посвяти першокурсників у студенти Чернівецького університету. Урочиста церемонія проходить на площі перед головним корпусом університету (колишня резиденція православних митрополитів Буковини і Далмації). Керівництво університету, одягнене у мантиї, разом із запрошеними гостями стоїть на балконі центральної будівлі комплексу², а студенти, вишикувані в «лінійку» на гравійній доріжці (на неї студенти можуть ступати лише двічі за період навчання: під час церемоній посвяти та випуску), тримають таблички з назвою факультету та емблемою університету. Під час церемонії посвяти у студенти Чернівецького університету також відбувається традиційна передача залікової книжки від магістра до першокурсника та проголошення клятви новоспечених студентів. Завершення Урочистої академії знаменує виконання гімну «Gaudeamus» та гімну університету³, створеного та затвердженого в 1997 році⁴. Складовою церемонії є благословення студентів на перший навчальний

¹ Карабчук О. Урочиста посвята у студенти... – С. 1.

² Інтерв'ю з О. В. Добржанським (деканом історичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, професором, доктором історичних наук) від 23.05.2016, м. Чернівці. Інтерв'юєр: Є. С. Рачков [фонодокумент та транскрипція]...

³ Шутяк Л. У добру путь, дорогі першокурсники! / Л. Шутяк // Університетський вісник. – 2008. – № 9 (вересень). – С. 17; Телешман С. Буде гарний урожай / С. Телешман // Університетський вісник. – 2010. – № 7 (вересень). – С. 14.

⁴ Інтерв'ю з Б. І. Мельничуком (професором Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, доктором філологічних наук) від 24.05.2016, м. Чернівці. Інтерв'юєр: Є. С. Рачков [фонодокумент та транскрипція] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7.

рік протоієреєм університетської церкви Трьох Святителів, будівля якої є частиною університетського комплексу.

Слід відзначити, що згадані таблички з назвою факультетів були характерні для багатьох університетів України також й у радянський період¹. Хронологічно вони передували створенню університетських штандартів/хоругв, у створенні яких простежується вплив західноєвропейських традицій. У дещо осучасненому вигляді (з доданою емблемою навчального закладу) таблички до сих пір зустрічаються у деяких навчальних закладах України. Наприклад, вони є важливим атрибутом урочистих заходів у Дніпровському, Одеському, Ужгородському та Чернівецькому університетах. Загалом, перераховані приклади символічних форм, що використовуються під час посвяти першокурсників у студенти класичних університетів України, свідчать про тенденцію до поєднання деяких радянських традицій, а також сучасних західноєвропейських тенденцій.

Обов'язковим елементом церемонії посвяти у студенти є урочисті промови керівництва університету та запрошених гостей. У промовах, як правило, наголошується на тому, що університет, у якому першокурсники отримали змогу навчатися, є одним із найпрестижніших навчальних закладів України та Європи; університетська спільнота уособлює собою інтелектуальну еліту сучасної України; лунають слова вдячності від першокурсників та їх обіцянки дотримуватися традицій університету. Вітальні слова учасників церемонії зазвичай завершуються побажаннями студентам бути наполегливими в навчанні, прагнути до академічних та наукових здобутків². Урочисті промови під час посвяти у студенти виконують важливу функцію символічного обміну. Промовці накладають на першокурсників відповідний символічний обов'язок, виконання якого є основною вимогою на шляху до «входження» студентів до університетської корпорації.

Офіційний сценарій церемонії посвяти у студенти може включати й інші елементи. Наприклад, доволі розповсюдженими в більшості університетів є актові лекції для першокурсників, які, як правило, присвячені історії університету та обраній професії. Також окремою дією в ході церемонії посвяти в студенти університету є вшанування пам'яті їх засновників і видатних діячів, пов'язаних із навчальними закладами. Наприклад, покладанням квітів до пам'ятників І. Я. Франку та В. Н. Каразіну в цей день вшановують «пам'ять засновників» у Львівському та Харківському університетах відповідно. Церемонії посвяти часто проходять у безпосередній близькості до згаданих пам'ятників, що перетворює їх на символ та свого роду «дійову особу» університетських урочистостей. Пам'ятники стають вимушеними свідками «приєднання» новоспечених студентів до університетської корпорації. Вони символізують міцність університетських

¹ Урочисті заходи Харківського університету [фотографії]...

² Див.: Телешман С. Буде гарний урожай... – С. 14; Карабчук О. Урочиста посвята у студенти... – С. 1.

традицій, ототожнюючи мудрість попередніх поколінь студентів і викладачів, надають університетським урочистостям більшої ваги, а промовам керівництва та запрошених гостей більшої емоційної виразності.

Своєрідним продовженням церемонії посвяти у студенти є церемонії професійного посвячення, які відбуваються на деяких факультетах університетів. Наприклад, протягом більше 50 років традиційно у вересні відбувається посвята у студенти географічного факультету Чернівецького університету. Основними організаторами дійства є студенти старших курсів. Слід відзначити, що сценарії такого роду заходів передбачають різноманітні фізичні та інтелектуальні випробування, що відбуваються у формі гри за участю різних вигаданих персонажів. Випробування є символічними перешкодами на шляху до «приєднання» новоявлених студентів до факультетської спільноти. Дійства просякнуті гумором і студентським фольклором, що являють собою цікавий приклад студентської «сміхової культури». Вдале проходження випробувань першокурсниками Чернівецького університету може супроводжуватися видачею паспортів студента географічного факультету або певними заохоченнями. У 2008 році центральними персонажами дійства були бог Гео та богині Афродита й Афіна. Вони розповіли студентам про значення географії, її переваги над іншими університетськими дисциплінами. А кульмінацією свята стало «приготування та куштування так званого “пійла” (напою яскраво зеленого кольору з своєрідним смаком), яким старшокурсники частували усіх гостей»¹. Подібним чином відбувається посвята в археологи студентів історичних факультетів університетів під час проходження ними літніх практик².

Іншим важливим для університетської спільноти «обрядом переходу» є церемонія випуску з університету та вручення дипломів. Нагадаємо, що повна схема «обрядів переходу», за А. ван Геннепом, вклучає три групи обрядів: 1) прелімінарні (обряди «відділення від колишнього світу»); 2) лімінарні (обряди, які «здійснюються в проміжний період») та 3) постлімінарні обряди (обряди «включення у новий світ»)³. Якщо свято першого дзвоника та церемонія посвяти у студенти позначають «приєднання» до університетської спільноти нових її членів, то церемонія випуску з університету та вручення дипломів – навпаки, «відділення» від неї. Передуює церемонії випуску період складання державних іспитів та процедура захисту дипломної роботи. За своєю природою ці заходи нагадують своєрідні ритуали, оскільки характеризуються періодичністю та оказіональністю.

Важливими елементами церемонії випуску студентів є урочиста хода випускників і керівництва університету центральною частиною міста (зокре-

¹ Цит. за: Павлович Н. Посвята – 2008 студентів географічного факультету / Н. Павлович // Університетський вісник. – 2008. – № 9 (вересень). – С. 19.

² Див.: Інтерв'ю випускників Харківського університету 1940–2010-х рр. (2006–2016 рр.) [фондоменти та транскрипції]...

³ Геннеп А. ван. Обряды перехода: Систематическое изучение обрядов... – С. 15, 24.

ма, університетськими місцями) та вручення випускникам дипломів, що відбувається, як правило, в університеті на факультетах або в актовій залі. Урочиста хода випускників (магістрів) університету є одним із найбільш видовищних елементів церемонії випуску студентів низки класичних університетів України. Основна мета урочистої ходи випускників є не лише номінативною (проголосити про свою приналежність до відповідної спільноти), але і репрезентативною (нагадати про себе зовнішньому оточенню та сприяти конструюванню позитивного іміджу навчального закладу). Водночас слід відзначити, що традиція урочистої ходи студентів, одягнених у мантії зі штандартами університету та факультетів, є запозиченою та має західноєвропейське коріння. На початку 2000-х років ця традиція настільки гармонійно була адаптована до умов вищої школи в Україні, що сьогодні університетською спільнотою вона сприймається як традиційна та невіддільна від вітчизняної університетської культури¹. Урочиста хода випускників не має значення загальноміського свята та залишається дійством більшою мірою корпоративним. Основними її глядачами є родичі та друзі випускників, студенти та викладачі навчального закладу.

Щороку відбувається урочиста хода випускників Харківського університету, одягнених у мантії, від головного корпусу університету до Харківського національного академічного театру опери та балету імені М. В. Лисенка. Традицію урочистої ходи було започатковано в 2002 році², а з 2010 року перед святковим концертом відбувається нагородження найкращих студентів університету спеціальними медалями. Сценарій святкування передбачає також повернення студентів до університету, де на факультетах у присутності деканів та його заступників відбувається церемонія вручення дипломів³.

На відміну від Харківського університету, де дата проведення церемонії випуску студентів не є сталою, у Чернівецькому університеті ця церемонія відбувається щороку на День Конституції України (28 червня). Одягнені в мантії та вишикувані в колону випускники з табличками з назвою факультетів проходять через усе місто – від головного корпусу університету до Літнього театру Центрального парку культури та відпочинку імені Т. Шевченка⁴. Для порівняння, у Київському та Львівському

¹ Див.: Інтерв'ю випускників Харківського університету 1940–2010-х рр. (2006–2016 рр.) [фонодокументи та транскрипції]...

² Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (1991–2013 рр.): хроніка подій... – С. 35.

³ Рачков Є. С. Використання корпоративних символів та емблем в обрядах переходу (на матеріалах Харківського університету) / Є. С. Рачков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2014. – Вип. 17. – С. 291.

⁴ Див.: Інтерв'ю з О. В. Добржанським (деканом історичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, професором, доктором історичних наук) від 23.05.2016, м. Чернівці. Інтерв'юєр: Є. С. Рачков [фонодокумент та транскрипція]...; Інтерв'ю з Н. М. Загородною (заступником директора з наукової роботи Наукової бібліотеки Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича) від 24.05.2016, м. Чернівці. Інтерв'юєр: Є. С. Рачков [фонодокумент та транскрипція]...

університетах церемонія випуску відбувається в самому навчальному закладі на факультетах та в актовій залі університету відповідно, де декани факультетів вручають дипломи про завершення навчання одягненим у мантії випускникам.

Крім дипломів, випускникам можуть вручати популярний університетський символ – знак випускників. Як уже відзначалося, цей знак є важливим для університетської спільноти символом здобуття «класичної освіти». Нагрудні знаки випускників були відтворені в деяких університетах України протягом 1990–2000-х років. Разом із тим аналіз інтерв'ю представників різних університетів України засвідчив, що університетська спільнота практично не пам'ятає, коли саме були запроваджені знаки випускників. Отримані результати загалом підтвердили наші припущення стосовно дещо штучного характеру такої символіки на сучасному етапі. Нові знаки візуально наслідують знаки випускників попередніх періодів, проте ані у семантичному, ані у прагматичному відношенні їм не відповідають.

Більшість університетських урочистих заходів, зокрема університетські «обряди переходу», включають практики переодягання (використання академічного одягу), тобто мають виразні візуальні символи зміни корпоративного статусу. На сучасному етапі в деяких класичних університетах України (зокрема, Львівському, Харківському, Чернівецькому та Ужгородському університетах) склалися власні системи академічного одягу. Їх становлення відбувалося переважно на початку 2000-х років і засвідчило пошук університетами нових символічних форм. Основними ініціаторами запровадження академічного одягу виступало керівництво навчальних закладів, яке прагнуло «осучаснити» українські університети за рахунок використання атрибутів європейських університетів. Певний парадокс полягає в тому, що для цього використовувалися форми університетської символіки Середніх віків та Нового часу.

Мантії та конфедератки («сорбонки») відносно нещодавно увійшли в університетську культуру на сході Європи. Незважаючи на відсутність попередньої практики їх вжитку, вони доволі швидко отримали широке розповсюдження. Мантії є міжнародним символом вченості, самовідданого служіння науці¹. У класичних університетах України мантії мають право одягати випускники (переважно магістри), керівництво навчального закладу (ректор, проректори, декани факультетів тощо), а також його почесні професори. Мантії кожного університету мають свої особливі риси (форма, довжина, колір шарфів). Слід відзначити, що культура використання академічного одягу в Україні та країнах Західної Європи має низку принципових відмінностей. Зокрема, у класичних університетах України немає повсякденних мантії. Парадні мантії одягаються доволі

¹ Астахова В. И. Воспитание на традициях: некоторые вопросы методологии и методики / В. И. Астахова // Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія». – 2008. – Т. 14. – С. 14.

рідко: лише кілька разів на рік (для керівництва університету), один раз для студентів-випускників та один раз для почесних професорів. Вітчизняна традиція не передбачає носіння на мантиях спеціальних позначок, за якими можна відповідним чином ідентифікувати її власника (крім емблем університету та факультетів). У переважній більшості університетів особистих мантий у студентів немає, їх видають на факультетах студентам-випускникам на один день для участі в урочистій церемонії випуску, після якої студенти зобов'язані мантиї повернути¹. Студенти позитивно сприймають одягання мантий, оскільки вони дозволяють їм більш яскраво зафіксувати отримання ними нового статусу. Носіння мантий магістрами символізує приєднання колишніх студентів до когорти дипломованих фахівців.

У Львівському університеті академічні мантиї на латинський манер називаються тогами (*togatus*, з лат. «той, хто носить мантию»)². Порівняно з іншими навчальними закладами, мантиї у цьому університеті є доволі різноманітними: мантиї ректора, проректорів, деканів та магістрів мають низку відмінностей. Так, мантиї ректора та проректорів виконані з тканини червоного кольору та мають золоте обрамлення. Верхню частину (накидку) мантиї ректора додатково прикрашає рослинний орнамент. Шарфи ректора та проректорів, крім рослинного орнаменту зі золотою китицею, також прикрашає середній герб університету (ректор має шарф білого кольору, проректори – синього). Мантиї деканів чорного кольору зі золотим обрамленням та шарфом (синій зі золотим орнаментом), прикрашені гербом факультету або університету. Іноді на мантиях деканів також міститься зображення малого герба університету – золотого лева, що тримає в лапах підсвічник. Мантиї магістрів виконані з тканини чорного кольору з червоною накидкою (на зразок капюшона) з гербом університету або факультету (механіко-математичного, біологічного, хімічного, прикладної математики та інформатики). Шарф мантий магістрів юридичного факультету срібного кольору без герба. Мантиї почесних докторів Львівського університету чорного кольору зі золотим обрамленням і шарфом чорного кольору³. Загалом, візуальні особливості мантий Львівського університету засвідчили впливи традицій академічного одягу польських університетів⁴.

¹ Рачков Є. С. Візуальна складова практик саморепрезентації класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст. ... – С. 336–337.

² Інтерв'ю з Р. М. Шустом (деканом історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, професором, кандидатом історичних наук) від 30.04.2015, м. Львів. Інтерв'юєр: Є. С. Рачков [фонодокумент та транскрипція] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7.

³ Урочисті заходи Львівського державного університету імені Івана Франка [фотографії] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка.

⁴ Див.: Piech Z. Znaki Uniwersytetu Jagiellońskiego jako system / Z. Piech // Znaki i symbole w przestrzeni publicznej / pod red. A. Jaworskiej, R. Jopa, K. Madejskiej. – Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2016. – S. 69–72.

Схожа система академічного одягу склалася в Чернівецькому університеті. Мантія ректора та проректорів цього навчального закладу виконані з тканини темно-зеленого кольору, проте в першому випадку мантія виготовлена з оксамитової тканини та має більш складні візерунки. Мантії деканів темно-синього кольору, а почесних професорів – червоного. Спільним елементом усіх мантій є золоте обрамлення: у випадку ректора воно присутнє уздовж усієї мантії, в інших випадках – лише уздовж накидки. Мантії магістрів виконані з тканини чорного кольору зі срібним обрамленням¹.

На відміну від попередніх університетів, академічний одяг у Харківському університеті є більш одноманітним. Мантії деканів (й їх заступників) факультетів і магістрів виконані з тканини чорного кольору, проректори мають мантію червоного кольору. Мантію ректора (темно-синього кольору) прикрашає срібна накидка (схожа на кашпошон), а мантії деканів – шарф того кольору, який вважається факультетським корпоративним (як правило, це основний колір факультетської емблеми). Мантії магістрів чорного кольору зі срібним обрамленням, а мантії почесних докторів червоного кольору² (хоча спочатку вони мали чорний колір). Схожа система мантій існує у Київському, Ужгородському та інших класичних університетах України.

Наведені приклади систем академічного одягу в університетах України демонструють прихильність навчальних закладів до конструювання нових символічних форм і свідчать про їх прагнення відповідати сучасним тенденціям розвитку університетської культури. Студенти позитивно сприймають одягання мантій, оскільки вони дозволяють їм більш яскраво зафіксувати отримання ними нового статусу. Академічний одяг є вдалим способом популяризації університетської освіти, а факт його використання – інформаційним приводом для регіональних та загальнодержавних засобів масової інформації.

Особливе значення академічний одяг набуває під час фотофіксації урочистих подій. Загалом, фотографічні практики є обов'язковим елементом офіційного та неофіційного сценарію практик саморепрезентації класичних університетів України. Якщо у традиційній культурі ритуал сам по собі є засобом передачі інформації та збереження пам'яті, то в сучасній культурі цю функцію, зокрема, виконують фотографії. Як відзначив Ж. Ле Гофф: «Фотографія здійснює переворот у питанні пам'яті, оскільки примножує та демократизує її, надає їй певну точність. Фотографія надає візуальній пам'яті певний «ступінь правдивості» та дозволяє зберегти спогади про час і хронологічну еволюцію»³ (перекл. авт.).

¹ Див.: Інтерв'ю з О. В. Добржанським (деканом історичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, професором, доктором історичних наук) від 23.05.2016, м. Чернівці. Інтерв'юєр: Є. С. Рачков [фонодокумент та транскрипція]...

² Урочисті заходи Харківського університету [фотографії]...

³ Цит. за: Ле Гофф Ж. История и память / Ж. Ле Гофф ; пер. с фр. К. З. Акопяна. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2013. – С. 123.

Зображення на фотографіях заміщають у пам'яті та у безпосередньому сприйнятті людини певні події, які часом є важливішими, ніж те, що відбувалося безпосередньо перед об'єктивом фотоапарата¹. Основою задокументованої пам'яті про університетські «обряди переходу» є репортажні фотографії, що містять зображення головних героїв урочистостей (першокурсників або випускників) і пов'язані з ними події. Для фотографа найважливіше зафіксувати не випадковий рух учасників, а ключовий (кульмінаційний) момент «обряду» та його успішне завершення – момент безпосереднього «включення», що є кінцевою метою «обряду»². Саме тому найбільш типовими фотографіями з церемоній посвята першокурсників у студенти є ті, на яких можна побачити вручення символічного студентського квитка або залікової книжки, запалення символічного «Вогню знань», урочисту присягу студентів тощо³. Разом із тим для фотографа-журналіста також важливо зобразити послідовність ритуалу: відобразити студентську спільноту до початку офіційної частини ритуалу та одразу після її завершення.

Натомість серед фотографій церемоній випуску, які роблять самі студенти та їх друзі і родичі, частину становлять колективні та індивідуальні фотографії студентів, одягнених у мантиї, навпроти головної будівлі університету або з певними університетськими символами (емблемою університету/факультету, факультетським штандартом/хорутвою тощо). Менш поширеними є фотографії випускників, що тримають у руках дипломи про закінчення університету. Насамперед, це пояснюється процедурою вручення дипломів, яка може відбуватися трохи пізніше церемонії випуску. Зображений на фотографіях академічний одяг, студентські квитки, залікові книжки та дипломи є видимими (візуальними) знаками «переходу», що позначають учасників обряду та сам обряд. Вони не просто декорації урочистих подій, а маркери, що позначають університетський простір та ідентифікують університетську спільноту.

Однак фотофіксація складових ритуалу не вичерпує фотографічний канон університетських «обрядів переходу»⁴. Фотографування цих «обрядів» також включає постановочний портрет головного героя (або героїв) – знімок, де першокурсники або випускники позують фотографу. Постановочне фотографування є окремою дією у ході «обряду»⁵, проте наряд чи можна стверджувати, що власне постановочне фотографування позначає «обряд включення». Постановочне фотографування лише тоді може означати завершення «переходу», коли відбувається, відповідно, на завершальному етапі після виконання офіційної частини церемонії.

¹ Бойцова О. Ю. Любительские фото: визуальная культура повседневности / О. Ю. Бойцова. – СПб. : Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2013. – С. 48.

² Там само. – С. 49.

³ Див.: Урочисті заходи Львівського державного університету імені Івана Франка [фотографії]...; Урочисті заходи Харківського університету [фотографії]...

⁴ Див.: Бойцова О. Ю. Любительские фото: визуальная культура повседневности... – С. 49.

⁵ Там само. – С. 51.

Таким чином, університетські «обряди переходу» є одним із чинників конструювання ідентичності університетської спільноти. Під час їх виконання відбувається міфологізація університетського простору. Ролі учасників ритуалу не відрізняються від тих, які вони виконують у повсякденному житті, натомість статуси основних виконавців символічних практик ще більше утверджуються, що особливо помітно у випадку з першокурсниками під час церемонії посвяти у студенти або магістрами під час церемонії випуску. Символи та емблеми університетів, які використовуються в «обрядках переходу», з одного боку, мають атрибутивне значення, а з іншого боку, є важливою умовою підтвердження нових соціальних статусів учасників дійства. Використовувані в «обрядках переходу» символи та емблеми дозволяють зберегти пам'ять про проходження «обряду» конкретною людиною та задокументувати отримання нею нового статусу. Особливе значення символіка набуває в рамках фотографічних практик, які є складовою практик саморепрезентації класичних університетів України. Фіксуючи університетську символіку в момент її використання, фотографії беруть участь у конструюванні образу навчального закладу та наділенні університетського простору символічним значенням.

ВИСНОВКИ

Зростання зацікавленості дослідників до символічних практик університетів є характерною рисою сучасної української та зарубіжної історіографії. Втім, аналіз наявних праць, присвячених знаковому середовищу класичних університетів України, дозволяє зробити висновок про недостатню вивченість проблеми та необхідність її подальшого дослідження.

Аналіз історичних передумов формування зразкового середовища класичних університетів України дозволив з'ясувати, що своїми коренями використовувані на сучасному етапі символи та емблеми часто сягають форм символіки, які були характерні для західноєвропейських університетів Середніх віків і Нового часу. Характерною рисою знакового середовища університетів, створених на українських землях у складі Російської та Австро-Угорської імперій, було переважання державної символіки над міжнародними й навіть корпоративними символами та емблемами. Процес становлення останніх мав цілком контрольований з боку держави характер. Наприкінці ХІХ ст. розпочався процес урізноманітнення університетської символіки, але у Східній Європі він був перерваний революційними подіями та наступними радикальними політичними змінами початку ХХ ст. Характерною особливістю знакового середовища університетів протягом радянського часу було домінування ідеологічного фактора та відсутність можливості для саморепрезентації університетських спільнот. Лише поступово, шляхом спорадичного використання політично нейтральних зображень і міжнародної освітньої символіки, університети почали символічно позначати себе. Створені протягом ХХ ст. корпоративні символічні зображення заклали певні підвалини для формування символів та емблем університетів України на сучасному етапі.

Враховуючи особливості створення, різноманітність і загальну чисельність символіки класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст., першочергове значення отримала систематизація зібраних символів та емблем. Систематизація символіки навчальних закладів здійснювалась за допомогою побудованої у СУБД MS Access 2010 реляційної бази даних емблем класичних університетів України, яка стала першою спробою зібрати, систематизувати та проаналізувати емблеми класичних університетів України протягом усього часу їхнього існування. Враховуючи комплекс ознак, виявлені емблематичні пам'ятки, зокрема, були поділені на три умовні групи: герби, квазігеральдичні емблеми та логотипи. Незважаючи на помітне прагнення університетів до створення гербів і квазігеральдичних емблем, протягом останніх років у знаковому середовищі навчальних закладів помітно зростає кількість і різноманітність логотипів – більш спрощених зображень, які мають

характер товарного знака. Зазначена тенденція в цілому відповідає процесам комерціалізації та масовізації університетської освіти в Україні.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. університети України постали перед необхідністю конструювання нової університетської символіки. Результатом стало формування цілісної системи символів та емблем класичних університетів України. Основою її є офіційно затверджена символіка навчальних закладів, яка має, насамперед, атрибутивне призначення. Серед зображень, які використовуються в університетській символіці, переважну більшість становлять корпоративні зображення та міжнародні символи освіти і науки.

Процес становлення та еволюції нової університетської символіки характеризується суперечливими тенденціями. Сучасні університетські емблеми частково ґрунтуються на зображеннях, які виникли в попередні періоди. Водночас для сучасного етапу характерно конструювання університетської символіки, яка будується на міжнародній практиці та являє собою синтез вітчизняних і західноєвропейських символічних форм. Прикладом впливів європейської університетської традиції може слугувати використання університетами академічного одягу, штандартів/хоругов, виготовлення ректорських відзнак тощо. Для більшості університетів України використовувані на сучасному етапі форми символіки є новими. У випадку Львівського та Чернівецького університетів можна казати про часткове відродження символічних форм ХVІІІ–ХІХ ст. Зовнішній вигляд і змістовне наповнення їх символіки у багатьох випадках нагадують символічні зразки, характерні сьогодні для університетів сусідніх європейських держав.

Загалом, наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. в Україні відбувся черговий синтез вітчизняної та західноєвропейської університетських традицій, який призвів до своєрідного «ренесансу» університетських ритуалів і символів Середніх віків і Нового часу. Ставлення університетської спільноти до цих «нововведень» не є однозначним. Якщо одна частина спільноти виступає категорично проти таких запозичень, то інша, навпаки, констатує необхідність «поглиблення університетської традиції», яке, зокрема, вбачається у ще більшому розширенні спектру символічних запозичень.

В еkleктичності символіки та слабкій рефлексії університетських спільнот стосовно її використання, зокрема, виявляється сучасна криза університетської ідентичності в Україні. З кожним роком університети витрачають усе більше зусиль на розширення спектру використовуваних символів та емблем і диверсифікацію шляхів їх репрезентації. Неабияк цьому сприяє пошук навчальними закладами нових комунікативних стратегій, обумовлений реакцією університетів на політико-економічні та соціокультурні умови, в яких вони опинилися після проголошення незалежності України та впровадження нових принципів функціонування системи вищої освіти. Основним інструментом, який усе частіше використо-

вується для цього, є різноманітні форми візуалізації, серед яких, мабуть, найважливіше місце належить університетським ритуалам і пов'язаним із ними символам. Як уже відзначалося, деякі з них є традиційними для університетів України, інші – запозиченими та штучно привнесеними. Стрімке зростання чисельності другої категорії свідчить про слабкість вітчизняної традиції конструювання та публічного використання символів та емблем.

Переважає більшість представників університетської спільноти кінця ХХ – початку ХХІ ст. не рефлексує стосовно використовуваних форм символіки та походження університетських ритуалів. Створення символіки на сучасному етапі сприймається ними, насамперед, як рекламний проект, складова цілеспрямованої та планомірної політики брендингу університетів. Разом із тим яскравим прикладом саморефлексії університетської спільноти стали матеріали конкурсів на створення символіки класичних університетів України 1990–2000-х років.

Вочевидь, є підстави казати про невизначеність як рису університетської ідентичності «доби кризи». Вона зумовлена тим, що, з одного боку, університети продовжують декларувати та підтверджувати символічними засобами свою прихильність просвітницькому ідеалу та гуманістичним цінностям, своє значення як інтелектуальних центрів планетарного або регіонального масштабу. Проте, з іншого боку, університети змушені долучатися до «брендингових війн», які є наслідком комерціалізації освіти, та намагаються здобути характерну для класичного університету підтримку з боку влади. За цих умов фіксується доволі строката свідомість універсантів, для яких університетська єдність все більше перетворюється на певну абстракцію.

Серед університетських ритуалів на сучасному етапі особливе місце належить практикам саморепрезентації класичних університетів України. За їх допомогою навчальні заклади намагаються сконструювати образ оновленої та динамічної структури, репрезентувати себе суспільству, сприяти консолідації університетських спільнот. Практики саморепрезентації створюють привабливий візуальний образ університету, що в умовах комерціалізації університетської освіти та конкурентної боротьби за абітурієнтів стає базовою необхідністю. Разом із тим байдужість більшості універсантів до університетської символіки та запроваджених останнім часом церемоній і ритуалів дає підстави казати про незавершеність процесу конструювання корпоративної культури класичних університетів сучасної України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Музей історії Дніпровського національного університету імені Олесь Гончара

1. 50-летие Октября. Поздравления ректору и коллективу Днепропетровского государственного университета (1967 г.) [документы] // Матеріали фондів Музею історії Дніпровського національного університету імені Олесь Гончара. – Т. 8, р. III б, № 10.
2. Грамоти та дипломи Дніпровського університету [документи] // Матеріали експозиції Музею історії Дніпровського національного університету імені Олесь Гончара.
3. Залікові книжки студентів і дипломи випускників Дніпровського університету [документи] // Матеріали експозиції Музею історії Дніпровського національного університету імені Олесь Гончара.
4. Медалі та знаки Дніпровського університету // Матеріали експозиції Музею історії Дніпровського національного університету імені Олесь Гончара.
5. Октябрьская демонстрация 1962 г. [фотографии] // Матеріали фондів Музею історії Дніпровського національного університету імені Олесь Гончара. – Т. 8, р. II б, № 10.
6. Октябрьская демонстрация 1967 г. [фотографии] // Матеріали фондів Музею історії Дніпровського національного університету імені Олесь Гончара. – Т. 8, р. III б, № 10.
7. Октябрьская демонстрация 1970 г. [фотографии] // Матеріали фондів Музею історії Дніпровського національного університету імені Олесь Гончара. – Т. 8, р. IV б, № 10.
8. Октябрьская демонстрация 1976 г. [фотографии] // Матеріали фондів Музею історії Дніпровського національного університету імені Олесь Гончара. – Т. 8, р. V б, № 10.
9. Октябрьская демонстрация 1983 г. [фотографии] // Матеріали фондів Музею історії Дніпровського національного університету імені Олесь Гончара. – Т. 8, р. VI б, № 10.
10. Первомайская демонстрация 1967 г. [фотографии] // Матеріали фондів Музею історії Дніпровського національного університету імені Олесь Гончара. – Т. 8, р. III б, № 10.
11. Первомайская демонстрация 1968 г. [фотографии] // Матеріали фондів Музею історії Дніпровського національного університету імені Олесь Гончара. – Т. 8, р. III б, № 10.
12. Первомайская демонстрация 1976 г. [фотографии] // Матеріали фондів Музею історії Дніпровського національного університету імені Олесь Гончара. – Т. 8, р. V б, № 10.
13. Спортивні нагороди Дніпропетровського державного університету [кубки] // Матеріали експозиції Музею історії Дніпровського національного університету імені Олесь Гончара.

Музей історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка

14. Відбиток печатки Імператорського університету Св. Володимира [фотокопія] // Матеріали експозиції Музею історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

15. Медалі та знаки Київського університету // Матеріали експозиції Музею історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
16. Свідощтва та грамоти Київського державного університету імені Тараса Шевченка [документи] // Матеріали експозиції Музею історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Музей історії Львівського національного університету імені Івана Франка

17. Академічний одяг проректора Львівського національного університету імені Івана Франка // Матеріали експозиції Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка.
18. Акт здачі-прийняття проектів гербів і хоругви Львівського державного університету імені І. Франка 1998 р., укладений між Львівським державним університетом імені І. Франка та гр. Гречило А. Б. [документ] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка. – 1 арк.
19. Акт прийняття виконаної роботи щодо розроблення герба та фірмового знака Львівського державного університету імені І. Франка 1993 р., укладений між Львівським державним університетом імені І. Франка та гр. Опанащук М. О. [документ] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка. – 1 арк.
20. Випускники Львівського державного університету імені Івана Франка 1940–1960-х рр. [фотографії] // Матеріали експозиції Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка.
21. Витяг з протоколу засідання Вченої ради Львівського державного університету імені Івана Франка від 19 березня 1999 р. № 21/3 «Про Герб університету» [копія документа] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка. – 1 арк.
22. Відбитки печаток Львівського університету [фотокопії] // Матеріали експозиції Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка.
23. Звіт про результати проведення конкурсу на герб та прапор Львівського університету [документ] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка. – 2 арк.
24. Конкурсні проекти на створення герба та хоругви Львівського державного університету імені Івана Франка (1991–1999 рр.) [рисунки] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка. – 50 окр. арк.
25. Концепція герба Львівського державного університету ім. І. Франка. Проект (1991 р.) [документ] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка. – 1 арк.
26. Медалі та знаки Львівського університету // Матеріали експозиції Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка.
27. Наказ ректора Львівського державного університету ім. І. Франка від 16 березня 1996 р. № 469 «Про проголошення конкурсу на Герб та прапор Львівського державного університету імені І. Франка» [копія документа] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка. – 2 арк.

28. Положення про Всеукраїнський конкурс читців на найкраще виконання творів Івана Франка (до 150-річного ювілею від дня народження Каменяра). Проект (2006 р.) [документ] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка. – 1 арк.
29. Пояснювальна записка до конкурсного проекту [документ] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка. – 1 арк.
30. Пояснювальна записка до конкурсного проекту А. Б. Гречило [документ] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка. – 1 арк.
31. Пояснювальна записка до конкурсного проекту В. М. Качмара [документ] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка. – 2 арк.
32. Пояснювальна записка до конкурсного проекту В. Я. Хомика [документ] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка. – 1 арк.
33. Проекти ювілейних значків до 300-річного ювілею Львівського державного університету імені І. Франка (1961 р.) [рисунок] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка. – 2 окр. арк.
34. Протокол засідання лічильної комісії по визначенню пріоритетності у визнанні I і II місця проектів герба та прапора Львівського державного університету імені І. Франка від 18 березня 1999 р. [документ] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка. – 1 арк.
35. Результати таємного голосування на кращий проект герба Львівського державного університету ім. І. Франка від 18 березня 1999 р. [документ] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка. – 1 арк.
36. Склад організаційного комітету з підготовки та проведення Всеукраїнського студентського конкурсу читців на найкраще виконання творів Івана Франка (до 150-річного ювілею з дня народження Каменяра) (2006 р.) [документ] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка. – 2 арк.
37. Сувенірні матеріали Львівського національного університету імені Івана Франка (2000-ні рр.) [календарі, буклети та ін.] // Матеріали експозиції Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка.
38. Трудова угода про виготовлення проектів великого герба, герба та хорутви Львівського державного університету імені І. Франка між ректором університету Вакарчуком І. О. та гр. Гречило А. Б. (1998 р.) [документ] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка. – 1 арк.
39. Трудова угода про розроблення герба та фірмового знака Львівського державного університету імені І. Франка між Львівським державним університетом імені І. Франка та гр. Опанащуком М. О. (1993 р.) [документ] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка. – 2 арк.
40. Угода про співробітництво між Львівським державним університетом імені І. Франка та Українським геральдичним товариством щодо розроблення ескізного проекту герба університету (1992 р.) [документ] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка. – 2 арк.

41. Урочисті заходи Львівського державного університету імені Івана Франка [фотографії] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка.
42. Ухвала Ради Львівського державного університету ім. І. Франка від 25 листопада 1991 р. № 13 «Про проголошення конкурсу на Герб та прапор Львівського університету ім. І. Франка» [документ] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка. – 1 арк.
43. Ухвала Фахової комісії по підведенню підсумків оголошеного конкурсу на Герб та хоругву Львівського державного університету імені Івана Франка від 18 березня 1999 р. [документ] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка. – 1 арк.
44. Фотоальбом випускників історичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка 1988 р. [фотографії] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка. – 24 арк.
45. Фотоальбом випускників факультету міжнародних відносин Львівського державного університету імені Івана Франка 1997 р. [фотографії] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка.
46. Фотоальбом випускників факультету міжнародних відносин Львівського державного університету імені Івана Франка 1998 р. [фотографії] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка. – 13 арк.
47. Фотоальбом Народного ансамблю пісні і танцю «Черемош» Львівського державного університету імені Івана Франка [фотографії] // Матеріали фондів Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка.

Музей історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

48. Випускники Одеського державного університету імені І. І. Мечникова 1940–1950-х рр. [фотографії] // Матеріали експозиції Музею історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.
49. Відбиток печатки Імператорського Новоросійського університету [фотокопія] // Матеріали експозиції Музею історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.
50. Медалі та знаки Одеського університету // Матеріали експозиції Музею історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.
51. Проекти на створення нового логотипа Одеського національного університету імені І. І. Мечникова [рисунки] // Матеріали фондів Музею історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова; Архів прес-служби Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. – 30 окр. арк.
52. Урочисті заходи Одеського університету [фотографії] // Матеріали експозиції Музею історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

53. База даних емблем класичних університетів України [рисунки] / Є. С. Рачков; Microsoft Access 2010 // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 7, п. 5.

54. Випускники Харківського державного університету імені О. М. Горького 1920–1980-х рр. [фотографії] // Фотоархів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 10.
55. Витяг з протоколу засідання Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна від 27 травня 2004 р. № 6 «Про затвердження герба університету» [документ] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 7, п. 5. – 1 арк.
56. Вітальні адреси Харківському національному університету з нагоди 200-річчя з дня його заснування (2005 р.) [документи] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 14, п. 14.
57. Вітальні адреси Харківському університету з нагоди 195-річчя з дня його заснування та у зв'язку з присвоєнням йому статусу національного (1999–2000 рр.) [документи] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 14, п. 10.
58. Грамоти та дипломи, якими був нагороджений Харківський університет з нагоди 200-річчя з дня його заснування (2004–2006 рр.) [документи] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 14, п. 16.
59. Документи і матеріали, присвячені святкуванню 200-річного ювілею Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (2004 р.) // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 14, п. 11.
60. Документы и материалы, посвященные празднованию 100-летия со дня рождения А. М. Горького (1968 г.) // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 14, п. 7.
61. Документы и материалы, посвященные празднованию 130-летнего юбилея Харьковского университета (1935 г.) // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 14, п. 5.
62. Документы и материалы, посвященные празднованию 130-летнего юбилея Харьковского университета (1935 г.) // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 14, п. 6.
63. Документы и материалы, посвященные празднованию 130-летнего юбилея Харьковского университета (1935 г.) [постановления, приказы, протоколы и др.] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 14, п. 5а. – 52 арк.
64. Документы и материалы, посвященные празднованию 140-летнего юбилея Харьковского университета (1945 г.) // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 14, п. 2.
65. Документы и материалы, посвященные празднованию 170-летнего юбилея Харьковского университета (1975 г.) // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 14, п. 8.
66. Документы и материалы, посвященные празднованию 175-летнего юбилея Харьковского университета (1980 г.) // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 14, п. 14.

67. Документы и материалы, посвященные празднованию 180-летнего юбилея Харьковского университета (1985 г.) // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 14, п. 8.
68. Інтерв'ю випускників Харківського університету 1940–2010-х рр. (2006–2016 рр.) [фонодокументи та транскрипції] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 21, п. 1. – 205 інтерв'ю.
69. Інтерв'ю з А. Б. Гречило (провідним науковим співробітником Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, доктором історичних наук, головою Українського геральдичного товариства) від 28.04.2015, м. Львів. Інтерв'юєр: Є. С. Рачков [фонодокумент та транскрипція] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7.
70. Інтерв'ю з А. Р. Гудзенко (керівником прес-служби Одеського національного університету імені І. І. Мечникова) від 24.09.2015, м. Одеса. Інтерв'юєр: Є. С. Рачков [фонодокумент та транскрипція] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7.
71. Інтерв'ю з Б. І. Мельничуком (професором Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, доктором філологічних наук) від 24.05.2016, м. Чернівці. Інтерв'юєр: Є. С. Рачков [фонодокумент та транскрипція] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7.
72. Інтерв'ю з В. Г. Кушніром (деканом історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, професором, доктором історичних наук) від 23.09.2015, м. Одеса. Інтерв'юєр: Є. С. Рачков [фонодокумент та транскрипція] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7.
73. Інтерв'ю з В. М. Полтораком (доцентом Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, кандидатом історичних наук) від 22.09.2015, м. Одеса. Інтерв'юєр: Є. С. Рачков [фонодокумент та транскрипція] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7.
74. Інтерв'ю з В. О. Кузнецовим (науковим керівником Музею історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, кандидатом історичних наук) від 23.09.2015, м. Одеса. Інтерв'юєр: Є. С. Рачков [фонодокумент та транскрипція] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7.
75. Інтерв'ю з В. Ф. Кметєм (директором Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка, доцентом, кандидатом історичних наук) від 30.04.2015, м. Львів. Інтерв'юєр: Є. С. Рачков [фонодокумент та транскрипція] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7.
76. Інтерв'ю з В. Ю. Іващенко (директором Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, доцентом, кандидатом історичних наук) від 01.09.2016, м. Харків. Інтерв'юєр: Є. С. Рачков [фонодокумент та транскрипція] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7.

77. Інтерв'ю з Є. П. Пугачем (професором Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, кандидатом історичних наук) від 10.09.2016, м. Харків. Інтерв'юєр: Є. С. Рачков [фонодокумент та транскрипція] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7.
78. Інтерв'ю з І. В. Калініченко (співробітницею Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна) від 17.09.2016, м. Харків. Інтерв'юєр: Є. С. Рачков [фонодокумент та транскрипція] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7.
79. Інтерв'ю з М. З. Бердутою (консультант-доцентом Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, кандидатом історичних наук) від 02.09.2016, м. Харків. Інтерв'юєр: Є. С. Рачков [фонодокумент та транскрипція] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7.
80. Інтерв'ю з Н. М. Загородною (заступником директора з наукової роботи Наукової бібліотеки Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича) від 24.05.2016, м. Чернівці. Інтерв'юєр: Є. С. Рачков [фонодокумент та транскрипція] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7.
81. Інтерв'ю з О. В. Добжанським (деканом історичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, професором, доктором історичних наук) від 23.05.2016, м. Чернівці. Інтерв'юєр: Є. С. Рачков [фонодокумент та транскрипція] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7.
82. Інтерв'ю з Р. М. Шустом (деканом історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, професором, кандидатом історичних наук) від 30.04.2015, м. Львів. Інтерв'юєр: Є. С. Рачков [фонодокумент та транскрипція] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7.
83. Інтерв'ю з С. І. Посоховим (професором Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, доктором історичних наук) від 29.03.2016, м. Харків. Інтерв'юєр: Є. С. Рачков [фонодокумент та транскрипція] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7.
84. Інтерв'ю з С. М. Куделком (професором Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, кандидатом історичних наук) від 03.09.2016, м. Харків. Інтерв'юєр: Є. С. Рачков [фонодокумент та транскрипція] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7.
85. Інтерв'ю з Ю. В. Гудимою (завідувачем Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка) від 29.04.2015, м. Львів. Інтерв'юєр: Є. С. Рачков [фонодокумент та транскрипція] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7.
86. Інтерв'ю учасників студентських будівельних загонів Харківського державного університету імені О. М. Горького 1970–1980-х рр. (2013–2014 рр.) [фонодокументи та транскрипції] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 21, п. 2. – 15 інтерв'ю.

87. Конкурсні проекти на створення логотипа Харківського державного університету (1998–1999 рр.) [рисунок] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 7, п. 5. – 37 арк.
88. Матеріали, посвященні 150-летию со дня основания Харьковского государственного университета имени А. М. Горького (1955 г.) [документи] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 14, п. 6а. – 95 арк.
89. Матеріали, присвячені 200-річчю з дня заснування Харківського університету (2005 р.) [сувеніри виробу, буклети, запрошення та ін.] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 14, п. 12.
90. Матеріали, присвячені 205-річчю з дня заснування Харківського університету (2010 р.) [документи, книжки та ін.] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 14, п. 19.
91. Медалі та знаки Харківського університету // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
92. Наказ в. о. ректора Харківського державного університету від 19 жовтня 1998 р. № 0101-36 щодо продовження терміну конкурсу на кращий логотип Харківського державного університету [документ] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 7, п. 5. – 1 арк.
93. Наказ ректора Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна від 12 березня 2003 р. № 0104-1/038 «Про створення Загальноуніверситетського організаційного комітету з підготовки до святкування 200-річчя Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна» [копія документа] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 5 арк.
94. Наказ т. в. о. ректора Харківського державного університету від 25 серпня 1998 р. № 0101-27а «Про проведення конкурсу по створенню логотипа університету» [документ] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 7, п. 5. – 1 арк.
95. Открытки и конверты с видами Харьковского университета // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 14, п. 18.
96. Поздравительные телеграммы (167 шт.) и письма (27 шт.) коллективу Харьковского университета в честь 150-летия со дня его основания (1955 г.) [документи] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 14, п. 6а. – 194 шт.
97. Поздравительные телеграммы (94 шт.) и письма (6 шт.) коллективу Харьковского университета в честь 150-летия со дня его основания (1955 г.) [документи] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 14, п. 6а. – 100 шт.
98. Положення щодо присудження Почесної відзнаки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Медаль імені В. Н. Каразіна» [доку-

- мент] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2 арк.
99. Пояснювальні записки до конкурсних проектів на створення логотипа Харківського державного університету (1998–1999 рр.) [документи] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 7, п. 5. – 4 шт.
100. Програма підготовки і проведення в 2002–2005 роках основних заходів, присвячених 200-річчю Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Проект [документ] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 12 арк.
101. Проекти нагрудних знаків, медалей та ректорського ланцюга Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна [рисунок] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 7, п. 5. – 9 окр. арк.
102. Протокол засідання журі конкурсу на створення логотипа Харківського державного університету (1999 р.) [документ] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 7, п. 5. – 2 арк.
103. Протокол засідання журі конкурсу на створення логотипа Харківського державного університету від 10 лютого 1999 р. № 2 [документ] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 7, п. 5. – 2 арк.
104. Протокол засідання журі конкурсу на створення логотипа Харківського державного університету від 9 жовтня 1998 р. № 1 [документ] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 7, п. 5. – 3 арк.
105. Протокол Урочистого засідання Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна від 14 листопада 2003 р. № 11 (присвячене 199-й річниці підписання Стверджувальної грамоти про заснування Харківського університету) [документ] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 1 арк.
106. Сувенірні вироби з емблемою Харківського університету, виготовлені до 200-річчя з дня його заснування (2004–2005 рр.) // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 14, п. 15.
107. Сувенірні вироби з емблемою Харківського університету, виготовлені до 200-річчя з дня його заснування (2005 р.) // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 14, п. 13.
108. Телеграммы и письма Харьковскому университету в честь 130-летнего юбилея (1935 г.) [альбом] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 14, п. 5б. – 52 арк.
109. Умови конкурсу на створення емблеми Харківського державного університету (1998 р.) [документ] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 7, п. 5. – 1 арк.

110. Урочисті заходи Харківського університету [фотографії] // Фотоархів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
111. Формений одяг професора та студента Імператорського Харківського університету // Матеріали експозиції Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Опубліковані джерела

112. 210-річчя університету [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://210years.karazin.ua/>. Доступ – 10.01.2016 р.
113. Алексеева Д. Юбилей ОНУ: музей, монета и концерт [Электронный ресурс] / Д. Алексеева, О. Владимирский // Вечерняя Одесса. – 2015. – № 51–52 (май). – Режим доступа : <http://vo.od.ua/rubrics/tema-dnya/33073.php/>. Доступ – 16.03.2016 г.
114. Альбом к 100-летию (1805–1905) Харьковского университета / под ред. проф. Д. И. Багаля ; фото А. М. Иваницкого. – Х., 1905. – 40 отд. л. фото.
115. Альбом флагов и вымпелов Российской Социалистической Федеративной Советской Республики, Союзных Советских Республик и иностранных государств / сост. К. Дунин-Борковский. – М. : Изд. Нар. Комиссариата по иностранным делам РСФСР, 1923. – 12 с., 67 л.
116. Атрибутика університету [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dnu.dp.ua/view/attributes/>. Доступ – 10.01.2016 р.
117. Бакіров В. С. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна: 200 років історії / В. С. Бакіров // Харківський університет. – 2005. – № 2–3 (січень). – С. 2.
118. Белых А. Торжественный прием ректора / А. Белых // Університетські вісті. – 2011. – № 14 (листопад). – С. 2.
119. Васильева Ю. Послание в бутылке / Ю. Васильева // Одеський університет. – 2012. – № 6–7 (вересень-жовтень). – С. 1.
120. Васюта Н. Свято студентської столиці / Н. Васюта // Слобідський край. – 2004. – № 220 (листопад). – С. 1.
121. Видатні особистості України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://bank.gov.ua/control/uk/currentmoney/cmcoin/search?theme_id=5914/. Доступ – 18.01.2016 р.
122. Высочайше одобренное, 18 июля 1885 года, описание знаков, присвоенных ученым степеням магистра и доктора // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. III. – СПб., 1885. – Т. 5, № 3130. – Штаты и таблицы. – С. 494.
123. Высочайше утвержденные: I. Рисунок знака отличия для лиц, удостоиваемых Императорскими Российскими Университетами ученых степеней Магистра и Доктора, и II. Описание этого знака // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. III. – СПб., 1885. – Т. 5, № 3130. – С. 383.
124. Высочайше утвержденный Рисунок Медали для награждения Университетских Студентов // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. II. – СПб., 1835. – Т. 10, ч. 2, № 8620. – Чертежи и рисунки. – Л. 13.
125. Галушка Р. 200-річна історія Харківського національного є невід'ємною і яскравою частиною всесвітньої історії університетів / Р. Галушка // Освіта України. – 2005. – № 7 (січень). – С. 4–5.

126. Гаташ В. Познавать, учить, просвещать. Харьковскому университету - 200 лет / В. Гаташ // Зеркало недели. - 2004. - № 46 (ноябрь). - С. 16.
127. Герб Київського національного університету імені Тараса Шевченка [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.univ.kiev.ua/ua/geninf/herb/>. Доступ - 10.01.2016 р.
128. Герб Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://www.univer.kharkov.ua/ua/general/univer_today/emblem/. Доступ - 10.01.2016 р.
129. Гімн Київського національного університету імені Тараса Шевченка [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.univ.kiev.ua/ru/geninf/himn/>. Доступ - 10.01.2016 р.
130. Гімн Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://www.univer.kharkov.ua/ua/general/univer_today/anthem/. Доступ - 10.01.2016 р.
131. Гречило А. Б. Символи Львівського національного університету імені Івана Франка [Електронний ресурс] / А. Б. Гречило // Каменяр. - 2008. - № 6 (жовтень). - Режим доступу : <http://kameniar.lnu.edu.ua/?p=1450#more-1450/>. Доступ - 12.04.2015 р.
132. Гречило А. Б. Символи Львівського національного університету імені Івана Франка [Електронний ресурс] / А. Б. Гречило // Каменяр. - 2008. - № 9 (грудень). - Режим доступу : <http://kameniar.lnu.edu.ua/?p=1368#more-1368/>. Доступ - 12.04.2015 р.
133. Гриценко Ю. Історія в символах: печатки Університету / Ю. Гриценко // Креденс. - 2011. - Спецвипуск (січень). - С. 4-5.
134. Гриценко Ю. Сторінки однієї історії з різними печатками / Ю. Гриценко // Каменяр. - 2010. - № 11 (грудень). - С. 4.
135. Гудзенко А. Подарунки до свята / А. Гудзенко // Одеський університет. - 2015. - № 1-3 (лютий-квітень). - С. 16.
136. Гудима Ю. Про берла ректора і деканів Львівського університету / Ю. Гудима // Каменяр. - 2012. - № 6 (вересень). - С. 2.
137. Двохсотрічний авторитет університету // Урядовий кур'єр. - 2005. - № 18 (лютий). - С. 16.
138. День ДонНУ [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <https://onedrive.live.com/?authkey=!AEUB-YpevAKega4&id=34D46120E57D7FD8!684&cid=34D46120E57D7FD8/>. Доступ - 15.02.2016 р.
139. День студентського самоврядування в Харківському університеті [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://www.univer.kharkov.ua/ua/general/univer_today/news?news_id=599/. Доступ - 10.01.2016 р.
140. Дніпропетровський національний університет : ілюстрований проспект-довідник / упоряд. В. Л. Виноградов, Н. М. Ткачова. - Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2001. - 18 с.
141. Дніпропетровський національний університет імені Олеса Гончара (1918-2008) : проспект-довідник : реклам. вид. / ред. В. А. Нечай. - Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2008. - 16 с.

142. ДОННУ – 75! [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://onedrive.live.com/?authkey=!AEUB-YpevAKega4&id=34D46120E57D7FD8!110&cid=34D46120E57D7FD8/>. Доступ – 15.02.2016 р.
143. Егоров П. В. Концептуальні основи стратегії розвитку Донецького національного університету на 2012–2014 гг. / П. В. Егоров // Університетські вісті. – 2012. – № 1 (січень). – С. 4–6.
144. Журавльова І. Суперекслібрис, або Тасмниця книги 1803 р. / І. Журавльова // Харківський університет. – 2004. – 16 листопада. – С. 4.
145. Закон України «Про вищу освіту» // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2014. – № 37–38. – Ст. 2004.
146. Здоровега В. Й. Львівський орден Леніна державний університет ім. Івана Франка: фотонарис / В. Й. Здоровега, Т. Я. Старченко. – Львів : Каменяр, 1978. – 45 с.
147. Золоті кадри Alma mater : нариси / заг. ред. М. В. Полякова ; авт.-упоряд. В. В. Іваненко, І. С. Попова. – Дніпропетровськ : Видавництво ДНУ, 2013. – 422 с.
148. Іваненко В. Славимо тебе, Alma Mater! / В. Іваненко // Дніпропетровський університет. – 2013. – № 9 (жовтень). – С. 1.
149. Карабчук О. Урочиста посвята у студенти / О. Карабчук // Каменяр. – 2012. – № 6 (вересень). – С. 1.
150. Каталог почтових марок бившей Росийской империи, РСФСР и СССР на 1924 год / ред.-изд. уполномоченный Ф. Г. Чучин. – 2-е изд. – Вып. 2. – М. : Уполномоченный по филателии и бонам в СССР, 1924. – 144 с.
151. Київський національний університет імені Тараса Шевченка = Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко = Taras Shevchenko Kyiv National University : фотоальбом / упоряд. В. Ф. Колесник, І. В. Верба, І. К. Патриляк [та ін.]. – К. : Видавець А. Арутюнян, 2004. – 224 с.
152. Київський національний університет імені Тараса Шевченка = Kyiv National Taras Shevchenko University: 1834–2004 : ілюстративно-інформаційне видання / ред. кол. : В. Литвин, Д. Табачник, В. Кремень, В. Скопенко, О. Третяк, Л. Губерський [та ін.]. – К. : Київський університет, 2004. – 184 с.
153. Коваль І. Vivat, ОНУ! / І. Коваль // Одеський університет. – 2013. – № 5–6 (травень-червень). – С. 1.
154. Кодекс працівника Дніпропетровського національного університету: прийнято конференцією трудового колективу Дніпропетровського національного університету 17 червня 2003 р. – Дніпропетровськ, 2003. – 8 с.
155. Кодекс честі та гідності студента Дніпропетровського національного університету: прийнято конференцією трудового колективу Дніпропетровського національного університету 17 червня 2003 р. – Дніпропетровськ, 2003. – 5 с.
156. Конституція України: чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 16 червня 2015 р. – К., 2015. – 64 с.
157. Корпоративний гербівник Українського геральдичного товариства. – Львів, 2010. – Вип. 1. – 20 с.
158. Корпоративний гербівник Українського геральдичного товариства. – Львів, 2011. – Вип. 2. – 20 с.

159. Корпоративний гербівник Українського геральдичного товариства. – Львів, 2012. – Вип. 3. – 20 с.
160. Кривошеїн В. Чому я обрав ДНУ імені Олеса Гончара? / В. Кривошеїн // Дніпропетровський університет. – 2015. – № 1 (лютий). – С. 1.
161. Львівський національний університет імені Івана Франка : довідник / вст. сл. І. О. Вакарчук. – Львів : Видавництво Львівського університету ім. І. Франка, 2004. – 369 с.
162. Львівський ордена Леніна Державний Університет ім. Івана Франка / ред. І. С. Квітко. – Львів : Видавництво Львівського університету, 1967. – 52 с.
163. Мазоха Е. Донецькому національному університету 75 лет / Е. Мазоха // Університетські вісті. – 2012. – № 10 (листопад). – С. 1.
164. Мазоха К. Святковий старт / К. Мазоха // Університетські вісті. – 2011. – № 12 (вересень). – С. 1.
165. Ничпаевский Л. Воспоминания о Харьковском университете. 1823–1829 годы / Л. Ничпаевский // Русская старина. – 1907. – Т. 131, № 8. – С. 363–400.
166. Новикова О. 200-й рік історії розпочався! / О. Новикова // Харківський університет. – 2004. – № 3 (лютий). – С. 1.
167. Новикова О. Свято вищої школи Харківщини / О. Новикова // Харківський університет. – 2004. – № 2 (січень). – С. 1.
168. О рисунке медали для награждения Университетских студентов // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. II. – СПб., 1835. – Т. 10, ч. 2, № 8620. – С. 1136.
169. О форме одежды студентов Императорских Российских Университетов: С.-Петербургского, Московского, Казанского, Харьковского, Св. Владимира и Новороссийского // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. III. – СПб., 1885. – Т. 5, № 2927. – С. 192.
170. Об установлении нагрудного знака для лиц, окончивших полный курс не медицинских факультетов Императорских Российских Университетов // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. III. – СПб., 1899. – Т. 19, ч. 1, № 17171. – С. 709.
171. Об установлении особого нагрудного знака отличия для лиц, удостоиваемых Императорскими Российскими Университетами ученых степеней магистра и доктора // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. III. – СПб., 1885. – Т. 5, № 3028. – С. 293–294.
172. Об утверждении жетона для окончивших курс Императорских Российских Университетов // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. III. – СПб., 1889. – Т. 9, № 6502. – С. 726.
173. Общий устав Императорских Российских университетов. – X. : Университетская типография, 1837. – 50 с.
174. Общий устав Императорских Российских университетов 1884 года. – X. : Университетская типография, 1911. – 62 с.
175. Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. 1865–2005 : буклет / упоряд. В. С. Гріневич ; ред., передм. В. А. Сминтина. – Одеса : Видавництво Одеського університету, 2005. – 23 с.

176. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова на сторінках центральної, регіональної та університетської преси. 2000–2010 рр. / авт.-упоряд. С. О. Мерзлякова, О. В. Суровцева ; наук. ред. В. А. Сминтина ; відп. ред. М. О. Подрезова. – Одеса : АстроПринт, 2010. – 903 с.
177. Олійник Н. Зелене свято Олесевого дитинства / Н. Олійник, Н. Щербак // Дніпропетровський університет. – 2016. – № 7 (липень). – С. 3.
178. Онищенко Г. На батьківщину – з дипломом ДНУ / Г. Онищенко // Дніпропетровський університет. – 2016. – № 7 (липень). – С. 1.
179. Описание жетона для окончивших курс Императорских Российских Университетов // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. III. – СПб., 1889. – Т. 9, № 6502. – Штаты и табели. – С. 603.
180. Описание медалей и монет, хранящихся в нумизматическом кабинете Императорского Харьковского университета / Харьковский университет. Нумизматический кабинет ; предисл. Р. Шерцль. – Х. : Типография фирмы «Адольф Дарре», 1910. – 1044 с.
181. Осачук С. Чернівці. Історія ланцюга [Електронний ресурс] / С. Осачук // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2009. – Число 56. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n56texts/osachuk2.htm/>. Доступ – 10.01.2016 р.
182. Павлович Н. Посвята – 2008 студентів географічного факультету / Н. Павлович // Університетський вісник. – 2008. – № 9 (вересень). – С. 19.
183. Пазюк Р. «Храм краси і науки» / Р. Пазюк // Університетський вісник. – 2010. – № 7 (вересень). – С. 4.
184. Пам'ятні монети України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua/control/uk/currentmoney/cmcoin/list/>. Доступ – 18.01.2016 р.
185. Перспективний план розвитку Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара на 2011–2017 роки: ухвалено Вченою радою Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара 10 березня 2011 р., протокол № 9. – Дніпропетровськ, 2011. – 36 с.
186. План заходів з нагоди святкування 140-ї річниці від дня заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.chnu.cv.ua/index.php?page=ua/news/archive&data\[5013\]\[news_id\]=4951/](http://www.chnu.cv.ua/index.php?page=ua/news/archive&data[5013][news_id]=4951/). Доступ – 10.01.2016 р.
187. Положення про звання «Почесний доктор Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара» (нова редакція) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.dnu.dp.ua/docs/Polozhennya_Doktor-2015.doc./](http://www.dnu.dp.ua/docs/Polozhennya_Doktor-2015.doc/). Доступ – 10.02.2016 р.
188. Положення про звання «Почесний доктор Київського національного університету імені Тараса Шевченка» (5 травня 2009 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://archive.is/JJun#selection-2849.2-2849.9/>. Доступ – 10.02.2016 р.
189. Положення про звання «Почесний професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка» (5 травня 2009 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://archive.is/JJun#selection-2849.2-2849.9/>. Доступ – 10.02.2016 р.

190. Положення про почесне звання «Заслужений професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка» (25 червня 2007 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://archive.is/JJun#selection-2849.2-2849.9/>. Доступ – 10.02.2016 р.
191. Поляков В. Камо грядеши? // В. Поляков // Дніпропетровський університет. – 2013. – № 7–8 (вересень). – С. 1–2.
192. Понад чотири тисячі абітурієнтів прийняли присягу студента Львівського університету [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lnu.edu.ua/gallery/ponad-chotyry-tysyachi-abiturijentiv-pryjnyaly-prysyahu-studenta-lvivskoho-universytetu/>. Доступ – 15.03.2016 р.
193. Постановление Верховной Рады Автономной Республики Крым от 21 апреля 1999 г. № 456-2/99 «О Гербе Автономной Республики Крым» (с изменениями, внесёнными в соответствии с Постановлением ВР АРК от 18 августа 1999 г. № 651-2/99) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rada.crimea.ua/symbols/gerb.html/>. Доступ – 20.02.2016 г.
194. Правила внутрішнього розпорядку Дніпропетровського національного університету імені Олеса Гончара (нова редакція): затверджено Конференцією трудового колективу Дніпропетровського національного університету імені Олеса Гончара 23 квітня 2009 р. – Дніпропетровськ, 2009. – 16 с.
195. Правила внутрішнього розпорядку Львівського національного університету імені Івана Франка: обговорено і схвалено на Конференції трудового колективу Львівського національного університету імені Івана Франка 25 квітня 2013 р. – Львів, 2013. – 13 с.
196. Правила внутрішнього розпорядку Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: затверджено Конференцією трудового колективу Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна 26 грудня 2006 р. – Х., 2006. – 15 с.
197. Приказ Министерства высшего и среднего специального образования СССР от 8 апреля 1961 г. № 123 «О введении нагрудных академических знаков для окончивших советские высшие учебные заведения» // Бюллетень Министерства высшего и среднего специального образования СССР. – 1961. – № 5.
198. Примірне положення про студентське самоврядування у вищих навчальних закладах України. Положення про студентське самоврядування у ДНУ ім. О. Гончара: затверджено Наказом Міністерства освіти і науки України від 15.11.2007 р. № 1010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dnu.dp.ua/view/studsam/>. Доступ – 25.09.2015 р.
199. Проект описания знака для лиц, окончивших полный курс не медицинских факультетов Императорских Российских Университетов // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. III. – СПб., 1899. – Т. 19, ч. 2, № 17171. – Штаты и таблицы. – С. 248.
200. Реформи освіти та науки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mon.gov.ua/activity/education/reforma-osviti>. Доступ – 12.01.2016 р.
201. Рисунок жетона для окончивших курс Императорских Российских Университетов // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. III. – СПб., 1899. – Т. 9, № 6502. – Чертежи и рисунки. – Л. 36.

202. Рисунок знака для лиц, окончивших полный курс не медицинских факультетов Императорских Российских Университетов // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. III. – СПб., 1899. – Т. 19, ч. 2, № 17171. – Чертежи и рисунки. – Л. 44.
203. Рисунок знака отличия ученых степеней доктора и магистра // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. III. – СПб, 1885. – Т. 5, № 3130. – Чертежи и рисунки. – Л. 27.
204. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2001 р. № 527-р. «Про відзначення 200-річчя Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна» (із змінами, внесеними згідно з Розпорядженням КМ № 625-р (625-2004-р) від 25 серпня 2004 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/ru/527-2001-%D1%80>. Доступ – 21.10.2015 р.
205. Свідоцтво на знак для товарів і послуг № 161727 (Герб Київського національного університету імені Тараса Шевченка) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.univ.kiev.ua/pdfs/Svidotstvo2012.pdf/>. Доступ – 10.01.2016 р.
206. Символіка Львівського національного університету імені Івана Франка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lnu.edu.ua/about/university-today-and-tomorrow/symbols/>. Доступ – 15.03.2016 р.
207. Символіка Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.crimea.edu/inform/simvolik/gerb.html/>. Доступ – 15.03.2014 р.
208. Символіка Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.chnu.cv.ua/index.php?page=ua/zaginf/04%20ofic_inf/01%20gimn/. Доступ – 10.01.2016 р.
209. Славетне сузір'я окрилених університетом : нариси / ідея та заг. ред. В. В. Іваненка ; авт.-упоряд. О. В. Гонюк, В. В. Іваненко, І. С. Попова ; перед. сл. М. В. Поляков. – Дніпропетровськ : Видавництво ДНУ, 2008. – 400 с.
210. Статут Державного вищого навчального закладу «Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара» (нова редакція): прийнято Конференцією трудового колективу Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара 6 червня 2011 р. – Дніпропетровськ, 2011. – 43 с.
211. Статут Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»: прийнято конференцією трудового колективу ДВНЗ «Ужгородський національний університет» 10 жовтня 2013 р. – Ужгород, 2013. – 36 с.
212. Статут Дніпропетровського національного університету: прийнято конференцією трудового колективу Дніпропетровського національного університету 17 червня 2003 р. – Дніпропетровськ : Друкарня ДНУ, 2003. – 44 с.
213. Статут Донецького національного університету (нова редакція): прийнято конференцією трудового колективу Донецького національного університету 25 березня 2015 р. – Вінниця, 2015. – 48 с.
214. Статут Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К. : Поліграфічний центр КНУ ім. Тараса Шевченка, 2005. – 28 с.

215. Статут Київського національного університету імені Тараса Шевченка (нова редакція): погоджено конференцією трудового колективу Київського національного університету імені Тараса Шевченка 19 червня 2015 р. – К., 2015. – 82 с.
216. Статут Львівського національного університету імені Івана Франка: прийнято конференцією трудового колективу Львівського національного університету імені Івана Франка 29 листопада 1999 р. (із змінами і доповненнями 28 листопада 2002 р.). – Львів, 2015. – 55 с.
217. Статут Львівського національного університету імені Івана Франка (нова редакція): прийнято конференцією трудового колективу Львівського національного університету імені Івана Франка 19 травня 2015 р. – Львів, 2015. – 55 с.
218. Статут Одеського Ордена Трудового Червоного Прапора державного університету ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 1991. – 30 с.
219. Статут Одеського національного університету імені І. І. Мечникова: прийнято на спільному засіданні представників трудових колективів Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, профкому і Вченої Ради 28 жовтня 2000 р. – Одеса, 2000. – 20 с.
220. Статут Одеського національного університету імені І. І. Мечникова: прийнято конференцією трудового колективу Одеського національного університету імені І. І. Мечникова 22 березня 2005 р. – Одеса, 2005. – 28 с.
221. Статут Харківського державного університету ім. О. М. Горького. – Х. : Видавництво ХДУ, 1991. – 30 с.
222. Статут Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Х. : Видавництво ХДУ, 1999. – 20 с.
223. Статут Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: прийнято Конференцією трудового колективу Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна 15 березня 2005 р. – Х., 2007. – 28 с.
224. Статут Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (нова редакція): погоджено Конференцією трудового колективу Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна 25 грудня 2015 р. – Х., 2016. – 60 с.
225. Статут Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (нова редакція): прийнято конференцією трудового колективу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича 22 березня 2007 р. – Чернівці, 2007. – 33 с.
226. Сторінки історії Львівського університету за матеріалами німецькомовних документів : навч.-метод. посіб. / упоряд. В. М. Качмар, М. С. Смолій. – Львів : Видавництво ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 168 с.
227. Студентська акція з нагоди Дня Львівського університету [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lnu.edu.ua/gallery/studentaska-aktsiyaz-nahody-dnya-lvivskoho-universytetu/>. Доступ – 15.03.2016 р.
228. Таврический университет: документы и материалы / авт.-сост. Н. В. Багров (рук. авт. коллектива), В. Ф. Шарапа, Г. Ю. Богданович [и др.], ред. С. В. Головка. – К. : Либідь, 2008. – 288 с.
229. Телешман С. Буде гарний урожай / С. Телешман // Університетський вісник. – 2010. – № 7 (вересень). – С. 14.

230. Титко А. На старт! Внимание! National-quest! / А. Титко // Університетські вісті. – 2011. – № 12 (вересень). – С. 4.
231. Титко А. Первокурсники тепер знають, як в ДонНУ відпочивають / А. Титко // Університетські вісті. – 2011. – № 12 (вересень). – С. 4.
232. Ужгородський національний університет на порозі III тисячоліття / редкол. : М. М. Вегеш (голова) [та ін.]. – Ужгород : Карпати, 2005. – 191 с.
233. Указ Президента України від 11 вересня 2000 р. № 1059/2000 «Про надання деяким вищим навчальним закладам статусу національних» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1059/2000/>. Доступ – 10.01.2016 р.
234. Указ Президента України від 11 жовтня 1999 р. № 1311/99 «Про надання статусу національного Львівському державному університету імені Івана Франка» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1311/99/>. Доступ – 10.01.2016 р.
235. Указ Президента України від 11 жовтня 1999 р. № 1313/99 «Про надання статусу національного Харківському державному університету» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1313/99/>. Доступ – 10.01.2016 р.
236. Указ Президента України від 25 листопада 1999 р. № 1496/99 «Про Київський національний університет імені Тараса Шевченка» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1496/99/>. Доступ – 10.01.2016 р.
237. Указ Президента України від 3 жовтня 2008 року № 904/2008 «Про відзначення 350-річчя Львівського національного університету імені Івана Франка» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/904/2008/>. Доступ – 10.01.2016 р.
238. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 4 сентября 1945 г. «Об учреждении нагрудного знака для лиц, окончивших государственные университеты» (с изм. и доп., внесенными Указом Президиума ВС СССР от 21 сентября 1983 г.) // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1983. – № 39. – Ст. 583.
239. Университетский устав 1863 года. – СПб. : Типография Огризко, 1863. – 128 с.
240. Університет Святого Володимира: студентське життя 1834–1917 : зб. док. / упорядкув. В. А. Короткого ; за ред. Л. В. Губерського. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. – 416 с.
241. Університетові – 350 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.lnu.edu.ua/index.php?q=university/university-350/>. Доступ – 10.01.2016 р.
242. Університетська спільнота відзначила 159-ту річницю від дня народження Івана Франка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lnu.edu.ua/gallery/universityetska-spilnota-vidznachyla-159-tu-richnytsyu-vid-dnya-narodzhennya-ivana-franka/>. Доступ – 15.03.2016 р.
243. Усна історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара : зб. док. матер. Т. 1 / голова ред. кол. М. В. Поляков ; ст. упоряд. С. І. Світленко. – Дніпропетровськ : Ліра, 2013. – 652 с.
244. Устав Императорского Харьковского университета // Периодическое сочинение об успехах народного просвещения. – СПб. : Имп. Акад. наук, 1805. – № 10. – С. 225–290.

245. Утвердительная Грамота Казанского Императорского Университета // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. I. – СПб., 1804–1805. – Т. 28, № 21.504. – С. 653–656.
246. Утвердительная Грамота Московского Императорского Университета // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. I. – СПб., 1804–1805. – Т. 28, № 21.502. – С. 647–650.
247. Утвердительная Грамота Харьковского Императорского Университета // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. I. – СПб., 1804–1805. – Т. 28, № 21.503. – С. 650–653.
248. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна = V. N. Karazin Kharkiv National University : ілюстрований путівник-довідник та історичний нарис / вступ. сл. В. С. Бакірова. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – 145 с.
249. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Рік заснування: 1804 = V. N. Karazin Kharkiv National University : путівник-довідник / вст. ст. В. С. Бакіров. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2006. – 29 с.
250. Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців : у 2 т. Т. 1 / уклад. Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов ; вст. ст. В. І. Іващенко ; наук. ред. С. І. Посохов. – Х. : САГА, 2010. – 540 с.
251. Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців : у 2 т. Т. 2 / уклад. Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов ; наук. ред. С. І. Посохов. – Х. : САГА, 2010. – 552 с.
252. Харьковский ордена Трудового Красного Знамени государственный университет имени А. М. Горького : фотоальбом / сост. В. М. Черняков, Ю. Н. Мандрыкин. – Х. : ХГУ, 1964. – 72 с.
253. Харьковский ордена Трудового Красного Знамени и ордена Дружбы народов государственный университет имени А. М. Горького / сост. Е. П. Пугач, В. Г. Гончаренко, Ю. П. Кузнецов. – Х. : Облполиграфиздат, 1988. – 18 с.
254. Храм краси і науки: до 135-ї річниці від дня заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича : каталог книжкової виставки / уклад. Т. Д. Мурашевич, Н. М. Загородна, Т. І. Антонова ; наук. ред. М. Б. Зушман ; авт. вст. ст. Н. М. Загородна, Т. Д. Мурашевич. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2011. – 120 с.
255. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича : ілюстрований проспект / вст. сл. С. Мельничук. – Чернівці : Рута, 2005. – 40 с.
256. Чернівецький університет : нарис / І. Ю. Кобилянський ; фотоіл. І. Л. Бесараб, Л. Г. Гулянський, В. О. Григор'єв. – Ужгород : Карпати, 1975. – 33 с.
257. Шемберко Т. Інавгурація Ректора / Т. Шемберко // Каменярь. – 2014. – № 1 (вересень). – С. 2.
258. Шутяк Л. У добру путь, дорогі першокурсники! / Л. Шутяк // Університетський вісник. – 2008. – № 9 (вересень). – С. 17.
259. Signatory Universities [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.magna-charta.org/signatory-universities/>. Доступ – 10.06.2016 р.
260. Statut Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. – Lwów : Z Pierwszej Związkowej Drukarni we Lwowie, 1929. – 30 s.

Література

261. Абашин С. Власть и фотография: визуальная репрезентация в имперской рамке [Электронный ресурс] / С. Абашин // Неприкосновенный запас. – 2012. – № 4 (84). – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2012/4/a13.html>. Доступ – 10.03.2016 г.
262. Аврус А. И. История российских университетов : курс лекций / А. И. Аврус. – Саратов : Гос. учеб.-науч. центр «Колледж», 1998. – 126 с.
263. Андреев А. Ю. «Гумбольдтовский миф» и дискуссии о модели классического университета в современной зарубежной историографии / А. Ю. Андреев // Харківський історіографічний збірник. – 2004. – Вип. 7. – С. 31–49.
264. Андреев А. Ю. Московский университет в общественной и культурной жизни России начала XIX века / А. Ю. Андреев. – М. : Яз. рус. культуры, 2000. – 310 с.
265. Андреев А. Ю. О «новом прочтении» истории российских университетов / А. Ю. Андреев // Высшее образование в России. – 2009. – № 3. – С. 149–159.
266. Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы / А. Ю. Андреев. – М. : Знак, 2009. – 640 с.
267. Арнхейм Р. Искусство и визуальное восприятие / Р. Арнхейм ; сокращ. пер. с англ. В. Н. Самохина ; общ. ред. и вст. ст. В. П. Шестакова. – М. : Прогресс, 1974. – 392 с.
268. Артемьев Е. Ф. Студенческий отряд : вопросы и ответы : метод. пособие по организации деятельности студенческих отрядов / Е. Ф. Артемьев. – М. : Мол. гвардия, 1987. – 320 с.
269. Ассман А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика / А. Ассман ; пер. с нем. Б. Хлебникова. – М. : Новое литературное обозрение, 2014. – 328 с.
270. Астахов В. И. Революционные события 1905–1907 гг. в Харькове и губернии / В. И. Астахов, Ю. Ю. Кондуфор ; под ред. А. Г. Слюсарского. – Х. : Харьковское областное издательство, 1955. – 120 с.
271. Астахова В. И. Воспитание на традициях: некоторые вопросы методологии и методики / В. И. Астахова // Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія». – 2008. – Т. 14. – С. 7–21.
272. Бабенко А. Деякі питання радянської емблематики / А. Бабенко // Архіви України. – 1965. – № 4. – С. 60–62.
273. Бабенко А. Радянська емблематика періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. / А. Бабенко // Архіви України. – 1970. – № 3. – С. 14–17.
274. Бабенко А. Радянські емблеми як історичне джерело / А. Бабенко // Архіви України. – 1967. – № 2. – С. 21–26.
275. Бабенко А. Г. До питання емблематики радянських підприємств / А. Г. Бабенко // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни. – К. : Архівне управління при Раді міністрів УРСР, 1968. – С. 384–391.

276. Багалій Д. І. Вибрані праці : у 6 т. Т. 3. : Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Ч. 1 (1802–1815 гг.) / Д. І. Багалій / упоряд., голов. ред., вст. ст. В. В. Кравченко ; редкол. : В. І. Астахова [та ін.] ; комент. Т. Г. Павлова ; пер. М. С. Лапіна [та ін.]. – Х. : Вид-во НУА, 2004. – 1152 с.
277. Багров М. В. Таврійський університет на рубежі третього тисячоліття / М. В. Багров. – К. : Либідь, 2007. – 248 с.
278. Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов / А. К. Байбурин. – СПб. : Наука, 1993. – 240 с.
279. Байбурин А. К. Семиотические аспекты функционирования вещей / А. К. Байбурин // Этнографическое изучение знаковых средств культуры : сб. ст. – Ленинград : Наука, 1989. – С. 63–88.
280. Бакіров В. С. Університет і суспільство / В. С. Бакіров. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. – 272 с.
281. Бакіров В. С. Університети в пошуках нової стратегії / В. С. Бакіров // Universitates. Наука и просвещение. – 2003. – № 1. – С. 4–7.
282. Баль М. Визуальный эссенциализм и объект визуальных исследований / М. Баль // Логос. – 2012. – № 1 (85). – С. 212–249.
283. Барг М. А. Категории и методы исторической науки / М. А. Барг. – М. : Наука, 1984. – 342 с.
284. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Р. Барт ; пер. с фр. ; сост., общ. ред. и вст. ст. Г. К. Косикова. – М. : Прогресс: Универс, 1994. – 615 с.
285. Барт Р. Мифологии / Р. Барт ; пер. с фр., вст. ст. и комент. С. Зенкина. – 3-е изд. – М. : Академический проект, 2014. – 351 с.
286. Бауер В. Энциклопедия символов / В. Бауер, И. Дюмотц, С. Головин ; пер. с нем. Г. И. Гаева. – М. : КРОН-ПРЕСС, 1995. – 512 с.
287. Белозерцев Е. И. Фалеристика Всесоюзного студенческого стройотряда (1959–1992 гг.) / Е. И. Белозерцев. – СПб. : Александр Принт, 2009. – 96 с.
288. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Ж. Бодрийяр ; пер. с фр. и вст. ст. С. Н. Зенкина. – М. : Добросвет, 2000. – 389 с.
289. Божко М. «Медальные темы» в Харьковском университете в XIX – начале XX века / М. Божко // Василь Назарович Каразін – видатний громадський діяч, просвітитель, науковець : зб. наук. пр. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2005. – С. 131–132.
290. Бойцова О. Ю. Любительская фотография в городской культуре России конца XX в. (визуально-антропологический анализ) : диссертация ... кандидата исторических наук / О. Ю. Бойцова; Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН. – СПб., 2010. – 249 с.
291. Бойцова О. Ю. Любительские фото: визуальная культура повседневности / О. Ю. Бойцова. – СПб. : Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2013. – 266 с.
292. Бортник Л. А. До історії університетських статутів 1804–1884 рр. / Л. А. Бортник // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – 2010. – Вип. 13. – С. 31–37.

293. Бульгина Т. А. Историческая память и юбилеи в России в XX–XXI веках / Т. А. Бульгина, Т. Н. Кожемяко // История и историческая память : межвуз. сб. науч. тр. – Саратов; Ставрополь : Сарат. гос. ун-т; СКФУ, 2012. – Вып. 6. – С. 63–76.
294. Бумажные денежные знаки, выпущенные на территории бывшей Российской империи за время с 1769 по 1924 гг. / под ред. Ф. Г. Чучина. – М. : Издание Уполномоченного по филателии и бонам в СССР, 1924. – 199 с.
295. Бурдые П. Социология социального пространства / П. Бурдые ; пер. с фр. ; отв. ред. перевода Н. А. Шматко. – М. : Институт экспериментальной социологии; Санкт-Петербург : Алетей, 2007. – 288 с.
296. Бурдые П. Университетская докса и творчество: против схоластических делений / П. Бурдые // Socio-Logos'96. Альманах Российско-французского центра социологических исследований Института социологии Российской Академии наук. – 1996. – С. 8–31.
297. Быкова С. И. Визуальные свидетельства советского прошлого: особенности практик коммеморации в современном индустриальном городе / С. И. Быкова // Лабиринт. Журнал социально-гуманитарных исследований. – 2013. – № 6. – С. 50–58.
298. Ванеян С. Панофский, Гомбрих и смысл значения в искусстве и иконологии / С. Ванеян // Вестник ПСТГУ. Серия V : Вопросы истории и теории христианского искусства. – 2013. – Вып. 1 (10). – С. 21–43.
299. Ванеян С. С. Гомбрих, или Наука и иллюзия. Очерки текстуальной прагматики / С. С. Ванеян. – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2015. – 304 с.
300. Відкриття аудиторії «Ретро» в Інституті філології [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.univ.kiev.ua/news/7403/>. Доступ – 10.09.2017 р.
301. Введенский А. А. Вспомогательные исторические науки в работе архивистов / А. А. Введенский // Вопросы архивоведения. – 1962. – № 2. – С. 28–31.
302. Визуальная антропология: городские карты памяти / под ред. П. Романова, Е. Ярской-Смирновой. – М. : Вариант, ЦСПГИ, 2009. – 312 с.
303. Визуальная антропология: настройка оптики / под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова. – М. : Вариант, ЦСПГИ, 2009. – 296 с.
304. Визуальная антропология: режимы видимости при социализме / под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова. – М. : Вариант, ЦСПГИ, 2009. – 448 с.
305. Винайдення традиції / за ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера ; пер. з англ. М. Климчука. – 2-ге вид., випр. – К. : Ніка-Центр, 2010. – 448 с.
306. Вишленкова Е. Визуальное народоведение империи, или «Увидеть русского дано не каждому» / Е. Вишленкова. – М. : Новое литературное обозрение, 2011. – 384 с.
307. Вишленкова Е. А. История университета как история памяти корпорации? / Е. А. Вишленкова, С. Ю. Мальшева, А. А. Сальникова // Ab Imperio. – 2004. – № 3. – С. 271–310.
308. Вишленкова Е. А. Университетские ритуалы (на материалах Императорского Казанского университета) / Е. А. Вишленкова // Харківський історіографічний збірник. – 2004. – Вип. 7. – С. 4–15.

309. Вишленкова Е. А. Terra Universitatis: Два века университетской культуры в Казани / Е. А. Вишленкова, С. Ю. Малышева, А. А. Сальникова. – Казань : Казан. гос. ун-т, 2005. – 500 с.
310. Вовк О. І. В. Н. Каразін (1773–1842) в історико-біографічних наративах : автореферат дис. ... кандидата історичних наук / О. І. Вовк ; Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. – Дніпропетровськ, 2015. – 22 с.
311. Воронин Ю. А. Теория классифицирования и ее приложения / Ю. А. Воронин ; отв. ред. М. М. Лаврентьев. – Новосибирск : Наука: Сиб. отд-ние, 1985. – 231 с.
312. Вспомогательные исторические дисциплины : учеб.-метод. модуль / Е. И. Каменцева [и др.]. – М. : Изд-во Ипполитова, 2004. – 419 с.
313. Гарскова И. М. Базы данных в исторических исследованиях: опыт и перспективы / И. М. Гарскова // Круг идей: базы данных в исторических исследованиях / под ред. В. Н. Владимировой, И. М. Гарсковой. – Барнаул : АЗБУКА, 2013. – С. 7–17.
314. Геннеп А. ван. Обряды перехода: Систематическое изучение обрядов / А. ван Геннеп. – М. : Восточная литература РАН, 1999. – 198 с.
315. Гречило А. Б. Сучасні символи областей України / А. Б. Гречило. – Львів : Українське геральдичне товариство, 2008. – 48 с.
316. Гречило А. Б. Українська міська геральдика: тенденції розвитку : автореферат дис. ... кандидата історичних наук / А. Б. Гречило; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1996. – 24 с.
317. Гречило А. Б. Українська територіальна геральдика / А. Б. Гречило. – К. : Інститут археографії та джерелознавства, 2010. – 280 с.
318. Грибанов Э. Д. Медицина в символах и эмблемах / Э. Д. Грибанов. – М. : Медицина, 1990. – 208 с.
319. Грибанов Э. Д. Эмблемы медицины / Э. Д. Грибанов. – Тбилиси : Сабчота Сакартвело, 1979. – 111 с.
320. Грінченко Г. Усна історія в світлі теорій комунікації: контури можливих рефлексій / Г. Грінченко // «Комунікативні горизонти усної історії»: матеріали Міжнар. наук. конф. (м. Переяслав-Хмельницький, 17–18 травня 2013 р.) / упоряд. Г. Г. Грінченко, Т. Ю. Нагайко. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 10–14.
321. Громадські організації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lnu.edu.ua/about/public-organizations/>. Доступ – 10.02.2016 р.
322. Гумбольдт К. В. фон. О внутренней и внешней организации высших научных заведений в Берлине [Электронный ресурс] / К. В. фон Гумбольдт // Неприкосновенный запас. – 2002. – № 2 (22). – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2002/22/gumb.html/>. Доступ – 10.03.2016 г.
323. Ділі Дж. Основи семіотики / Дж. Ділі ; пер. з англ. та наук. ред. А. Карась. – Львів : Арсенал, 2000. – 232 с.
324. Дмитриев А. Переизобретение советского университета / А. Дмитриев // Логос. – 2013. – № 1 (91). – С. 41–64.

325. Дмитриев А. По ту сторону «университетского вопроса»: правительственная политика и социальная жизнь российской высшей школы (1900–1917 годы) / А. Дмитриев // Университет и город в России (начало XX века) / под ред. Т. Маурер, А. Дмитриева. – М. : Новое литературное обозрение, 2009. – С. 105–204.
326. Дмитриева Е. Теория культурного трансфера и компаративный метод в гуманитарных исследованиях: оппозиция или преемственность / Е. Дмитриева // Вопросы литературы. – 2011. – № 4. – С. 302–313.
327. Дніпропетровський національний університет імені Олеса Гончара (1918–2008) = Oles Honchar Dnipropetrovsk National University / упоряд. М. В. Поляков, М. М. Дронь. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2008. – 240 с.
328. Добровольская Л. И. Знаки и жетоны Петербургского университета / Л. И. Добровольская // Очерки по истории Санкт-Петербургского университета. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2000. – Т. VIII. – С. 142–146.
329. Драчук В. С. Про вивчення «загадкових знаків» Південної України у вітчизняній та зарубіжній літературі / В. С. Драчук // Український історичний журнал. – 1970. – № 1. – С. 74–78.
330. Драчук В. С. Рассказывает геральдика / В. С. Драчук ; предисл. П. В. Арциховского. – М. : Наука, 1977. – 256 с.
331. Дунин-Борковский К. И. О гербе и флагах РСФСР / К. И. Дунин-Борковский. – М. : [б. и.], 1922. – 24 с.
332. Дьомін О. Б. Одеському національному університету ім. І. І. Мечникова – 145: лібрето напередодні славетного ювілею : науково-популярний нарис / О. Б. Дьомін, В. М. Хмарський. – Одеса : Астропринт, 2010. – 47 с.
333. Евтушенко А. Г. Юбилей как социокультурный феномен : диссертация ... кандидата культурологии / А. Г. Евтушенко; Московский государственный университет культуры и искусств. – М., 2012. – 169 с.
334. Евтушенко А. Г. Юбилей как фактор исторической памяти. Опыт культурологического исследования / А. Г. Евтушенко. – Саарбрюккен : LAMBERT Academic Publishing, 2012. – 144 с.
335. Еремеева Е. А. Изучение советского юмористического дискурса с помощью технологий баз данных: на материалах журнала «Перец» и советских политических анекдотов / Е. А. Еремеева // Историческая информатика. Информационные технологии и математические методы в исторических исследованиях и образовании. – 2013. – № 6 (4). – С. 14–24.
336. Жолтовский П. Эмблемы украинских ремесленных цехов / П. Жолтовский // Декоративное искусство СССР. – 1975. – № 6. – С. 50–51.
337. Жуковская Т. Н. Университеты и университетские традиции в России : курс лекций / Т. Н. Жуковская. – Петрозаводск : Изд-во ПетрГУ, 2011. – 144 с.
338. Журавский Ю. И. Харьковский университет в годы Великой Отечественной войны / Ю. И. Журавский, Б. П. Зайцев, Б. К. Мигаль. – Х. : Вища шк. Изд-во при ХГУ, 1989. – 152 с.
339. Зайцев Б. П. Емблематика Радянської України / Б. П. Зайцев; ред., вст. ст. С. І. Посохов; вст. ст. С. М. Куделко. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 62 с.

340. Зайцев Б. П. Історія Ордена Трудового Червоного Прапора УСРР / Б. П. Зайцев // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни. – К. : Архівне управління при Раді міністрів УРСР, 1968. – С. 373–383.
341. Зайцев Б. П. Студбат. Харківські студбатурівці / Б. П. Зайцев, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов. – Вид. 2-ге, випр. та доп. – Х. : Авто-Енергія, 2005. – 84 с.
342. Зайцев Б. П. Эмблематика советской Украины : диссертация ... кандидата исторических наук / Б. П. Зайцев ; Харьковский государственный университет имени А. М. Горького. – Х., 1968. – 249 с.
343. Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст. / Я. П. Запаско. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1971. – 310 с.
344. Запорожец О. Н. Университет как корпорация: интеллектуальная картография исследовательских подходов / О. Н. Запорожец. – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2011. – 48 с.
345. Зварич В. В. Медали Львовского университета / В. В. Зварич // Нумизматика и сфрагистика. – 1965. – № 2. – С. 155–161.
346. Зимирев А. В. Опыт анализа сфрагистических источников с применением технологии баз данных (на примере комплекса печатей Колывано-Воскресенского (Алтайского) горного округа) / А. В. Зимирев, О. И. Чекрѣжова // Круг идей: базы данных в исторических исследованиях / под ред. В. Н. Владимирова, И. М. Гарсковой. – Барнаул : АЗБУКА, 2013. – С. 92–100.
347. Зоркая Н. Визуальные образы войны [Электронный ресурс] / Н. Зоркая // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3 (40–41). – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/zo43.html>. Доступ – 10.03.2016 г.
348. Иванов А. Е. Студенческая корпорация России конца XIX – начала XX века: Опыт культурной и политической самоорганизации / А. Е. Иванов. – М. : Новый хронограф, 2004. – 408 с.
349. Инишев И. «Иконический поворот» в науках о культуре и обществе / И. Инишев // Логос. – 2012. – № 1 (85). – С. 184–211.
350. История Таврического университета / Н. В. Багров, В. В. Лавров, В. Ф. Шарапа [и др.] ; ред. Н. В. Багров ; фот. А. М. Калягин. – К. : Либідь, 2003. – 248 с.
351. Іващенко В. Ю. Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету XIX – початку XX століття : автореферат дис. ... кандидата історичних наук / В. Ю. Іващенко; Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2004. – 17 с.
352. Іващенко В. Ю. Проект «Образы университетської науки: Харківський університет в 1940–1980-х роках» / В. Ю. Іващенко // Україна модерна. – Київ-Львів, 2007. – Ч. 11. – С. 81–82.
353. Ідея Університету: Антологія / упоряд. М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська ; відп. ред. М. Зубрицька. – Львів : Літопис, 2002. – 304 с.
354. Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940–2000). Ювілейна книга / упоряд. О. Вінниченко, О. Целуйко ; відп. за вип. Р. Шуст. – Львів : Видавництво Львівського університету ім. І. Франка, 2000. – 293 с.

355. Історія Дніпропетровського національного університету (1918–2003) / авт. кол. : Ю. А. Лопатін, В. Д. Мирончук, С. І. Світленко [та ін.]. – 3-тє вид., перероб. і доп. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2003. – 232 с.
356. Історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара / авт. кол. : О. Б. Бойко, А. Г. Болебрух, Є. І. Бородин [та ін.]; голова редкол. М. В. Поляков. – 4-тє вид., перероб. і доп. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2008. – 308 с.
357. Історія Одеського університету (1865–2000) / гол. ред. В. А. Сминтина ; Л. О. Ануфрієв, С. О. Аппатов, Ю. О. Амброз [та ін.]. – Одеса : Астропринт, 2000. – 226 с.
358. Історія Одеського університету за 100 років / Н. І. Букатевич, Г. А. Вязовський, І. М. Дузь [та ін.]; відп. ред. О. І. Юрженко. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 423 с.
359. Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету) / за ред. Л. Запшкільняка, П. Серженги. – Львів : ПАІС, 2015. – 412 с.
360. Історія Харківського університету (1804–2006) : систематичний бібліографічний покажчик : у 3 ч. / уклад. М. Г. Швалб, В. Д. Прокопова, С. Б. Глибицька, М. М. Красиков, Р. А. Ставинська, О. О. Авксентьева, М. П. Валюконіс, Р. Г. Найко ; наук. ред. С. І. Посохов, О. О. Кучер ; ред. О. С. Журавльова ; бібліогр. ред. М. Г. Швалб, В. Д. Прокопова, С. Б. Глибицька, Ю. Ю. Полякова, О. С. Журавльова. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – 750 с.
361. Іщенко Я. О. Символіка та емблематика міських гербів України 60–80-х років ХХ ст.: історико-джерелознавче дослідження : автореферат дис. ... кандидата історичних наук / Я. О. Іщенко; Інститут історії України НАН України. – К., 2006. – 19 с.
362. Каверина Е. А. Создание специальных событий как креативная технология продвижения вуза / Е. А. Каверина // Высшее образование в России. – 2009. – № 6. – С. 110–116.
363. Калмакан І. К. Основи геральдики : навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів / І. К. Калмакан, М. В. Ємельянов ; наук. ред. В. Н. Станко. – Одеса : Астропринт, 1996. – 160 с.
364. Каменцева Е. И. Основные проблемы советской эмблематики / Е. И. Каменцева // Советские архивы. – 1970. – № 1. – С. 35–40.
365. Каменцева Е. И. Проблемы советской эмблематики / Е. И. Каменцева // Труды Научной конференции по вопросам архивного дела в СССР. – М., 1965. – Т. 2. – С. 112–117.
366. Каменцева Е. И. Русская сфрагистика и геральдика : учеб. пособие / Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. – 2-е изд., доп. – М. : Высш. школа, 1974. – 263 с.
367. Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г. Касьянов. – К. : Наш час, 2008. – 432 с.
368. Качмар В. М. Львівський таємний український університет (1921 р.) / В. М. Качмар // Енциклопедія історії України. – Т. 6: Ла-Мі / редкол. : В. А. Смолій (гол. колеґії), Г. В. Боряк [та ін.]. – К. : Наукова думка, 2009. – С. 368.
369. Керлот Х. Э. Словарь символов / Х. Э. Керлот ; пер. с англ. Н. А. Богун [и др.]. – М. : REFL-book, 1994. – 608 с.

370. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Імена славних сучасників : довідково-біографічний збірник / редкол. : В. В. Скопенко (голова) [та ін.] ; авт. і кер. проекту О. Матвійчук, Н. Струк. – К. : Світ Успіху, 2004. – 288 с.
371. Киридон А. Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті / А. Киридон. – К. : Ніка-Центр, 2016. – 320 с.
372. Кнабе Г. С. Избранные труды: Теория и история культуры / Г. С. Кнабе. – М. : Летний сад, 2006. – 1199 с.
373. Кобилянський А. Родові герби шляхти : довідник / А. Кобилянський, Є. Чернецький. – Біла Церква : Видавець Пшонківський О. В., 2014. – 224 с.
374. Ковалевська О. Візуальні дослідження та іконографія: проблема розмежування об'єкта, методу та понятійно-категоріального апарату / О. Ковалевська // Спеціальні історичні дисципліни. – 2013. – № 22. – С. 296–304.
375. Ковалевська О. Іконографія Івана Мазепи в образотворчому мистецтві ХХ – початку ХХІ ст. / О. Ковалевська. – К. : Темпора, 2013. – 420 с.
376. Ковалевська О. О. Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини ХVII–ХVIII ст. : у 2 ч. / О. О. Ковалевська. – К. : Інститут історії України, 2014. – Ч. 1. – 314 с.
377. Ковалевська О. О. Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини ХVII–ХVIII ст. : у 2 ч. / О. О. Ковалевська. – К. : Інститут історії України, 2014. – Ч. 2: Додатки. – 330 с.
378. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – 2-е изд., доп. – М. : Наука, 2003. – 486 с.
379. Козьяр Г. Н. Какие воспоминания мы выбираем? Как цифровой фотоаппарат изменяет нашу память / Г. Н. Козьяр, В. В. Нуркова // Лабиринт. Журнал социально-гуманитарных исследований. – 2012. – № 4. – С. 12–25.
380. Кокрен У. Методы выборочного исследования / У. Кокрен ; пер. с англ. И. М. Сониной ; под ред. А. Г. Волкова ; вст. ст. Н. К. Дружинина. – М. : Статистика, 1976. – 440 с.
381. Количественные методы в исторических исследованиях : учеб. пособие / Л. И. Бородкин, И. М. Гарскова, Т. Ф. Измествьева [и др.] ; под ред. И. Д. Ковальченко. – М. : Высшая школа, 1984. – 384 с.
382. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / П. Коннертон ; пер. з англ. С. Шліпченко. – К. : Ніка-Центр, 2013. – 184 с.
383. Константинов Г. Н. Что такое предпринимательский университет / Г. Н. Константинов, С. Р. Филонович // Вопросы образования. – 2007. – № 1. – С. 49–62.
384. Красько О. И. Особенности рефлексии в автобиографических текстах историков: на материалах интервью выпускников Харьковского университета (конец 1980-х – начало 2000-х гг.) / О. И. Красько // Харківський історіографічний збірник. – 2015. – Вип. 14. – С. 93–101.
385. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Д. И. Багaley, В. П. Бузескул, Н. Ф. Сумцов. – Х. : Типография Адольфа Дарре, 1906. – XIV, 329 с.

386. Кулакова И. П. Университетское пространство и его обитатели. Московский университет в историко-культурной среде XVIII века / И. П. Кулакова. – М. : Новый хронограф, 2006. – 336 с.
387. Куренной В. А. Бастард модерна. О текущем кризисе университета [Электронный ресурс] / В. А. Куренной // Неприкосновенный запас. – 2011. – № 3 (77). – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2011/3/ku8-pr.html/>. Доступ – 10.01.2016 г.
388. Курляк І. Український приватний (таємний) університет у Львові / І. Курляк // Класична освіта на західноукраїнських землях (XIX – перша половина XX століття): історико-педагогічний аспект / наук. ред. Н. Г. Ничкало. – Тернопіль : Підручники & посібники, 2000. – С. 220–226.
389. Ладыжец Н. С. Развитие идеи западного университета: социально-философский анализ / Н. С. Ладыжец. – Ижевск : Филиал издательства Нижегородского университета при УдГУ, 1991. – 84 с.
390. Ле Гофф Ж. Интеллектуалы в Средние века / Ж. Ле Гофф ; пер. с фр. А. М. Руткевича. – 2-е изд. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2003. – 160 с.
391. Ле Гофф Ж. История и память / Ж. Ле Гофф ; пер. с фр. К. З. Акопяна. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2013. – 303 с.
392. Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невеликого експерименту / В. В. Левченко ; відп. ред. В. М. Хмарський. – Одеса : ТЕС, 2010. – 427 с.
393. Липатникова Г. И. Эталоны поведения студентов Карлова университета (конец XIV – начало XV вв.) / Г. И. Липатникова // Из истории университетов Европы XIII–XV веков // Известия (Межвузовский сборник научных трудов Воронежского педагогического института). – 1984. – Т. 229. – С. 60–85.
394. Лисовый И. А. Античный мир в терминах, именах и названиях: словарь-справочник по истории и культуре Древней Греции и Рима / И. А. Лисовый, К. А. Ревяко ; науч. ред. А. И. Немировский ; предисл. Г. И. Шевченко. – 2-е изд. – Минск : Беларусь, 1997. – 253 с.
395. Лотман Ю. М. Об искусстве / Ю. М. Лотман ; вст. ст. Р. Г. Григорьев, С. М. Даниэль. – СПб. : Искусство–СПб, 1998. – 702 с.
396. Лукомский В. К. Герб как исторический источник (Доклад, прочитанный в секторе вспомогательных дисциплин 22 ноября 1945 г.) / В. К. Лукомский // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. – 1947. – № XVII. – С. 49–57.
397. Львівський університет / В. П. Чугайов (відп. ред.), С. А. Макаруч, Д. С. Григораш. – Львів, 1986. – 148 с.
398. Магидов В. М. Кинофотофонодокументы в контексте исторического знания / В. М. Магидов. – М. : РГГУ, 2005. – 394 с.
399. Мазур Л. Н. Методы исторического исследования : учеб. пособие / Л. Н. Мазур. – 2-е изд. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2010. – 608 с.
400. Майборода Д. В. Символика отечественных образовательных учреждений середины XVIII – начала XXI в. : диссертация ... кандидата исторических наук / Д. В. Майборода; Московский государственный областной университет. – М., 2014. – 243 с.

401. Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета: историческая записка э.-орд. проф. А. И. Маркевича и академические списки / А. И. Маркевич. – Одесса : «Экономическая» типография и литография, 1890. – XVI, 734 с.
402. Маурер Т. «Барометры» или «Маяки» общества?: избранные статьи по социальной истории русских и немецких университетов / Т. Маурер ; пер. с нем. Л. П. Комлевой, К. А. Левинсона, В. В. Смекалиной. – М. : РОССПЭН, 2015. – 527 с.
403. Маурер Т. Университет и (его) город в России: новая перспектива для исследования истории российских университетов / Т. Маурер // Университет и город в России (начало XX века) / под ред. Т. Маурер, А. Дмитриева. – М. : Новое литературное обозрение, 2009. – С. 5–104.
404. Маяцкий М. Университет называется / М. Маяцкий // Логос. – 2013. – № 1 (91). – С. 4–17.
405. Мельцин М. О. Вспомогательные исторические дисциплины : учеб. пособие / М. О. Мельцин. – СПб. : Петербургский институт печати, 2006. – 368 с.
406. Минаев Е. Н. Экслибрис : книга-альбом / Е. Н. Минаев. – М. : Советский художник, 1968. – 118 с.
407. Миттельштрасс Ю. Будущее науки и настоящее университета / Ю. Миттельштрасс // Логос. – 2013. – № 1 (91). – С. 100–121.
408. Мудрий В. Український університет у Львові у рр. 1921–1925 / В. Мудрий // Змагання за українські університети в Галичині / ред. О. Романів. – Львів; Нью-Йорк, 1999. – С. 125–180.
409. Музей історії Львівського національного університету імені Івана Франка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.lnu.edu.ua/Subdivisions/museum/>. Доступ – 13.05.2016 р.
410. Музей історії УжНУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.uzhnu.edu.ua/uk/cat/museums-history_mus/. Доступ – 15.04.2016 р.
411. Музей історії університету [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dnu.dp.ua/view/historymuseum/>. Доступ – 10.02.2016 р.
412. Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www-museum.univer.kharkov.ua/>. Доступ – 11.06.2016 р.
413. Нагороди України: історія, факти, документи : у 3 т. Т. 2 / кер. творч. групи, наук. ред. Д. Табачник ; І Безгін, В. Бузало, М. Дмитренко, І. Курас. – К. : ARC-Ukraine, 1996. – 343 с.
414. Нарский И. В. Фотокарточка на память: Семейные истории, фотографические послания и советское детство (Автобио-историо-графический роман) / И. В. Нарский. – Челябинск : Энциклопедия, 2008. – 516 с.
415. Ньюмен Дж. Г. Идея Университета / Дж. Г. Ньюмен ; пер. с англ. С. Б. Бенедиктова ; под общ. ред. М. А. Гусаковского. – Минск : БГУ, 2006. – 208 с.
416. Одеський державний університет імені І. І. Мечникова за роки незалежності України, 1991–2005 рр. / О. В. Запорожченко, Я. М. Біланчин, А. С. Васильєв [та ін.] ; гол. ред. В. А. Сминтина. – Одеса : Астропринт, 2005. – 551 с.

417. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Історія та сучасність (1865–2015) / гол. ред., упоряд., вст. ст. І. М. Коваль ; упоряд., передм. В. М. Хмарський. – Одеса : Видавництво Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова, 2015. – 963 с.
418. Олесич Н. Господин студент Императорского Санкт-Петербургского университета / Н. Олесич. – СПб. : Изд-во СПб. гос. ун-та, 1999. – 208 с.
419. Осачук С. Німці Буковини. Історія товариського руху (друга половина XIX – початок XX ст.) / С. Осачук. – Чернівці : Золоті литаври, 2002. – 288 с.
420. Очевидная история. Проблемы визуальной истории России XX столетия : сб. ст. / редкол. : И. В. Нарский [и др.]. – Челябинск : Каменный пояс, 2008. – 476 с.
421. Палац студентів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dnu.dp.ua/view/palace/>. Доступ – 10.01.2016 р.
422. Пам'ятник В. Н. Каразину [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.univer.kharkov.ua/ua/general/our_university/karazin/monument/. Доступ – 10.05.2016 р.
423. Панофский Э. Перспектива как «символическая форма». Готическая архитектура и схоластика / Э. Панофский ; пер. с нем. И. Хмелевских, Е. Козиной ; пер. с англ. Л. Житковой. – СПб. : Азбука-классика, 2004. – 336 с.
424. Паращевін М. Релігія та релігійність в Україні / М. Паращевін ; за ред. С. Макеєва ; перед. сл. О. Іващенко. – К. : Інститут політики, Інститут соціології НАН України, 2009. – 68 с.
425. Парфиненко А. Ю. Старые и новые символы университетов (на материалах Харьковского университета второй половины XIX – первой половины XX веков) / А. Ю. Парфиненко, С. И. Посохов // Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы) // Материалы международной научной конференции. – Х. : Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. – С. 236–248.
426. Парфиненко А. Ю. У пошуках причин «ліквідації» університетів України (аналіз радянської журнальної публіцистики 1920-х – початку 1930-х років) / А. Ю. Парфиненко. – Х. : С.А.М., 2008. – 208 с.
427. Пастуро М. Символическая история европейского средневековья / М. Пастуро ; пер. с фр. Е. Решетниковой. – СПб. : Александрия, 2012. – 448 с.
428. Першай А. Вдоль ощущения жизни: о женской фотографии, сексизме и праве на повседневность [Электронный ресурс] / А. Першай // Неприкосновенный запас. – 2012. – № 6 (86). – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2012/6/p14.html>. Доступ – 10.03.2016 г.
429. Пирс Ч. Начала прагматизма / Ч. Пирс ; пер. с англ., предисл. В. В. Кирющенко, М. В. Колопотина. – СПб. : Лаборатория метафизических исследований философского факультета СПбГУ; Алетейя, 2000. – 352 с.
430. Пирс Ч. С. Что такое знак? / Ч. С. Пирс // Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. – 2009. – № 3 (7). – С. 88–95.
431. Поляков М. В. Класичний університет: еволюція, сучасний стан, перспективи / М. В. Поляков, В. С. Савчук. – К. : Генеза, 2004. – 416 с.

432. Поляков Н. В. Классический университет: от идей античности к идеям Болонского процесса / Н. В. Поляков, В. С. Савчук. – Днепропетровск : Изд-во ДНУ, 2007. – 596 с.
433. Посохов І. С. Студентство університетів Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст.: становлення та еволюція субкультури / І. С. Посохов. – Х. : Раритети України, 2013. – 275 с.
434. Посохов С. И. О памяти и памятниках в университетской истории / С. И. Посохов // История и историческая память : межвуз. сб. науч. тр. – Саратов; Ставрополь : Саратов. гос. ун-т; СКФУ, 2012. – Вып. 6. – С. 117–131.
435. Посохов С. И. Символы и эмблемы Харьковского университета / С. И. Посохов // Вспомогательные исторические дисциплины в пространстве гуманитарного знания : матер. ХХІ Междунар. конф. – М. : РГГУ, 2009. – С. 291–294.
436. Посохов С. И. Символы и эмблемы Харьковского университета: проблемы типологии и эволюции / С. И. Посохов, В. Ю. Иващенко // *Znaki i symbole w przestrzeni publicznej / pod red. A. Jaworskiej, R. Jora, K. Madejskiej.* – Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2016. – S. 113–124.
437. Посохов С. И. Университет и город в Российской империи (вторая половина ХVIII – первая половина ХІХ вв.) / С. И. Посохов. – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2014. – 364 с.
438. Посохов С. И. Университетская юбилейная культура на Востоке Европы / С. И. Посохов // *Res Historica.* – 2015. – № 39. – С. 171–189.
439. Посохов С. И. Уставы российских университетов ХІХ века в оценках современников и потомков / С. И. Посохов // *Вопросы образования.* – 2006. – № 1. – С. 370–381.
440. Посохов С. И. Форменная одежда студентов императорских российских университетов / С. И. Посохов // *Universitates. Наука и просвещение.* – 2000. – № 2. – С. 36–43.
441. Посохов С. И. Юбилей Харьковского университета / С. И. Посохов // *Отечественная история.* – 2004. – № 6. – С. 141–148.
442. Посохов С. І. Образи університетів Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в публіцистиці та історіографії / С. І. Посохов. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2006. – 368 с.
443. Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці ХVІІ – на початку ХІХ ст. / Л. Ю. Посохова. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – 400 с.
444. Посохова Л. Ю. Символы науки и просвещения в православных коллегиумах Российской империи в ХVІІІ в. / Л. Ю. Посохова // *Вспомогательные исторические дисциплины в пространстве гуманитарного знания : матер. ХХІ Междунар. конф.* – М. : РГГУ, 2009. – С. 294–297.
445. Посохова Л. Ю. Харьковский коллегиум – первая страница в истории Харьковского университета / Л. Ю. Посохова // *Российские университеты в ХVІІІ–ХХ веках : сб. науч. статей.* – Воронеж : Издательство Воронежского государственного университета, 1999. – Вып. 4. – С. 3–17.
446. Похлебкин В. В. Словарь международной символики и эмблематики / В. В. Похлебкин. – 3-е изд. – М. : Международные отношения, 2001. – 560 с.

447. Почесні члени і доктори Університету Св. Володимира / Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка ; авт.-упоряд. В. А. Короткий, Т. В. Табенська, Ю. В. Цимбал ; гол.ред. С. В. Головка. – К. : Либідь, 2005. – 327 с.
448. Прокопенко Ю. А. Эмблемы высших учебных заведений г. Ставрополя 1991–2009 гг. (характер их создания, особенности символики) / Ю. А. Прокопенко. – Ставрополь : Изд-во СГУ, 2009. – 106 с.
449. Професори Дніпропетровського національного університету / ред. кол. : М. В. Поляков (голова редкол.), М. М. Дронь [та ін.]. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2003. – 320 с.
450. Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. 1918–2008 : біобібліографічний довідник / упоряд. С. І. Світленко, І. М. Барг, А. І. Вінніков [та ін.] ; голова редкол. М. В. Поляков. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2008. – 596 с.
451. Професори Одеського (Новоросійського) університету : біогр. словн. : у 4 т. / Ю. О. Амброз, Т. В. Васильєва, І. С. Гребцова [та ін.] ; відп. ред. В. А. Сминтина ; упоряд. та бібліогр. ред. В. В. Самодурова, І. В. Шепельська. – Т. 1: Ректори.– Одеса : Астропринт, 2005. – 124 с.
452. Професори Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна : біобібліографічний довідник / за ред., передм. В. С. Бакірова. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – 371 с.
453. Профессора Таврического национального университета им. В. И. Вернадского / сост. В. Г. Ена, В. В. Бобков, В. К. Федоров. – К. : Либідь, 2007. – 172 с.
454. Прошлое в монетах: Памятные монеты 1832–1991 гг. / Т. А. Аглинцева, Е. Н. Кукушкина, Г. М. Сухонос [и др.] ; под ред. А. В. Юров. – М. : Финансы и статистика, 1994. – 288 с.
455. Рабенчук О. До питання про візуальне як джерело історичних досліджень / О. Рабенчук // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2012. – № 17. – С. 29–39.
456. Рачков Е. Документ в университетских ритуалах / Е. Рачков // *Koło Historii // Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie*. – 2015. – № 16. – S. 149–158.
457. Рачков Е. С. Символы и эмблемы классических университетов Украины (1933–1991 гг.): визуальный образ советских вузов / Е. С. Рачков // *Гуманитарные и юридические исследования*. – 2015. – Вып. 3 (7). – С. 49–53.
458. Рачков Є. С. Використання корпоративних символів та емблем в обрядах переходу (на матеріалах Харківського університету) / Є. С. Рачков // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. – 2014. – Вип. 17. – С. 286–292.
459. Рачков Є. С. Візуальна складова практик саморепрезентації класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст. / Є. С. Рачков // *Wschodni Rocznik Humanistyczny*. – 2015. – Т. ХІІ. – S. 327–341.
460. Рачков Є. С. Документ в університетських ритуалах / Є. С. Рачков // *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*. – 2015. – Вип. 13. – С. 143–150.
461. Рачков Є. С. Емблеми класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст.: генезис, класифікація, функції : дисертація ... кандидата історичних наук / Є. С. Рачков; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Х., 2016.– 258 с.

462. Рачков Є. С. Методи та підходи візуальної історії: аналіз історіографії / Є. С. Рачков // Харківський історіографічний збірник. – 2015. – Вип. 14. – С. 27–41.
463. Рачков Є. С. Символи та емблеми Харківського університету (1933–1991 рр.): візуальний образ радянського ВНЗ / Є. С. Рачков // Історичні етюди : зб. наук. пр. / за ред. С. І. Світленка. – 2014. – Вип. 4. – С. 250–252.
464. Рачков Є. С. Символи та емблеми Харківського університету XIX – початку XX ст.: державні чи корпоративні? / Є. С. Рачков // Російська імперія у XIX – на початку XX ст. Влада і суспільство: механізми взаємодії : зб. наук. ст. / за ред. О. Стрілок, О. Приходьон ; автори передмови К. Ячменіхін, Л. Сеніна. – Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2014. – С. 141–151.
465. Рачков Є. С. Символи та емблеми Харківського університету кінця XX – початку XXI ст.: на шляху до створення нової корпоративної символіки / Є. С. Рачков // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія. – 2014. – Вип. 48. – С. 221–228.
466. Рачков Є. С. Створення університетської символіки як приклад саморефлексії (на матеріалах конкурсів на створення символіки Львівського та Харківського університетів 1990-х рр.) / Є. С. Рачков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2015. – Вип. 18. – С. 78–88.
467. Рачков Є. С. Сучасні тенденції розвитку символіки класичних університетів України: між брендом та традицією / Є. С. Рачков // Збірник тез доповідей круглого столу «Суспільна місія класичного університету: історія, сучасність, перспективи» (м. Харків, 20 лютого 2015 р.). – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 53–57.
468. Ревель Ж. Общественное использование истории: ожидания и неясности [Електронний ресурс] / Ж. Ревель // Гефтер. – Режим доступа : <http://gefter.ru/archive/4868/>. Доступ – 10.05.2015 г.
469. Ридингс Б. Университет в руинах / Б. Ридингс ; пер. с англ. А. М. Корбуца. – М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 304 с.
470. Ритцен Дж. Шанс для европейских университетов. Или как Европе избежать кризиса, надвигающегося на ее университеты / Дж. Ритцен ; пер. с англ. Д. А. Белановского ; под ред. Б. В. Железова. – М. : Логос, 2011. – 296 с.
471. Роджеро Дж. Из руин в кризис: об основных трендах в жизни глобального университета [Електронний ресурс] / Дж. Роджеро // Неприкосновенный запас. – 2011. – № 3 (77). – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2011/3/ro7.html/>. Доступ – 10.01.2016 г.
472. Российские нагрудные медицинские знаки: Кат. кол. Э. Д. Грибанова / авт. текста Э. Д. Грибанов. – Рига : Музей истории медицины, 1989. – 46 с.
473. Рубльов О. С. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / О. С. Рубльов, О. П. Реєнт. – К. : Альтернативи, 1999. – 320 с.
474. Румянцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма / В. В. Румянцева. – К. : Наукова думка, 1986. – 128 с.
475. Рябченко О. Харківський інститут народної освіти ім. О. О. Потебні (1921–1930 рр.) / О. Рябченко. – Х. : ХДАМГ, 2000. – 214 с.
476. Савчук В. С. Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара: від перших споруд до сучасного університетського містечка / В. С. Савчук, В. С. Старостін ; за ред. М. В. Полякова. – Дніпропетровськ : РВВ ДНУ: Ліра, 2013. – 84 с.

477. Самойленко Л. Музеї Київського національного університету ім. Тараса Шевченка: історія, досвід роботи, перспективи розвитку [Електронний ресурс] / Л. Самойленко // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – 2006. – Вип. 3. – Режим доступу : <http://www.history.odessa.ua/publication3/stat11.htm/>. Доступ – 10.05.2015 р.
478. Саратов И. Е. История харьковских гербов / И. Е. Саратов. – Х. : Майдан, 2008. – 328 с.
479. Сарингулян К. С. Культура и регуляция деятельности / К. С. Сарингулян. – Ереван : Из-во АМ АрмССР, 1986. – 158 с.
480. Свято-Антоніївська університетська церква / уклад. В. В. Петровський, о. Володимир (Швець), С. М. Куделко. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – 80 с.
481. Символика и традиции в деятельности вузовских музеев (очерки деятельности музеев истории высших учебных заведений г. Харькова) / под общ. ред. В. И. Астаховой. – Х. : Изд-во НУА, 2008. – 72 с.
482. Ситий І. Печатки навчальних закладів, духовних установ та поліцмейстерів І половини ХІХ ст. (за матеріалами Державного архіву Чернігівської області) / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 2014. – № 5. – С. 29–33.
483. Ситий І. М. Козацька Україна: печатки, герби, знаки та емблеми кінця ХVІ–ХVІІІ століть / І. М. Ситий. – К. : Темпора, 2017. – 972 с.
484. Собка Т. Університет відзначив 91-ий День народження / Т. Собка // Дніпропетровський університет. – 2009. – № 21–22 (листопад). – С. 2.
485. Соболева Н. А. Российская государственная символика: история и современность / Н. А. Соболева. – М. : Владос, 2003. – 207 с.
486. Советский экслибрис : альбом / сост. и авт. статьи Е. Н. Минаев. – М. : Книга, 1971. – 16 с.
487. Соколов А. Б. Текст, образ, интерпретация: визуальный поворот в современной западной историографии / А. Б. Соколов // Очевидная история. Проблемы визуальной истории России XX столетия : сб. ст. / редкол. : И. В. Нарский [и др.]. – Челябинск : Каменный пояс, 2008. – С. 10–24.
488. Словие русских профессоров. Создатели статусов и смыслов / под общ. ред. Е. А. Вишленковой, И. М. Савельевой. – М. : ИД НИУ ВШЭ, 2013. – 386 с.
489. Спасский И. Г. Черниговские школьные медали / И. Г. Спасский // Нумизматика и сфрагистика. – 1974. – № 5. – С. 66–72.
490. Спеціальні історичні дисципліни : довідник : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко [та ін.]. – К. : Либідь, 2008. – 520 с.
491. Спеціальні історичні дисципліни: зведений бібліографічний довідник-показчик: атрибутика, емблематика, медальєрика, символіка, фалеристика / ред. М. Ф. Дмитрієнко [та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – Ч. 1 / упоряд. Л. Маркітан. – К., 1997. – 110 с.
492. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://resource.history.org.ua/ejournal/EJ0000014/>. Доступ – 18.09.2017 р.

493. Стацура А. Г. Фалеристика в системе образования: академические нагрудные знаки / А. Г. Стацура // Историческая и социально-образовательная мысль. – 2010. – № 1 (3). – С. 69–74.
494. Степовик Д. В. Українська графіка XVI–XVIII століть: еволюція образної системи / Д. В. Степовик. – К. : Наукова думка, 1982. – 330 с.
495. Стрельский В. И. Геральдика и сфрагистика в научной работе историков (по материалам украинских архивов и других научных учреждений) / В. И. Стрельский // Вопросы архивоведения. – 1963. – № 2. – С. 31–35.
496. Суворов Н. С. Средневековые университеты / Н. С. Суворов. – 2-е изд. – М. : ЛИБРОКОМ, 2012. – 256 с.
497. Таврический национальный университет = Tavricheskiy National University : учеб. пос. для студ. высших учеб. завед. / Н. В. Багров (рук. авт. коллект.), В. Ф. Шарапа, Б. А. Вахрушев [и др.]. – К. : Либідь, 2001. – 163 с.
498. Таврический университет: времена и люди: 90 лет служения науке / авт.-сост. В. Н. Бержанський, В. Ф. Шарапа, Г. Ю. Богданович [и др.]. – К. : Либідь, 2008. – 296 с.
499. Типология и классификация в социологических исследованиях / отв. ред. В. Г. Андреевков, Ю. Н. Толстова. – М. : Наука, 1982. – 296 с.
500. Турскова Т. А. Новый справочник символов и знаков / Т. А. Турскова. – М. : РИПОЛ КЛАССИК, 2003. – 799 с.
501. Уваров П. Ю. История интеллектуалов и интеллектуального труда в Средневековой Европе (спецкурс) / П. Ю. Уваров – М. : ИВИ РАН, 2000. – 98 с.
502. Уваров П. Ю. Университеты Российской империи глазами медиевиста (в защиту «идола истоков») / П. Ю. Уваров // Диалог со временем. – 2001. – № 7. – С. 207–223.
503. Уваров П. Ю. Характерные черты университетской культуры / П. Ю. Уваров // Из истории университетов Европы XIII–XV веков // Известия (Межвузовский сборник научных трудов Воронежского педагогического института). – 1984. – Т. 229. – С. 5–28.
504. Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1991–1995 : довід. вид. / редкол. : В. А. Смолій (голова) [та ін.] ; упоряд. О. Андрощук, С. Падалка, Л. Ковпак. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – 451 с.
505. Университет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века / под общ. ред. А. Ю. Андреева, С. И. Посохова. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – 671 с.
506. Университет в условиях современности: сила традиций перед вызовами будущего / Е. Г. Михайлева, Е. В. Бирченко, Т. В. Зверко [и др.] ; под общ. ред. Е. Г. Михайлевой. – Х. : Щедра садиба плюс, 2014. – 284 с.
507. Университет для России. Взгляд на историю культуры XVIII столетия / ред., вст. ст. В. В. Пономарева, Л. Б. Хорошилова. – М. : Рус. слово, 1997. – 352 с.
508. Университет для России. Т. 2: Московский университет в Александровскую эпоху / ред., вст. ст. В. В. Пономарева, Л. Б. Хорошилова. – М. : Рус. слово, 2001. – 368 с.
509. Учені Донецького національного університету / М. Є. Безпалов, П. В. Добров, В. І. Масальський, О. В. Стяжкіна, В. І. Шабельников ; наук. кер. Г. Я. Пономаренко, З. Г. Лихолобова. – Донецьк : Норд-прес, 2006. – 371 с.

510. Факультет історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (1940–2011 рр.) / редкол. : В. М. Ботушанський, О. В. Добржанський [та ін.]. – Чернівці : Наші книги, 2012. – 600 с.
511. Фрейд З. Воспоминания Леонардо да Винчи о раннем детстве / З. Фрейд ; пер. с нем. Р. Додельцева, М. Попова. – СПб. : Азбука-классика, 2006. – 222 с.
512. Фрейд З. Толкование сновидений / З. Фрейд ; пер. с нем. – Минск : Попурри, 1997. – 574 с.
513. Хааске Л. А. ван. Формирование университетских корпораций и их региональная специфика в Европе эпохи Высокого Средневековья / Л. А. ван Хааске // Вестник МГГУ им. М.А. Шолохова. – 2012. – № 3. – С. 34–41.
514. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев [та ін.] ; худож.-оформ. І. В. Осипов. – Х. : Фоліо, 2004. – 750 с.
515. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (1991–2013 рр.): хроніка подій / уклад. Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, Ю. А. Кісельова, С. М. Куделко, В. О. Куліков. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 92 с.
516. Харківський університет – рідному місту / В. В. Кравченко, Б. П. Зайцев, С. О. Наумов, С. М. Куделко ; за ред. С. І. Посохова, Є. П. Пугача ; вст. ст. В. С. Бакірова ; відп. за вип. К. В. Новак. – Х. : СД, 2004. – 200 с.
517. Харківський університет і українська культура. До 210-річчя від часу заснування ХНУ імені В. Н. Каразіна / передм. В. С. Бакірова ; за ред. Ю. М. Безхутрого. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2015. – 295 с.
518. Харьковский государственный университет: 1805–1980: исторический очерк / И. К. Рыбалка, М. В. Черняков, А. Е. Кучер [и др.] ; отв. ред. И. Е. Тарапов. – Х. : Вища школа, видавництво при ХДУ, 1980. – 160 с.
519. Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет (1805–1955) / отв. ред. С. М. Короливский. – Х. : Издательство ХГУ, 1955. – 386 с.
520. Храм Преображення Господнього у середмісті Львова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://velychlviv.com/hram-preobrazhennya-gospodnogo-useredmisti-lvova/>. Доступ – 10.01.2016 р.
521. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Імена славних сучасників / авт.-упоряд. Н. Струк, О. Матвійчук ; дир. проекту М. Серб ; редкол. : С. В. Мельничук (голова) ; вст. сл. М. В. Ткач, С. В. Мельничук. – К. : Світ Успіху, 2005. – 288 с.
522. Шальгина Д. Л. Специфика пропагандистского плаката во время Великой Отечественной войны как средства конструирования советской идентичности / Д. Л. Шальгина, В. А. Куликов // Вестник Пермского университета. – 2011. – Вып. 2 (16). – С. 54–57.
523. Шепелев Л. Е. Чиновный мир России: XVIII – начало XX в. / Л. Е. Шепелев. – СПб. : Искусство-СПб, 1999. – 477 с.
524. Шнедельбах Г. Университет Гумбольдта / Г. Шнедельбах // Логос. – 2002. – № 5–6 (35). – С. 1–14.
525. Шульгин В. Я. История университета Св. Владимира / В. Я. Шульгин. – СПб. : Типография Рюмина, 1860. – 230 с.

526. Щепанская Т. Б. Система: тексты и традиции субкультуры / Т. Б. Щепанская. – М. : ОГИ, 2004. – 286 с.
527. Щербакова Е. И. Визуальная история: освоение нового пространства / Е. И. Щербакова // Исторические исследования в России – III. Пятнадцать лет спустя / под ред. Г. А. Бордюгова. – М., 2011. – С. 473–488.
528. Щетинина Г. И. Университеты в России и устав 1884 года / Г. И. Щетинина. – М. : Наука, 1976. – 231 с.
529. Эксибрис СССР / сост. Е. Н. Минаев. – М. : Книга. ИК, 1975. – 174 с.
530. Элкинс Д. Девять типов междисциплинарности для визуальных исследований. Ответ на статью Мике Баль «Визуальный эссенциализм и объект визуальной культуры» / Д. Элкинс // Логос. – 2012. – № 1 (85). – С. 250–259.
531. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття / Н. Яковенко. – К. : Laurus, 2012. – 472 с.
532. Якушев А. Н. О нагрудных знаках отличия для лиц, удостоенных университетами и академиями России ученых степеней магистра и доктора (1871–1897) / А. Н. Якушев, Л. В. Мирошниченко // Ученые степени в России XVIII в. – 1918 г. : сб. науч. ст. / науч. ред. А. Е. Иванова, В. А. Шаповалова, А. Н. Якушева. – М.; Ставрополь : Институт российской истории РАН, Издательство Ставропольского государственного университета, 1996. – Вып. 1, ч. 2. – С. 164–177.
533. Ясперс К. Идея университета / К. Ясперс ; пер. с нем. Т. В. Тягуновой ; ред. пер. О. Н. Шпарага ; под общ. ред. М. А. Гусаковского. – Минск : БГУ, 2006. – 159 с.
534. A History of the University in Europe. Volume 1. Universities in the Middle Ages / ed. Hilde de Ridder-Symoens. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – 536 p.
535. A History of the University in Europe. Volume 2. Universities in Early Modern Europe (1500–1800) / ed. Hilde de Ridder-Symoens. – Cambridge : Cambridge University Press, 1996. – 720 p.
536. A History of the University in Europe. Volume 3. Universities in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries (1800–1945) / ed. Walter Rüegg. – Cambridge : Cambridge University Press, 2004. – 776 p.
537. A History of the University in Europe. Volume 4. Universities since 1945 / ed. Walter Rüegg. – Cambridge : Cambridge University Press, 2011. – 660 p.
538. Alma Mater Francisco Josephina: Die deutschsprachige Nationalitäten-Universität in Czernowitz: Festschrift zum 100. Jahrestag ihrer Eröffnung 1875 / Hrsg. von Rudolf Wagner. – 2. Aufl. – München : Hans Meschendörfer, 1979. – 427 s.
539. Bal M. Semiotic and Art History: A Discussion of Context and Senders / M. Bal, N. Bryson // The Art of Art History: A Critical Anthology. – Oxford : Oxford University Press, 1991. – PP. 243–255.
540. Bann S. Under the Sign: John Bargrave as Collector, Traveler, and Witness / S. Bann. – Michigan : University of Michigan Press, 1994. – 152 p.
541. Burke P. Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence / P. Burke. – London : Reaktion Books, 2006. – 224 p.
542. Daly P. M. The Emblem in Early Modern Europe: Contributions to the Theory of the Emblem / P. M. Daly. – Farnham, Surrey; Burlington, VT : Ashgate, 2014. – 234 p.

543. Dimler G. R. *Studies in the Jesuit Emblem* / G. R. Dimler. – New York : AMS Press, 2007. – 440 p.
544. Donoghue F. *The Last Professors. The Twilight of Humanities in Corporate University* / F. Donoghue. – New York : Fordham University Press, 2008. – 172 p.
545. *Emblematic Images and Religious Texts: Studies in Honor of G. R. Dimler, S. J.* / ed. by P. F. Campa and P. M. Daly. – Philadelphia : Saint Joseph's University Press, 2009. – 364 p.
546. *Emblems of Death in the Early Modern Period* / ed. by M. Calabritto and P. Daly. – Geneve : Droz, 2014. – 441 p.
547. Freedberg D. *The Power of Images: Studies in the History and Theory of Response* / D. Freedberg. – Chicago : University of Chicago Press, 1991. – 560 p.
548. Fried M. *Absorption and Theatricality: Painting and Beholder in the Age of Diderot* / M. Fried. – Berkeley; Los Angeles; London : University of California Press, 1980. – 268 p.
549. Gombrich E. *Symbolic Images: Studies in the Art of the Renaissance* / E. Gombrich. – London : Phaidon Press Ltd, 1972. – 352 p.
550. Hauser A. *The Social History of Art. Volume 2. Renaissance, Mannerism, Baroque* / A. Hauser. – Blue Ash, Ohio : Routledg, 2006. – 232 p.
551. Kraszewski I. *Znaki i symbole Uniwersytetu Poznańskiego w okresie międzywojennym* / I. Kraszewski, P. Stróżyk // *Znaki i symbole w przestrzeni publicznej* / pod red. A. Jaworskiej, R. Jopa, K. Madejskiej. – Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2016. – S. 77–98.
552. McCrank Lawrence J. *Historical Information Science: an Emerging Unidiscipline* / Lawrence J. McCrank. – Medford, New Jersey : Information Today, 2001. – 1192 p.
553. Mitchell W. *What is Visual Culture?* / W. Mitchell // *Meaning in the Visual Arts: Views from the Outside: A Centennial Commemoration of Erwin Panofsky (1892–1968)* / ed. I. Lavin. – Princeton : Princeton University Press, 1995. – PP. 207–217.
554. Morris C. *Foundations of Theory of Signs* / C. Morris // *International Encyclopedia of Unified Science*. – 1938. – Vol. 1., № 2. – 66 p.
555. Mulvey L. *Visual Pleasure and Narrative Cinema* / L. Mulvey // *Screen*. – 1975. – № 16 (3). – PP. 6–18.
556. Nochlin L. *Why Have There Been No Great Women Artists?* / L. Nochlin // *ARTnews*. – 1971. – January. – PP. 22–39.
557. Panofsky E. *Studies in Iconology: Humanistic Themes in the Art of the Renaissance* / E. Panofsky. – Boulder; Colorado : Westview Press, 1972. – 262 p.
558. Piech Z. *Znaki Uniwersytetu Jagiellońskiego jako system* / Z. Piech // *Znaki i symbole w przestrzeni publicznej* / pod red. A. Jaworskiej, R. Jopa, K. Madejskiej. – Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2016. – S. 37–76.
559. Rachkov Y. *University Corporate Culture Investigation Using a Database Technology (Based on Materials of Ukrainian Classical Universities)* / Y. Rachkov // *Humanistyka Cyfrowa. Badanie tekstów, obrazów i dźwięku*. – Lublin, 2016. – S. 132–146.
560. Redzik A. *Uniwersytet Jana Kazimierza ma 350 lat* / A. Redzik // *Kurier Galicyjski*. – 2011. – № 1. – S. 24–27.

561. Rose G. *Visual Methodologies. An Introduction to the Interpretation of Visual Materials* / G. Rose. – 2nd ed. – London; Thousand Oaks; New Delhi : Sage Publications, 2007. – 304 p.
562. Scholz B. F. von. *Emblem und Emblempoetik: Historische und Systematische Studien* / B. F. von Scholz. – Berlin : E. Schmidt, 2002. – 421 s.
563. Shumar W. *College for Sale: a Critique of the Commodification of Higher Education* / W. Shumar. – London : The Falmer Press, 1997. – 217 p.
564. Sulzer D. *Traktate zur Emblematik: Studien zu einer Geschichte der Emblemtheorien* / D. Sulzer ; herausgegeben von G. Sauder. – St. Ingbert : W. J. Röhrig, 1992. – 314 s.
565. *The International Emblem: from Incunabula to the Internet: Selected Proceedings of the Eighth International Conference of the Society for Emblem Studies, 28th July – 1st August, 2008, Winchester College* / ed. by S. McKeown. – Newcastle upon Tyne : Cambridge Scholars, 2010. – 611 p.
566. *Vision and Visuality* / ed. H. Foster – Seattle : Bay Press, 1988. – 135 p.
567. Wójcik M. L. *Modyfikacja godła Uniwersytetu Wrocławskiego. Motywy, proces, efekty* / M. L. Wójcik // *Znaki i symbole w przestrzeni publicznej* / pod red. A. Jaworskiej, R. Jopa, K. Madejskiej. – Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2016. – S. 99–112.

Наукове видання

Рачков Євген Сергійович

Символи та емблеми класичних університетів України
(кінець XX – початок XXI ст.)

Монографія

Коректор *А. І. Самсонова*

Комп'ютерне верстання *М. В. Гречишкіна*

Макет обкладинки *Ю. М. Рижова*

Формат 70x100/16. Ум. друк. арк. 11,97. Наклад 300 пр. Зам. № 145/17.

Видавець і виготовлювач

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.2009

Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна

Тел. 705-24-32